Мельник Світлана, Черничко Степан

ЕТНІЧНЕ ТА МОВНЕ РОЗМАЇТТЯ УКРАЇНИ

Аналітичний огляд ситуації

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II

Мельник Світлана, Черничко Степан

ЕТНІЧНЕ ТА МОВНЕ РОЗМАЇТТЯ УКРАЇНИ

Аналітичний огляд ситуації

Робота виконана у рамках проекту „Поширення лінгвістичної відмінності: проспект підтримки та відродження мов меншин у новій Європі" (Dimensions of Linguistic Otherness: Prospects of Maintenance and Revitalization of Minority Languages within the new Europe).

ПоліПрінт
Ужгород, 2010

УДК 39(477)+81’286(477)
ББК 63.5(4УКР)+81(4УКР)
М-48

Мельник Світлана, Черничко Степан
Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації. Монографія. Ужгород: ПоліПрінт, 2010 – 164 с.

В монографії розглядаються демографічне становище і правовий стан, аналізується освітня система національних та мовних меншин України, окреслюються теоретичні і практичні питання етнічної та мовної різноманітності держави. Робота виконана у рамках проекту „Поширення лінгвістичної відмінності: проспект підтримки та відродження мов меншин у новій Європі” (Dimensions of Linguistic Otherness: Prospects of Maintenance and Revitalization of Minority Languages within the new Europe).

Мельник Світлана, к.ф.н., Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Черничко Степан, к.ф.н., Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці ІІ

Спонсор видання монографії:

© Автори, 2010

ISBN 978-966-7966-98-0

© Мельник Світлана, 2010
© Черничко Степан, 2010

ЗМІСТ

ВСТУП 7

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОВНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ 11

1.1. Соціодемографічні чинники 11

1.2. Правові основи мовної політики 27

1.2.1. Мовне регулювання 27

1.2.2. Проблема мовних прав 47

1.2.3. Підсумки щодо мовних прав 53

2. СОЦІАЛЬНІ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВНИХ СПІЛЬНОТ УКРАЇНИ 58

2.1. Соціолінгвістичний контекст 58

2.1.1. Опрацювання проблеми 58

2.1.2. „Етнічне відродження” 61

2.1.3. Життя національних громад 62

2.1.4. Лінгвістична та етнічна мозаїка України 67

2.1.4.1. Росіяни в Україні та українсько-російський білінгвізм 67

2.1.4.2. Переважно російськомовні етноси: білоруси, євреї, греки та німці 82

2.1.4.3. Молдовани, румуни, угорці, болгари, словаки та поляки в Україні 84

2.1.4.4. Роми (цигани) в Україні 91

2.1.4.5. Корінні етноси України 95

2.1.4.5.1. Корінний етнос: спроба інтерпретації 95

2.1.4.5.2. Кримські татари 95

2.1.4.5.3. Гагаузи 97

2.1.4.5.4. Караїми і кримчаки: загрожені етноси 98

2.1.4.6. Меншина у титульній нації? Русини 100

2.1.4.7. „Нова меншина”: іммігранти 103

2.1.4.8. Непомітна меншина: „країна глухих” 103

2.1.5. Міжнаціональні відносини в Україні 105

2.2. ОСВІТНЯ ЦАРИНА 107
2.2.1. Тенденції освітньої політики 107
2.2.2. Правове підґрунтя 109
2.2.3. Рідномовна освіта: виклики і перспективи 112
2.2.3.1. Типи навчальних закладів 112
2.2.3.2. Статистика: що криється за цифрами? 112
2.2.3.3. Державна підтримка освітніх потреб національних меншин 126
2.2.4. Проблеми викладання державної мови у школах з мовами навчання національних меншин 131
2.2.5. Галузева програма поліпшення вивчення української мови та незалежне тестування 139
ВИСНОВКИ 144
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА 148

ВСТУП

Сучасна соціолінгвістика – наука динамічна і відкрита. Її науковий понятійний інструментарій постійно розвивається і оновлюється. Деякі соціолінгвістичні терміни вже міцно утвердилися і послідовно використовуються у публікаціях, інші знаходяться у процесі становлення і тільки торують шлях до науковця і читача. До понять, які ще не усталилися в науковому дискурсі, належить і поняття *„мовна меншина"*. В українському контексті воно ще не набуло ні значного поширення, ні остаточного оформлення, ні чітких семантичних обрисів. Окрім того, існує небезпека „обростання" цього терміна додатковими конотаціями, які неминуче спотворюють його зміст. Отже, спробуємо окреслити межі поняття *„мовна меншина"* та його співвіднесеність з іншими суспільними та соціолінгвістичними концептами.

Проблема чіткого визначення понять *„мовна меншина"* та *„мова меншин"* полягає в тому, що досі не існує універсально прийнятих визначень категорії *„меншина"*. Навіть у міжнародних документах про права меншин (Раннут 2004: 25).

Можна виділити принаймні вузьке і широке розуміння цього поняття. Перше свідомо вилучає із парадигми іммігрантів та біженців, натомість друге, навпаки, розширює межі і залучає останніх до списку.

Науковці часто покликаються на визначення Ф. Капоторті. У своєму дослідженні він розглядає етнічні, релігійні та лінгвістичні меншини і зауважує, що меншина – це „група населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінантної позиції в країні; демонструє бажання зберігати свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх іммігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни)"[1]. (Схоже визначення дають, наприклад, і Skutnabb-Kangas–Phillipson 1994: 107, Skutnabb-Kangas 2000: 491, Trudgill 2003: 82 і Раннут 2004: 25).

На думку американської дослідниці Сюзан Дікер, яка описує мовну ситуацію в Сполучених Штатах, представники мовних меншин – це іммігранти та народжені в Америці громадяни, першою мовою яких не є англійська (Dicker 1996: XV). Такої ж думки дотримується український дослідник В. Кулик (2008а: 329), який вживає термін *„меншина"* як синонім

[1] Цитата за: Етнонаціональна структура українського суспільства, с. 5.

„меншості”, називаючи мовними меншинами і групи традиційних мешканців відповідних країн, і мігрантські. За визначенням експерта Підкомісії ООН із запобігання дискримінації і захисту меншин Ф. Ермакори (Ermacora 1983), мовна меншина – це група осіб, які вживають у приватному та громадському житті письмово та/або усно мову, що є відмінною від державної мови; як правило, мета цієї групи полягає у підтримці своєї мови та турботі про неї.

Поняття *„мовна меншина”* фігурує і в міжнародних документах. У 1992 році резолюцією Генеральної Асамблеї ООН було ухвалено „Декларацію про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин”. Отже, мовні меншини – це етнічні мовні групи, що складають кількісну меншість щодо титульної нації. Це визначення позбавлене будь-яких додаткових конотацій і стосується тільки кількісної репрезентації мовців. Синонімом терміна *„мовна меншина”* є словосполучення *„мовна група”*.

Проте в українському контексті це визначення обростає амбівалентними тлумаченнями і конотаціями. І цьому є логічне пояснення, що криється в особливостях соціолінгвістичної ситуації держави. Яким чином тлумачити російськомовну громаду України? Аби визначити її як мовну меншину, немає ані кількісних, ані якісних параметрів. Тут поняття мовної меншини поглинається поняттям російськомовної більшості, яку формують і русифіковані українці, і представники національних меншин. Чіткому окресленню терміна на українському ґрунті заважає і екстраполяція на цей термін поняття *„національна меншина”* або *„етнічна меншина”*.

Таке розуміння, зокрема, знайшло вияв і в Європейській хартії регіональних мов або мов меншин. Деякі українські експерти вважають, що у Хартії базовий термін *„minority”* взагалі вживається не в значенні меншини як етнічного компонента, а в значенні меншої кількості людей, які розмовляють тією чи іншою мовою. Тобто йдеться не про мову конкретної меншини, а про мову, якою послуговується певна кількість громадян (Кресіна–Явір 2008: 198). Інша справа, що зазвичай обсяг поняття *„мовна меншина”* або *„мовна група”* екстраполюється на поняття *„етнічна група”* і переважно розглядається в етнічному контексті.

Семантика поняття *„мовна меншина”* неминуче накладається на поняття *„національна меншина”* чи то *„етнічна меншина”*. Ці поняття близькі, але не тотожні. Насамперед слід з'ясувати змістову наповненість того чи іншого концепту. У науковій літературі, як і в суспільному дискурсі, постають різні терміни, а саме: національні меншини, національні меншості, етнічні меншості, етнічні спільноти, ба навіть і етнічні компоненти. На думку авторів довідника „Етнонаціональна структура українського суспільства” (с. 6), є підстави зарахувати до національних меншин України такі групи населення: росіяни, білоруси, молдовани, болгари, угорці, румуни, поляки,

євреї, вірмени, греки, татари, рома, азербайджанці, грузини, німці, литовці, словаки, чехи, естонці. Утім, автори зазначають, що ця пропозиція не є категоричною.

Поняття *„національна меншина”* переважно ширше за обсягом, ніж *„мовна меншина”*. Обсяг понять *„мовна меншина”* і *„національна меншина”* збігається тільки щодо окремих національних громад в Україні. Така екстраполяція термінів виправдана у тих випадках, коли представники етнічної громади послуговуються етнічною мовою, використовують її у всіх сферах суспільного життя і виступають як єдина „колективна мовна одиниця”. Ця метафора правомірна щодо угорської чи румунської громад, які виявляють значний рівень мовної стійкості. Однак у багатьох національних громадах простежується інша ситуація. У деяких національних громадах відбулася мовна асиміляція. Чисельність носіїв окремих мов така незначна, а рівень зсуву у бік російської мови настільки відчутний, що можна навіть використати метафору „уявлені спільноти”, бо саме як лінгвістичні групи, тобто мовні меншини, постають вони здебільшого в уяві соціолінгвістів, які прагнуть описати такі мовні громади.

Проте відбуваються і зворотні процеси. Етнічні росіяни в Україні у законодавчому полі визначаються як національна меншина, у науковому дискурсі поряд із цим поняттям з’являється ще й концепт діаспори. Чи виправданим є використання терміна мовна меншина щодо русофонів України? Очевидно, що ні. У цьому випадку поняття *„мовна меншина”* не збігається з поняттям *„національна меншина”*, оскільки перше має набагато ширше значення. По-перше, в українському соціумі російськомовне населення якщо і не складає більшість громадян, то охоплює добру половину. Це підтверджують дані соціологічних опитувань. По-друге, це відбувається як за рахунок етнічних українців, так і за рахунок етнічних груп, тому вважати російськомовне населення меншиною немає жодних реальних підстав.

В українському законодавстві, зокрема у Конституції України і Законі Української РСР „Про мови в Українській РСР”, фігурує лише поняття національної меншини. Дрожжина (2007) вважає, що за умов, коли українське законодавство не дає визначення *„мовна меншина”*, мабуть, можна запропонувати таке визначення цього поняття: „мовна меншина – це частина населення полікультурної країни незалежно від етнічної приналежності (не менш як 20% населення), яка визнає певну мову за рідну, тобто думає, спілкується, бажає навчатись, використовувати в публічній і приватній сфері, науці, мистецтві цю мову, ідентифікує себе за цією ознакою”. Вона пропонує розмежувати поняття *„національна меншина”* і *„мовна меншина”*, бо за змістом вони не збігаються. Законодавство з цього питання потребує приведення у відповідність до світових та європейських стандартів.

Об’єктом нашого дослідження є насамперед ті мовні групи, які чисельно найбільшою мірою представлені в Україні та тісно пов’язані з Україною геополітично чи культурно. Тому увага буде зосереджуватися насамперед на корінних мовних групах, а також на тих спільнотах, що мають значну історію проживання в Україні, зокрема і тих, які є вихідцями з держав, що мають з Україною спільні кордони.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОВНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ

1.1. Соціодемографічні чинники

Офіційно, *де-юре*, Україна є одномовною державою (див. частину 1.2.). Але насправді, *де-факто*, в країні поширено декілька мов.

Україна – поліетнічна держава. Найбільш повні дані про національний та мовний склад її населення можна почерпнути з національного перепису, що відбувався у 2001 році. За переписом, у країні мешкають представники 130 національностей. Безперечно, ця цифра дає лише загальне уявлення про національний склад, бо насамперед слід звернути увагу на чисельність тієї чи іншої громади.

Українці та росіяни разом складають 95,1% всього населення України, проте 99,33% формують представники 22 національностей (Таблиця 1). Як свідчать дані Таблиці 1, до незалежності України чисельність російського населення постійно зростала, а українського, навпаки, зменшувалася. Однак на час, коли проводився перепис, становище докорінно змінилося: кількість українців зросла, а росіян – зменшилася. Така ж ситуація спостерігається і з іншими національними меншинами, виняток становлять лише окремі національні громади (румуни, цигани, гагаузи тощо). Значне скорочення чисельності єврейського населення можна пояснити масовою еміграцією: 400 тис. євреїв виїхали з України протягом 1989–1996 років (Котигоренко 2003). Особлива ситуація склалася з кримськими татарами, кількість яких значно зросла за часів незалежності. Представники цього етносу були звинувачені у колабораціонізмі з нацистами і зазнали масової депортації. За часів Радянського Союзу значна частина кримських татар була депортована до Середньої Азії, а повернулася звідти вже за незалежної України (Котигоренко 2003, Нахманович 2004: 101–102). За даними Верховної Ради України, з 1991 до 2005 року 258 тис. депортованих кримських татар повернулися на батьківщину, а близько 100 тис. залишилися за її межами. До 2010 року український уряд очікує ще 15–20 тисяч репатріантів.[2] Відсоток циганського населення також збільшився. На думку дослідників, значна частина циган повертається до своєї етнічної приналежності, яку раніше заперечували (Ємець–Дяченко 1993: 9, Мигович 1996: 47). Реальна кількість циган може бути навіть вищою, ніж зафіксовано переписом, і становити 200 тис. проти зареєстрованих 47 тис.[3]

---

[2] Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2010 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11.05.2006 р. № 637. http:/zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

[3] Вісник етнополітики № 6, 2004, 27 травня – 1 червня.

Таблиця № 1

Національний склад населення України (1959–2001)
Джерело: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/01.pdf

	1959		1970		1979		1989		2001	
	осіб	**%**	**осіб**	**%**	**осіб**	**%**	**осіб**	**%**	**осіб**	**%**
Всього	**41869046**	**100**	**47126517**	**100**	**49609333**	**100**	**51452034**	**100**	**48240902**	**100**
Українці	32158493	76,81	35283857	74,87	36488951	73,55	37419053	72,73	37541693	77,82
Росіяни	7090813	16,94	9126331	19,37	10471602	21,11	11355582	22,07	8334141	17,28
Білоруси	290890	0,69	385847	0,82	406098	0,82	440045	0,86	275763	0,57
Молдовани	241650	0,58	265902	0,56	293576	0,59	324525	0,63	258619	0,54
Кримські татари	немає даних	–	3554	0,01	6636	0,01	46807	0,09	248193	0,51
Болгари	219409	0,52	234390	0,50	238217	0,48	233800	0,45	204574	0,42
Угорці	149229	0,36	157731	0,33	164373	0,33	163111	0,32	156566	0,32
Румуни	100863	0,24	112141	0,24	121795	0,25	134825	0,26	150989	0,31
Поляки	363297	0,87	295107	0,63	258309	0,52	219179	0,43	144130	0,30
Євреї	840311	2,01	775993	1,65	632610	1,28	486326	0,95	103591	0,21
Вірмени	28024	0,07	33439	0,07	38646	0,08	54200	0,11	99894	0,21
Греки	104359	0,25	106909	0,23	104091	0,21	98594	0,19	91548	0,19
Татари	61527	0,15	72658	0,15	83906	0,17	86875	0,17	73304	0,15
Цигани	22515	0,05	30091	0,06	34411	0,07	47917	0,09	47587	0,10
Азербайджанці	6680	0,02	10769	0,02	17235	0,03	36961	0,07	45176	0,09
Грузини	11574	0,03	14650	0,03	16301	0,03	23540	0,05	34199	0,07
Німці	23243	0,06	29871	0,06	34139	0,07	37849	0,07	33302	0,07
Гагаузи	23530	0,06	26464	0,06	29398	0,06	31967	0,06	31923	0,07
Корейці	1341	0,00	4480	0,01	6061	0,01	8689	0,02	12711	0,03
Узбеки	8472	0,02	10563	0,02	9862	0,02	20333	0,04	12353	0,03
Чуваші	8925	0,02	13610	0,03	16456	0,03	20395	0,04	10593	0,02
Словаки	13991	0,03	10204	0,02	8744	0,02	7943	0,02	6397	0,01
Інші	99910	0,24	121956	0,26	127916	0,26	153518	0,30	323656	0,67

Важливим показником внутрішніх процесів у етнічних спільнотах України є мовна характеристика і рівень мовної стійкості. 67,53% населення України вважає українську своєю рідною мовою, 29,59% віддає перевагу російській. Дані перепису свідчать про те, що етнічна самоідентифікація не завжди збігається з лінгвістичною. Так, 14,77% етнічних українців вважає своєю рідною мовою російську. Така ж ситуація простежується у білорусів (62,46%), болгар (30,34%), євреїв (82,98%) та греків (88,47%). Натомість українська є рідною мовою для 70,96% поляків, 21,1% циган, 22,1% німців тощо (Таблиця 2, Рисунок 1).

Цікаво, що з часу перепису 1989 року кількість українців зросла (з 72,73% у 1989-му до 77,82% у 2001-му році), як зросла і кількість носіїв української мови (з 64,67% до 67,53%). Знизився відсоток українців, які вважають українську своєю рідною мовою (з 87,72% до 85,16%), тоді як у

1959 році цей показник становив 93, 5% (Нахманович 2004: 97-98). Це сталося, можливо, тому що 47,2% (585.798 осіб) іммігрантів до України з пострадянських республік були українцями, але при цьому значна частина визнавала російську своєю рідною мовою (Котигоренко 2003).

Таблиця № 2

Розподіл населення найбільш численних національностей України за рідною мовою (за даними перепису населення 2001 року)
Джерело: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/03.pdf

	Всього, осіб	З них вважають рідною мовою мову своєї національності		Вважають рідною мовою					
				Українську		Російську		Іншу мову	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Всього	**48240902**	**41093957**	**85,18**	**606740**	**1,26**	**6279838**	**13,02**	**260367**	**0,54**
Українці	37541693	31970728	85,16	–	–	5544729	14,77	26236	0,07
Росіяни	8334141	7993832	95,92	328152	3,94	–	–	12157	0,15
Білоруси	275763	54573	19,79	48202	17,48	172251	62,46	737	0,27
Молдовани	258619	181124	70,04	27775	10,74	45607	17,63	4113	1,59
Кримські татари	248193	228373	92,01	184	0,07	15208	6,13	4428	1,78
Болгари	204574	131237	64,15	10277	5,02	62067	30,34	993	0,49
Угорці	156566	149431	95,44	5367	3,43	1513	0,97	255	0,16
Румуни	150989	138522	91,74	9367	6,20	2297	1,52	803	0,53
Поляки	144130	18660	12,95	102268	70,96	22495	15,61	707	0,49
Євреї	103591	3213	3,10	13924	13,44	85964	82,98	490	0,47
Вірмени	99894	50363	50,42	5798	5,80	43105	43,15	628	0,63
Греки	91548	5829	6,37	4359	4,76	80992	88,47	368	0,40
Татари	73304	25770	35,15	3310	4,52	43060	58,74	1164	1,59
Цигани	47587	21266	44,69	10039	21,10	6378	13,40	9904	20,81
Азербайджанці	45176	23958	53,03	3224	7,14	16968	37,56	1026	2,27
Грузини	34199	12539	36,66	2818	8,24	18589	54,36	253	0,74
Німці	33302	4056	12,18	7360	22,10	21549	64,71	337	1,01
Гагаузи	31923	22822	71,49	1102	3,45	7232	22,65	767	2,40
Корейці	12711	2223	17,49	700	5,51	9662	76,01	126	0,99
Узбеки	12353	3604	29,18	1818	14,72	5996	48,54	935	7,57
Чуваші	10593	2268	21,41	564	5,32	7636	72,09	125	1,18
Словаки	6397	2633	41,16	2665	41,66	335	5,24	764	11,94
Інші	323656	46933	14,50	17467	5,40	66205	20,46	193051	59,65

Рисунок № 1

Розподіл населення найбільш численних національностей України, які вважають рідною мовою мову своєї національності (за даними перепису населення 2001 року)
Джерело: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/03.pdf

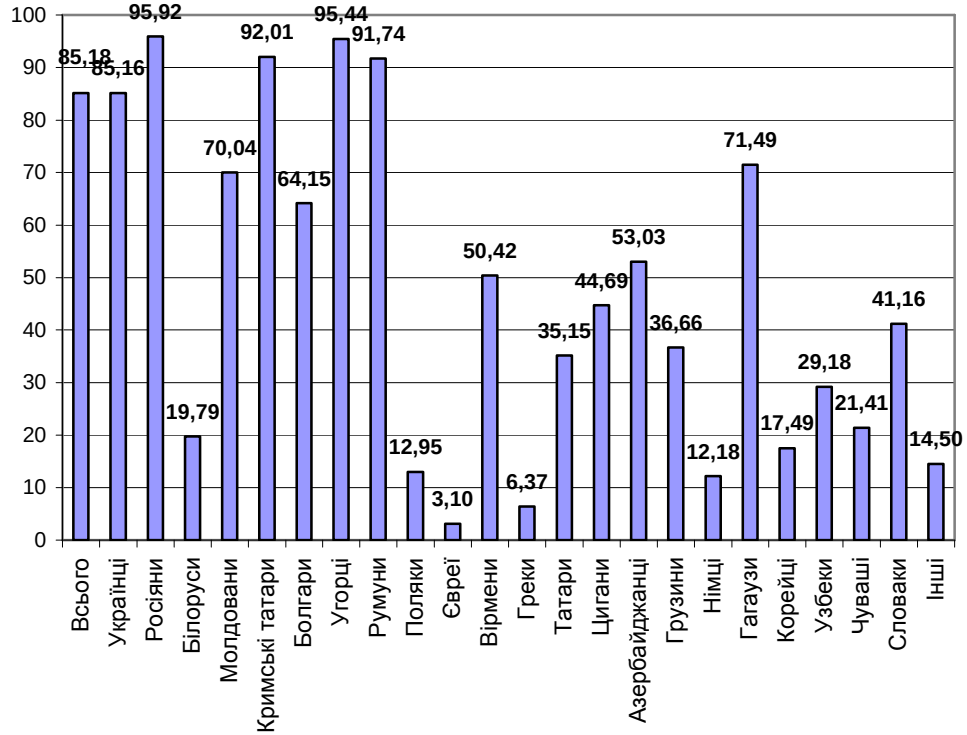

Як показує Рисунок № 1, етнічна приналежність громад України не завжди збігається з рідною мовою. Високий рівень мовної стійкості спостерігаємо насамперед у росіян, угорців, кримських татар, румунів, українців, гагаузів та молдован. Ці показники цілком відмінні для етнічних громад євреїв, білорусів, поляків, греків, німців тощо, які засвідчують значний рівень мовної асиміляції.

Проаналізувавши дані переписів населення 1989 та 2001 років щодо співвідношення національності та рідної мови, бачимо, що мовна асиміляція характерна практично для всіх етномовних груп України, у тому числі й українців. Тільки серед румунів спостерігається тенденція до мовної ревіталізації (Таблиця 3).

Таблиця № 3

Динаміка мовної асиміляція національностей України між 1989 та 2001 роками (за даними переписів населення 1989 та 2001 років)[4]

	З них вважають рідною мовою мову своєї національності (у %)		Різниця між даними 1989 та 2001 рр. (у %)
	1989 р.	2001 р.	
Українці	87,72	85,16	-2,56
Росіяни	98,39	95,92	-2,47
Білоруси	35,50	19,79	-15,71
Молдовани	77,97	70,04	-7,93
Кримські татари	92,58	92,01	-0,57
Болгари	69,54	64,15	-5,39
Угорці	95,65	95,44	-0,21
Румуни	62,28	91,74	29,46
Поляки	12,55	12,95	0,4
Євреї	7,12	3,1	-4,02
Греки	18,53	6,37	-12,16
Татари	48,91	35,15	-13,76
Цигани	58,59	44,69	-13,9
Азербайджанці	72,43	53,03	-19,4
Німці	23,19	12,18	-11,01
Гагаузи	79,46	71,49	-7,97
Всього	87,85	85,18	-2,67

За даними перепису 2001 року, щодо національного та мовного розподілу населення України можемо зауважити такі тенденції (див. Рисунки 2 та 3):

1) відсоток громадян української національності значно перевищує відсоток тих, хто вважає українську рідною мовою;

2) відсоток громадян з російською рідною мовою значно перевищує відсоток тих, хто вважає себе росіянином за національністю;

3) етнічна різноманітність України більша, ніж мовна, оскільки деякі національні та етнічні меншини вважають своєю рідною мовою російську або (не часто) українську.

[4] Складено на основі Левенець та інші (2008: 649–650) і http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/03.pdf

Рисунок № 2

Населення України за національністю та рідною мовою (2001)

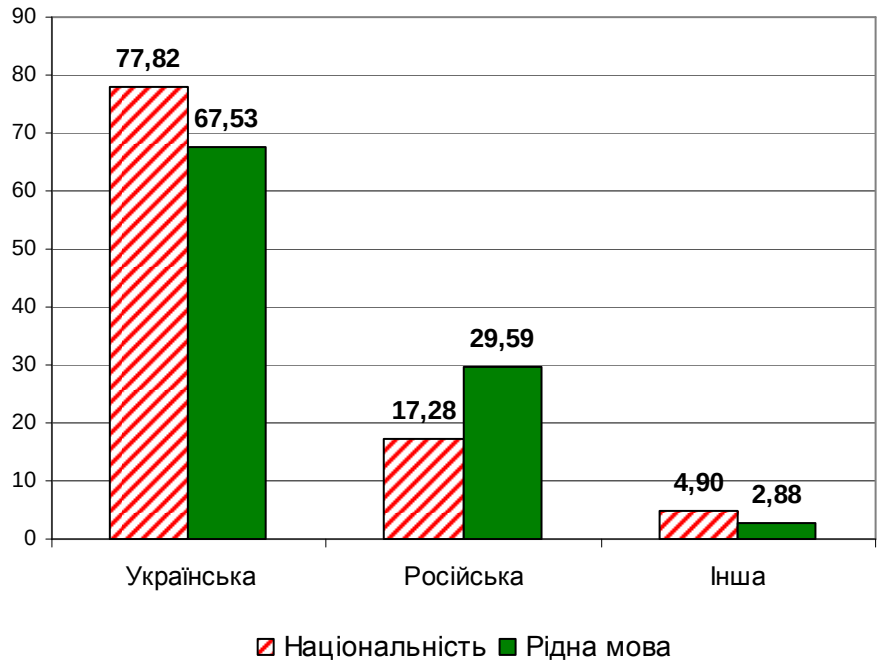

Проаналізувавши етномовний склад населення України за даними перепису, можемо виділити в країні такі етномовні групи (Таблиця 4):

1) Громадяни, рідною мовою яких є українська, у тому числі:

а) українці, які вважають рідною мовою мову своєї національності (85% етнічних українців);

б) етнічні росіяни, які вважають рідною мовою українську (4% етнічних росіян);

в) національні та етнічні меншини, які вважають рідною мовою українську (наприклад 71% поляків, 42% словаків).

2) Громадяни, рідною мовою яких є російська, у тому числі:

а) росіяни, які вважають рідною мовою мову своєї національності (96% етнічних росіян);

б) етнічні українці, які вважають рідною мовою російську (15% етнічних українців);

в) національні та етнічні меншини, які вважають рідною мовою російську (наприклад, 62% білорусів, 59% татар тощо).

3) Представники етнічних та національних меншин, які вважають рідною мовою мову своєї національності (наприклад, 95% етнічних угорців і 92% кримських татар).

4) Представники етнічних та національних меншин, які вважають рідною мовою мову іншої меншості (наприклад, 18% етнічних циган вважають рідною мовою угорську).

Таблиця № 4

Етномовні групи України за даними перепису населення України 2001 року

ЕТНОМОВНІ ГРУПИ	ОСІБ	%
українці, які вважають рідною мовою мову своєї національності	31970728	66,27
етнічні росіяни, які вважають рідною мовою українську	328152	0,68
національні та етнічні меншини, які вважають рідною мовою українську	278588	0,58
ВВАЖАЮТЬ РІДНОЮ МОВОЮ УКРАЇНСЬКУ (ВСЬОГО)	***32577468***	***67,53***
росіяни, які вважають рідною мовою мову своєї національності	7993832	16,57
етнічні українці, які вважають рідною мовою російську	5544729	11,49
національні та етнічні меншини, які вважають рідною мовою російську	735109	1,52
ВВАЖАЮТЬ РІДНОЮ МОВОЮ РОСІЙСЬКУ (ВСЬОГО)	***14273670***	***29,59***
представники меншин, які вважають рідною мовою мову своєї національності	1129397	2,34
представники меншин, які вважають рідною мовою мову іншої меншості	260367	0,54
ВВАЖАЮТЬ РІДНОЮ МОВОЮ МОВУ МЕНШИН (ВСЬОГО)	***1389764***	***2,88***
УКРАЇНА ЗАГАЛОМ	**48240902**	**100**

Носії української та російської мов разом становлять 97,12% всього населення України.

Рисунок № 3

Етнічне та мовне різноманіття населення України (2001)

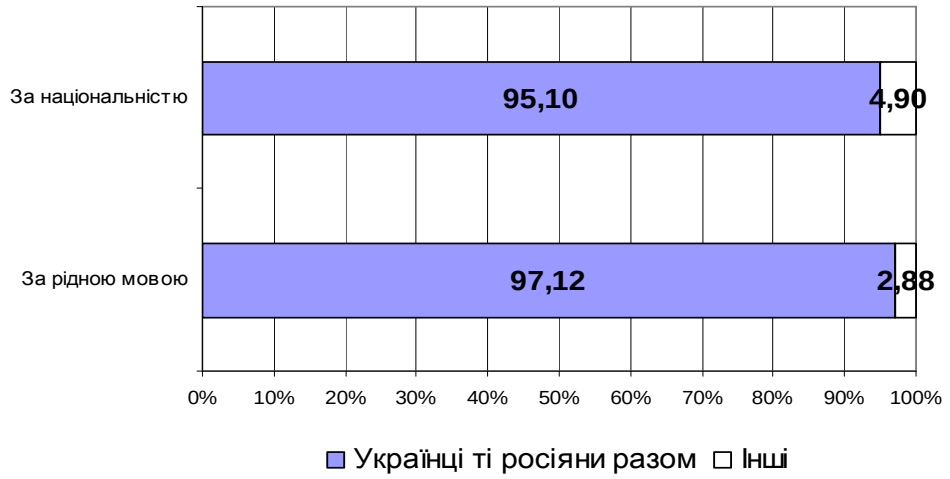

На думку багатьох експертів (наприклад, Arel–Khmelko 1996, Гриценко ред. 2007, Хмелько 2004), населення України розподіляється на три етномовні групи:

1) українці, які говорять українською (приблизно 40–45% населення);

2) українці, які говорять російською (30–34% населення);

3) росіяни, які говорять російською (близько 20%).

На думку Нахмановича (2004: 93–94) та інших дослідників (наприклад, Аза 2001, Огар 2005), етномовна ситуація України має чітко виражений територіальний розподіл: країну можна умовно поділити на три частини залежно від етнічного складу і використання української та російської мов. У Західному регіоні значний відсоток тих, хто не тільки визнає себе українцем, а й спілкується українською мовою (90%), натомість відсоток російськомовного населення дуже незначний (5%); у центральних регіонах російськомовне населення становить до 10%, воно складає значний відсоток у Східному і Південному регіонах і превалює у Донецькій, Луганській областях та Автономній Республіці Крим (Таблиця 5, Карта 1).

Карта № 1

Розподіл російськомовного населення по території України (за даними перепису населення 2001 року)

Таблиця № 5

Розподіл населення України за національністю та рідною мовою (українською та російською) за регіонами (у %) (за даними перепису населення 2001 року) Джерело: http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/ http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/02.php

	Українська		Російська	
	Вважає своєю національністю	**Вважає рідною мовою**	**Вважає своєю національністю**	**Вважає рідною мовою**
Україна	**77,8**	**67,5**	**17,3**	**29,6**
Автономна Республіка Крим	24,3	10,1	58,3	77,0
Вінницька область	94,9	94,8	3,8	4,7
Волинська область	96,9	97,3	2,4	2,5
Дніпропетровська область	79,3	67,0	17,6	32,0
Донецька область	56,9	24,1	38,2	74,9
Житомирська область	90,3	93,0	5,0	6,6
Закарпатська область	80,5	81,0	2,5	2,9
Запорізька область	70,8	50,2	24,7	48,2
Івано-Франківська область	97,5	97,8	1,8	1,8
Київська область	92,5	92,3	6,0	7,2
Кіровоградська область	90,1	88,9	7,5	10,0
Луганська область	58,0	30,0	39,0	68,8
Львівська область	94,8	95,3	3,6	3,8
Миколаївська область	81,9	69,2	14,1	29,3
Одеська область	62,8	46,3	20,7	41,9
Полтавська область	91,4	90,0	7,2	9,5
Рівненська область	95,9	97,0	2,6	2,7
Сумська область	88,8	84,0	9,4	15,6
Тернопільська область	97,8	98,3	1,2	1,2
Харківська область	70,7	53,8	25,6	44,3
Херсонська область	82,0	73,2	14,1	24,9
Хмельницька область	93,3	95,2	3,6	4,1
Черкаська область	93,1	92,5	5,4	6,7
Чернівецька область	75,0	75,6	4,1	4,8
Чернігівська область	93,5	89,0	5,0	10,3
місто Київ	82,2	85,7	13,1	7,9
м. Севастополь	22,4	6,8	71,6	90,6

Якщо проаналізувати дані, наведені у Таблиці 6, побачимо, що представники не української і не російської національності в Україні становлять лише 4,9%. Відносно значна кількість населення вважає себе представниками іншого етносу (не українцями і не росіянами) у Чернівецькій (20,9%), Закарпатській (17,0%), Одеській (16,5%) областях та в Автономній Республіці Крим (17,4%). 2,9% населення країни вважає рід-

ною не українську та не російську мови. Найвищі показники іншомовного населення зафіксовані у Чернівецькій (19,6%), Закарпатській (16,1%), Одеській (11,8%) областях та в АР Крим (12,9%).

Таблиця № 6

Частка неукраїнського і неросійського населення за підсумками перепису населення 2001 року (у %)

	За національністю	За рідною мовою
Україна	4,9	2,9
Автономна Республіка Крим	17,4	12,9
Вінницька область	1,3	0,5
Волинська область	0,7	0,2
Дніпропетровська область	3,1	1,0
Донецька область	4,9	1,0
Житомирська область	4,7	0,4
Закарпатська область	17,0	16,1
Запорізька область	4,5	1,6
Івано-Франківська область	0,7	0,4
Київська область	1,5	0,5
Кіровоградська область	2,4	1,1
Луганська область	3,0	1,2
Львівська область	1,6	0,9
Миколаївська область	4,0	1,5
Одеська область	16,5	11,8
Полтавська область	1,4	0,5
Рівненська область	1,5	0,3
Сумська область	1,8	0,4
Тернопільська область	1,0	0,5
Харківська область	3,7	1,9
Херсонська область	3,9	1,9
Хмельницька область	3,1	0,7
Черкаська область	1,5	0,8
Чернівецька область	20,9	19,6
Чернігівська область	1,5	0,7
місто Київ	4,7	6,4
м. Севастополь	6,0	2,6

Представники національних меншин України, окрім своєї мови, володіють ще й російською та/або українською, отже можна зробити висновок, що де-факто меншини є двомовними або і тримовними (Таблиця 7).

Таблиця № 7

Розподіл населення окремих національностей України за іншими мовами, крім рідної, якими вільно володіють (за даними перепису населення 2001 року)
Джерело: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/05.pdf

	Всього, осіб	Крім рідної, вільно володіють мовами					
		Своєї національності		Українською		Російською	
		Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
Всього	**48240902**	**4818864**	**9,99**	**5426189**	**11,25**	**17177470**	**35,61**
Українці	37541693	4371191	11,64	–	–	16256473	43,30
Росіяни	8334141	246911	2,96	4569313	54,83	–	–
Білоруси	275763	32865	11,92	129231	46,86	64448	23,37
Молдовани	258619	22820	8,82	103395	39,98	138264	53,46
Кримські татари	248193	7146	2,88	48566	19,57	198092	79,81
Болгари	204574	24319	11,89	76011	37,16	121430	59,36
Угорці	156566	3289	2,10	71493	45,66	48061	30,70
Румуни	150989	4128	2,73	56914	37,69	66387	43,97
Поляки	144130	21094	14,64	34069	23,64	56301	39,06
Євреї	103591	4666	4,50	66043	63,75	12792	12,35
Вірмени	99894	14196	14,21	44120	44,17	44474	44,52
Греки	91548	15636	17,08	48274	52,73	8313	9,08
Татари	73304	10952	14,94	30932	42,20	25335	34,56
Цигани	47587	4189	8,80	18886	39,69	15993	33,61
Азербайджанці	45176	5603	12,40	16832	37,26	21389	47,35
Грузини	34199	4269	12,48	16123	47,14	10882	31,82
Німці	33302	6264	18,81	15277	45,87	6716	20,17
Гагаузи	31923	1974	6,18	7479	23,43	20923	65,54
Корейці	12711	1515	11,92	4424	34,80	2458	19,34
Узбеки	12353	1261	10,21	4602	37,25	4880	39,50
Чуваші	10593	1365	12,89	4118	38,87	2452	23,15
Словаки	6397	1370	21,42	3379	52,82	1946	30,42
Інші	323656	11841	3,66	56708	17,52	49461	15,28

Регіональний розподіл національних меншин України також не є однорідним. Окрім двох великих етносів країни (українців та росіян), 12 меншин досягають 0,1% від усього населення України. Українці та росіяни мешкають у всіх регіонах. Сімнадцять інших національностей досягають 1,15% від усього населення адміністративної одиниці в одній чи більше областях.[5]

Відсоток білорусів складає як мінімум 1,15% від усього населення у всіх областях України, окрім Тернопільської, Івано-Франківської та Закарпат-

[5] 1,15% – це мінімальна частка представників національної меншини в області, яка потрапляє у зведені статистичні таблиці результатів перепису населення 2001 р.

ської областей. Вірмени досягають 1,15% від усього населення у 13 областях, євреї – у 12, поляки – у 10, молдовани – у 9, татари – у 6, азербайджанці – у 5, болгари – у 4, кримські татари – у 3, румуни, цигани та грузини – у 2, гагаузи, греки, німці, угорці та словаки – в одній області.

Українці становлять абсолютну більшість на всій території держави, окрім АРК та Севастополя (24,3% та 22,4% відповідно). Етнічні росіяни становлять найчисельнішу національну меншину в усіх регіонах України, за винятком Закарпатської та Чернівецької областей. У Закарпатській кількісно переважають угорці та румуни, а у Чернівецькій – румуни та молдовани. Слід також згадати і про русинів, які проживають у Закарпатській області. Русини є окремим етносом у Словаччині, Угорщині, Румунії та колишній Югославії, однак в Україні їх визначають як псевдоменшину (Євтух та ін. 2003: 92), хоча вони й продовжують боротьбу за офіційне визнання. Проблема русинства та русинської мови знайшла свій вияв у працях багатьох дослідників (наприклад, Magocsi 1993a, 1993б, 1996, Белей 2000, Чучка 2000, Nekvapil 2007 тощо). Під час останнього перепису населення на Закарпатті понад 10 тис. громадян визнали себе русинами (0,81% населення області) і визнали русинську своєю рідною мовою (Ільтьо ред. 2003: 62).

Етнічно строкатий Крим є територією компактного проживання караїмів і кримчаків, представників корінних етносів України. Загальна чисельність караїмів, за даними перепису 2001 року, складала 1 тис. 196 осіб, 24 з яких визнали караїмську своєю рідною мовою. 406 представників кримчацького етносу нараховується в Україні, і тільки 21 кримчак визнає рідною мовою кримчацьку.

67% населення України проживають у містах. Молдовани, кримські татари, болгари, гагаузи, румуни й угорці мешкають переважно у сільській місцевості, натомість серед інших меншин значно помітніші процеси урбанізації; особливо серед євреїв, росіян та грузинів (Рисунок 4).

Показники урбанізації пов'язані з рівнем збереження мови. У сільській місцевості більша частина населення (окрім росіян та циган) вважає рідною мову своєї національності (Рисунок 5).

Рисунок № 4

Розподіл населення окремих національностей України за місцем проживання
Джерело: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01.php

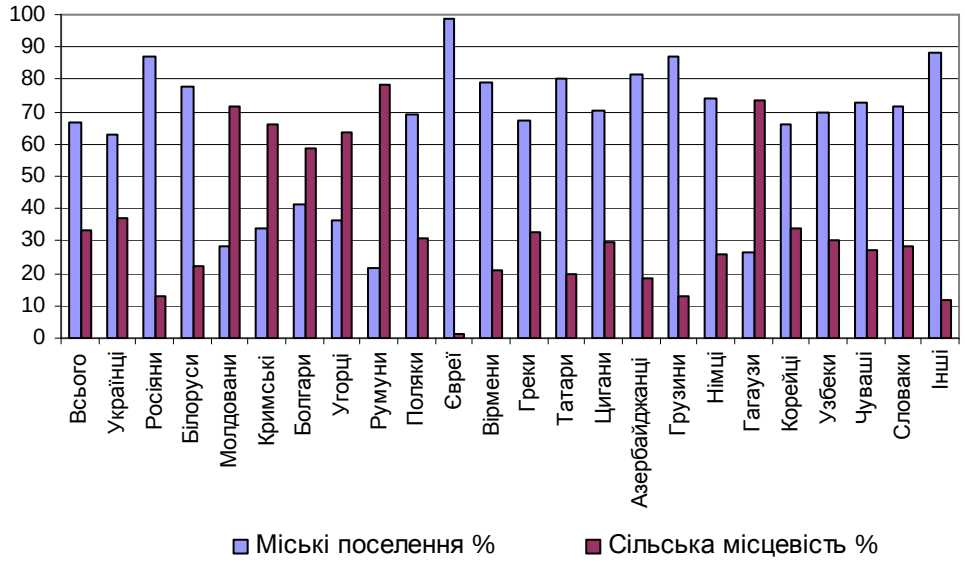

Рисунок № 5

Розподіл населення найбільш численних національностей України, які вважають рідною мовою мову своєї національності
(за місцем проживання, у %)
Джерело: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/03.pdf

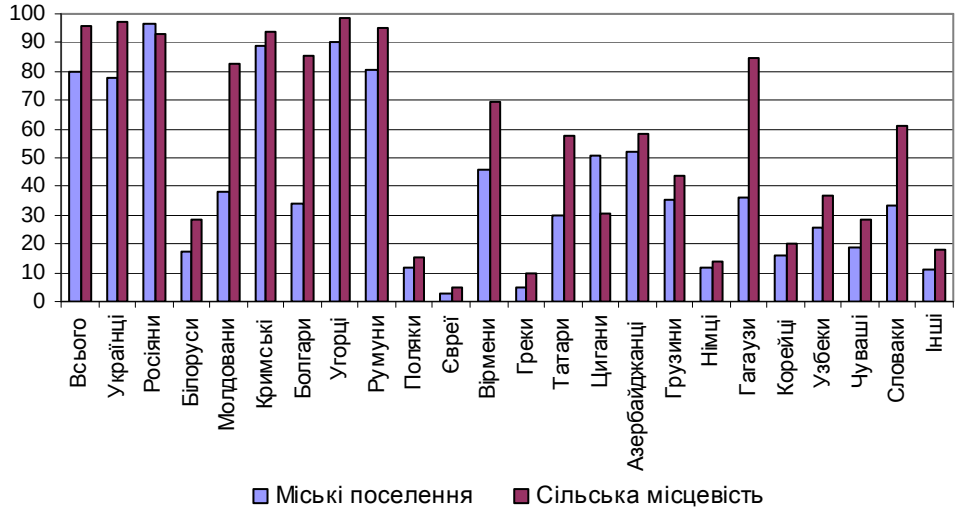

Національні меншини України мають і свої вікові особливості. Найвищий відсоток населення передпенсійного віку спостерігається серед білорусів та поляків, а такі меншини, як кримські татари та румуни, є „наймолодшими". Середній вік представників білоруської, польської, російської та болгарської громад – понад 40 років, а кримські татари, румуни, угорці, українці знаходяться нижче цієї вікової межі. Співвідношення населення різних вікових категорій можна простежити у Таблиці 8 та на Рисунку 6.

Таблиця № 8

Розподіл населення окремих національностей України за віком (за даними перепису населення 2001 року)
Джерело: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/02/01a1.pdf

		молодші за працездатний	працездатний	старші за працездатний
Українці	обидві статі	19,3	57,5	23,2
	чоловіки	21,3	62,6	16,1
	жінки	17,6	53,0	29,4
Росіяни	обидві статі	13,3	60,3	26,4
	чоловіки	15,3	65,7	19,0
	жінки	11,7	56,0	32,3
Білоруси	обидві статі	5,5	54,2	40,3
	чоловіки	6,8	61,2	32,0
	жінки	4,6	48,8	46,6
Молдовани	обидві статі	17,4	61,6	21,0
	чоловіки	18,8	64,5	16,7
	жінки	16,1	59,1	24,8
Кримські татари	обидві статі	25,6	59,1	15,3
	чоловіки	26,5	61,1	12,4
	жінки	24,7	57,2	18,1
Болгари	обидві статі	16,2	58,4	25,4
	чоловіки	17,3	63,9	18,8
	жінки	15,1	53,2	31,7
Угорці	обидві статі	20,5	58,9	20,6
	чоловіки	21,8	64,2	14,0
	жінки	19,4	54,0	26,6
Румуни	обидві статі	24,5	56,2	19,3
	чоловіки	26,0	60,1	13,9
	жінки	23,2	52,5	24,3
Поляки	обидві статі	8,5	50,6	40,9
	чоловіки	10,2	61,0	28,8
	жінки	7,2	43,1	49,7

Рисунок № 6

Розподіл населення окремих національностей України за середнім віком у роках (за даними перепису населення 2001 року)
На основі: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/02/01a1.pdf

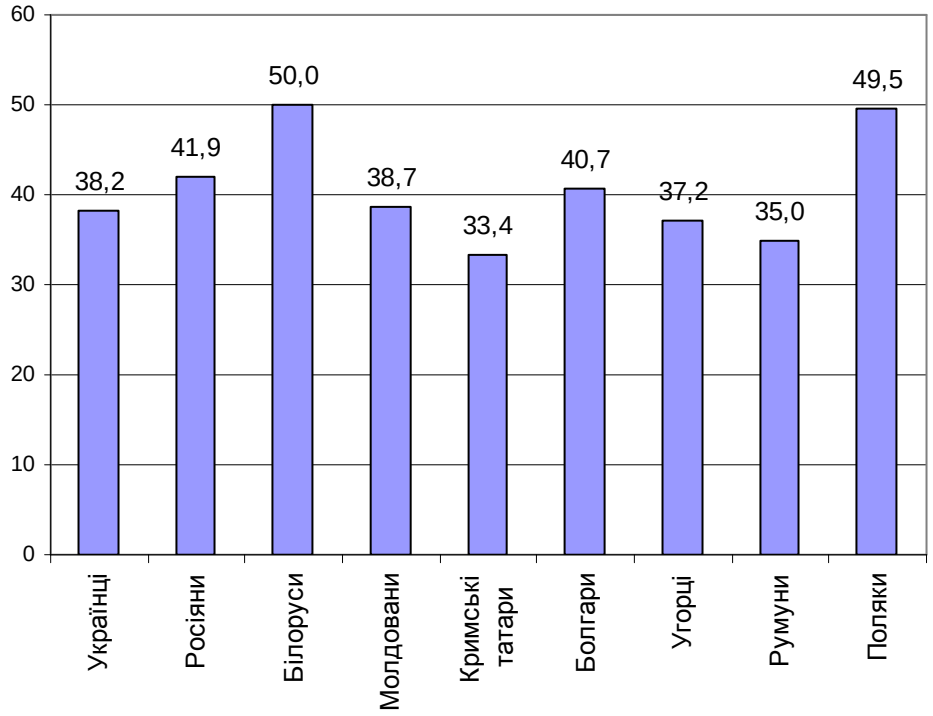

Кількість громадян із вищою освітою найбільша серед росіян та білорусів, третє місце посідають українці, далі у списку – поляки, болгари, кримські татари, угорці, молдовани і румуни. Їхні низькі показники можна пояснити домінуванням російської мови у вищій школі за часів Радянського Союзу, завдяки цьому рівень академічної освіти серед слов'янського населення був значно вищим, аніж серед представників неслов'янських національних меншин (Рисунок 7).

Рисунок № 7

Розподіл населення окремих національностей України за рівнем освіти (за даними перепису населення 2001 року)
Джерело: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/02/03a.pdf

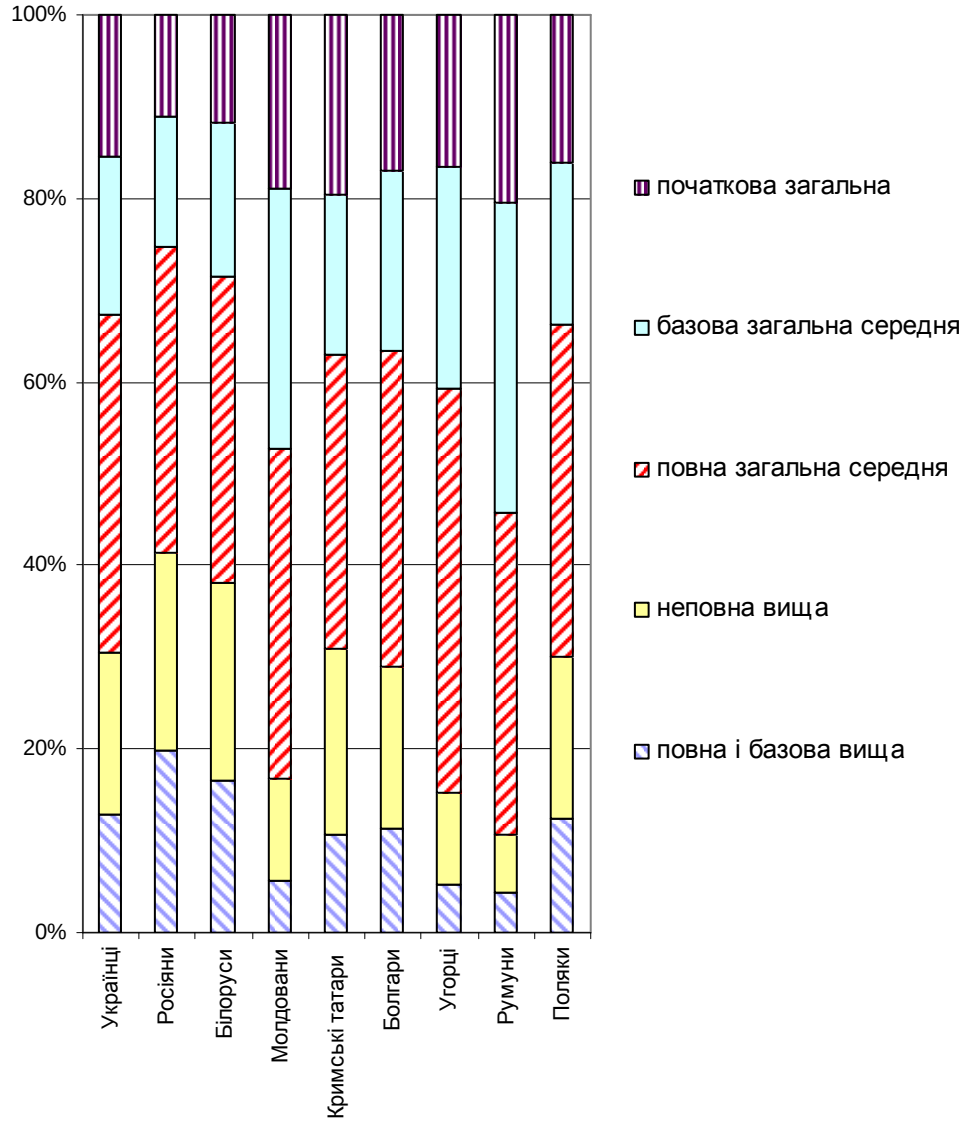

1.2. Правові основи мовної політики

1.2.1. Мовне регулювання

В Україні існує потужна законодавча база, яка регулює статус і функціонування мов. Правове підґрунтя мовної політики забезпечують такі законодавчі акти:

Конституція України (1996);

Офіційне тлумачення Конституційного Суду України ст. 10 Конституції України (1999);

Закон Української РСР „Про мови в Українській РСР" (1989);

Декларація прав національностей (1991);

Закон України „Про національні меншини" (1992);

Закон України „Про звернення громадян" (1996);

Закон України „ Про нотаріат " (1993);

Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні" (1997);

Закон України „Про інформацію" (1992);

Закон України „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні " (1992);

Закон України „Про телебачення і радіомовлення" (1993);

Закон України „Про рекламу" (1996);

Закон України „Про видавничу справу" (1997);

Закон України „Про вибори Президента України" (1999);

Закон України „Про вибори народних депутатів України" (2004);

Закон України „Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" (2004);

Сімейний кодекс України (2002);

Кримінальний кодекс України (2001);

Цивільний кодекс України (2003);

Кримінально-процесуальний кодекс України (2004);

Цивільний процесуальний кодекс України (2004);

Кодекс про адміністративні правопорушення (2005);

Дво- та багатосторонні міждержавні угоди;

Постанови президента та уряду;

Рамкова конвенція про захист прав національних меншин (ратифікована у 1997);

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (ратифікована у 2003).

Статті 10, 11, 12, 24, 53, 92, 103, 127 та 148 Конституції тією чи іншою мірою порушують мовні проблеми. Зокрема стаття 10 чинної Конституції проголошує: „Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх

сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин України". Відповідно до останнього параграфа статті „застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом". Стаття 92 також стверджує, що порядок застосування мов визначається виключно законами України.

Стаття 11 містить загальні декларації щодо сприяння розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України, тоді як стаття 24 забороняє будь-яку дискримінацію чи обмеження за мовною ознакою. Стаття 53 проголошує: „Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства".

Статті 103, 127 та 148 стверджують, що володіння державною мовою необхідне для того, щоб бути президентом, обіймати посаду судді та бути суддею Конституційного Суду України.

У 1999 році на вимогу 51 депутата Верховної Ради Конституційний Суд України запропонував офіційне тлумачення ст. 10 Конституції щодо обов'язковості застосування державної мови органами державної влади. Після трьох років існування української Конституції склалася ситуація, за якої стаття 10 щодо державності української мови одержувала різні інтерпретації у суспільстві і положення про забезпечення державою всебічного розвитку та функціонування української мови „в усіх сферах суспільного життя на всій території України" належно не виконувалося. В офіційному тлумаченні Конституційного Суду чітко вказано, що „українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п'ята статті 10 Конституції України)". Прикметно, що Конституційний Суд дає визначення термінів „державна мова" та „офіційна мова": „Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового спілкування у публічних сферах суспільного життя" (абзац 1 пункту 3 рішення Конституційного Суду України N10-рп/99 від 14 грудня 1999 р.).[6]

У незалежній Україні ще й досі діє закон „Про мови в Українській РСР" (далі – Закон про мови), прийнятий ще за часів Радянського Союзу (1989). Цей закон визначає українську мову як державну (стаття 2), однак російська є мовою міжнаціонального спілкування (стаття 4). Стаття 5

6 Ці терміни і поняття часто використовуються як синоніми в законодавчих актах країн Центральної Європи (див. Сарка 2003).

гарантує громадянам України право користуватися своєю національною мовою; вони можуть звертатися до державних та громадських органів, установ та організацій „українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятою для сторін". Закон не тільки забороняє дискримінацію за мовною ознакою (стаття 8), але й передбачає відповідальність службових осіб за відмову прийняти і розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання мови такого звернення.

Що ж до національних мов, то поряд з українською чинний закон уможливлює використання національних мов у роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств та організацій у місцях компактного проживання національних меншин.[7] Законодавчого ж визначення поняття „місце проживання більшості громадян інших національностей" не існує.[8] Це означає, що мови національних меншин можуть використовуватися в діловодстві лише у випадку, коли представники національної меншини складають абсолютну більшість у певному регіоні. Отже, за даними перепису 2001 року, реально ця норма закону може застосовуватись:

а) відносно російської мови – на території АР Крим та у м. Севастополі;

б) стосовно угорської мови – у Берегівському районі Закарпатської області;

в) відносно румунської мови – в окремих районах Чернівецької області.

50-відсотковий бар'єр, що ставиться у Законі про мови перед застосуванням мов національних меншин в офіційному спілкуванні, зависокий, і практичне застосування цієї норми значною мірою залежить від органів влади (Баурінг 2008: 82). У країнах Європи він зазвичай складає 20%, але є і нижчий (наприклад, у Фінляндії – 6%).

Акти найвищих органів державної влади приймаються українською і публікуються українською та російською мовами, акти місцевих органів державної влади публікуються українською, а в разі необхідності – іншою національною мовою (стаття 10). Стаття 11 проголошує, що мовою роботи, діловодства та документації є українська мова, проте поряд з українською може вживатися і національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості. Натомість стаття 14 визначає українсько-російську двомовність документів, що посвідчують статус громадянина (паспорт, документи про освіту тощо).

---

[7] „В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні ради, сільські населені пункти, їх сукупність), можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови." Закон України „Про мови в Українській РСР", Стаття 3.

[8] Вісник етнополітики № 9, 16-31 липня 2004, http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/09/php

Мовою сфери обслуговування є українська або інша мова, прийнятна для сторін (стаття 17). Українська – мова судочинства, але можливе і використання інших мов у регіонах, де більшість населення складають національні меншини. Особи, які не розуміють мови судочинства, мають право виступати у суді своєю рідною мовою і при цьому користуватися послугами перекладача для ознайомлення зі справою (стаття 18). Юридична допомога громадянам надається українською мовою або мовою, прийнятною для обох сторін (стаття 23).

Мовою офіційних засобів масової інформації є українська мова або „мови інших національностей" (стаття 33). Поштово-телеграфна кореспонденція приймається українською або російською (стаття 34). Мовою офіційних оголошень та повідомлень є українська; поряд з україномовним текстом може міститись переклад іншою мовою (стаття 35). Українська є також мовою маркування товарів (стаття 36).

Офіційні назви установ, громадських та політичних організацій подаються українською мовою; вони також можуть бути перекладені іншими мовами, а переклади мають міститися знизу або праворуч від написів українською (стаття 37). Топоніми подаються українською мовою, також їх можна писати чи вказувати мовою національної меншини, яка складає більшість населення регіону (стаття 38). Громадяни України мають право використовувати імена, що відповідають їхнім національним традиціям та мають відтворюватися в українській мові у транскрипції (стаття 39).

Важливим документом, який захищає права національних громад, є Декларація прав національностей України. Вона гарантує право використання рідної мови в усіх сферах суспільного життя для всіх її етносів та національних меншин (стаття 3).

Згідно з Законом України „Про національні меншини", використання мови меншини можливе паралельно з офіційною мовою в роботі державних та громадських організацій, підприємств та установ на територіях, де представники такої меншини становлять більшу частину населення (стаття 8). Закон також гарантує представникам меншин використання власних імен відповідно до їхніх національних традицій. Таким чином, громадяни, національна традиція яких не передбачає вживання імені по батькові, мають право записувати у паспорт тільки свої імена та прізвища (стаття 12). Така традиція, наприклад, існує в Угорщині і, відповідно, в угорській громаді Закарпаття. Хоча можна навести приклади, коли представники цієї національної громади з поваги до української традиції вживають імена по батькові (наприклад, *Калман Калманович, Ільдіко Імреївна* (від *Імре*) тощо). Організація з питань безпеки в Європі оцінила цей закон як найбільш демократичний та прогресивний у порівнянні зі схожими законами про меншини, що функціонують в інших країнах СНД (Говт 2002: 111)[9].

[9] Вісник етнополітики № 4, 1-17, 05. 2004. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/04/php

Згідно з Законом України „Про звернення громадян", громадяни мають право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, громадських органів, підприємств, установ і організацій (незалежно від форм власності) українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін. Рішення щодо звернень громадян та відповіді на них оформлюються відповідно до вимог законодавства про мови. Такі рішення та відповіді можуть бути викладені в перекладі мовою спілкування заявника (стаття 6).

Стаття 15 Закону України „Про нотаріат" визначає мовні права особи: якщо громадянин, який звертається до нотаріуса, не знає мови нотаріальних послуг, тоді документи, що стосуються прохача, повинні бути перекладені на відому йому мову самим нотаріусом або перекладачем.

Стаття 26 (пункт 1 параграф 50) Закону України „Про роботу місцевих виконавчих комітетів" забезпечує виконкомам право обирати мову своєї діяльності. Водночас Закон України „Про роботу місцевих виконавчих комітетів" постановляє, що лише ті службовці, які мають необхідний рівень володіння державною мовою, можуть обіймати посади у місцевих виконкомах (стаття 5).

Закон України „Про друковані засоби масової інформації (пресу)" визначає, що в Україні публікації видаються державною, а також іншими мовами (стаття 4).

Відповідно до Закону України „Про телебачення і радіомовлення", програми телебачення та радіо транслюються українською. В окремих регіонах мовлення може здійснюватися мовою національних меншин, які компактно проживають на цій території. „Якщо мова оригіналу (або дублювання) фільму та/чи іншої програми (передачі) не є українською, такі фільми та/чи програми (передачі) транслюються за умови звукового дублювання їх державною мовою" (стаття 10).

У Законі України „Про кінематографію" (частина 2 стаття 14) зазначається, що іноземні фільми перед розповсюдженням в Україні в обов'язковому порядку повинні бути дубльовані або озвучені чи субтитровані державною мовою, вони також можуть бути дубльовані або озвучені чи субтитровані мовами національних меншин.

Проте впровадження в дію положень закону викликало обурення у деяких представників кіноіндустрії[10], наприклад, кінотеатри Сімферополя, Запоріжжя та Луганська навіть страйкували. [11] 60 народних депутатів Верховної Ради України звернулися з поданням до Конституційного Суду про офіційне тлумачення положень частини другої статті 14 Закону Ук-

[10] Див., наприклад, такі публікації у пресі: http://www.korrespondent.net/ukraine/events/427311; http://www.korrespondent.net/worldabus/426994; http://www.korrespondent.net /worldabus/428049 тощо.

[11] Див. http://www.korrespondent.net/showbiz/cinema/388523/print

раїни „Про кінематографію". Конституційний Суд вирішив, що згадану частину цього закону „необхідно розуміти так, що іноземні фільми не підлягають розповсюдженню та демонструванню в Україні, якщо вони не дубльовані або не озвучені чи не субтитровані державною мовою".[12]

Стаття 8 Закону України „Про видавничу справу" встановлює, що друковані матеріали, призначені для офіційного використання (бланки, анкети, дипломи, посвідчення тощо), повинні видаватися державною мовою. У статті 6 зазначається, що „держава надає підтримку видавництвам, видавничим організаціям, поліграфічним та книготорговельним підприємствам, що випускають або розповсюджують не менше 50 відсотків продукції державною мовою". Така підтримка надається і малотиражним (до 5 тисяч примірників) виданням мовами нечисленних національних меншин шляхом надання пільг в оподаткуванні.

Закони України „Про вибори народних депутатів України", „Про вибори Президента України" проголошують, що всі громадяни України можуть обирати і бути обраними, незважаючи на їхню етнічну чи мовну приналежність (статті 2 та 3). Вимога закону до Президента (стаття 9) та членів окружних чи дільничих виборчих комісій полягає в тому, що вони повинні вільно володіти державною мовою.[13] Кандидати та партії, що беруть участь у виборах, зобов'язані подавати свої програми до виборчих комісій державною мовою.[14]

Комітет громадянських прав ООН в офіційному тлумаченні статті 25 міжнародної Конвенції громадянських та політичних прав визначає як необхідну умову публікацію всіх передвиборчих документів мовами національних меншин. Україна виконувала ці зобов'язання до президентських виборів 2005 року та парламентських виборів 2006 року.[15] Усі виборчі списки були надруковані українською та мовами національних меншин у тих регіонах, де представники національних меншин складають більшість населення. Однак нова редакція законів про вибори уможливила використання виборчих списків тільки державною мовою під час виборів Президента України 2005 року, виборів до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування 2004 та 2006, а також 2007 років. Така ситуація практично призвела до вилучення окремих громадян – представників національних меншин – із

---

[12] Рішення Конституційного Суду України № 13-рп/2007 від 20 грудня 2007 року.

[13] Статті 23, 24 закону України „Про вибори Президента України"; статті 26, 27 закону України „Про вибори народних депутатів України"; статті 20, 21 закону України „Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів".

[14] Стаття 51 закону „Про вибори Президента"; стаття 58 закону України „Про вибори народних депутатів України"; стаття 36 закону України „Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів".

[15] Стаття 71 закону „Про вибори Президента"; стаття 78 закону України „Про вибори народних депутатів України"; стаття 63 закону України „Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів".

демократичного виборчого процесу. При цьому слід згадати, що значна частина населення України до 1991 року здобувала середню освіту у школах, де викладання усіх предметів проводилося не українською, а іншими мовами. Ці громадяни не мали змоги вивчити українську мову, оскільки вона навіть не входила до переліку основних предметів у школах, де мовами викладання були мови національних меншин.

Відповідно до чинного виборчого законодавства, переглянутого перед парламентськими виборами та виборами до місцевих рад 2006 року, громадські та етнічні організації не могли висувати своїх представників. Тільки партії могли пропонувати своїх кандидатів на виборах усіх рівнів, і голосування таким чином відбувалося за партійними списками. Таке виборче законодавство унеможливлювало представництво національних меншин у Верховній Раді через відсутність принципів позитивної дискримінації щодо таких меншин. Отож у дійсності виходило, що етнічні меншини не мали реальних шансів сформувати національні списки та мати своїх представників у парламенті, оскільки кількість представників етнічних меншин у певних регіонах була незначною. На попередніх виборах це було можливим у регіонах, де представники національних меншин становили значну частину виборчого населення. Так, громада угорців Закарпаття мала свого представника у Верховній Раді у 1994–1998, 1998–2002 та 2002–2006 роках, хоча угорці складають тільки 0,3% населення України. Цей представник одержав більшість голосів у місці компактного проживання угорської громади.

Перегляд виборчого законодавства негативно позначився на виборчій активності меншин. Тільки закарпатські угорці організовували свої партії на етнічній основі на регіональному та районному рівнях і брали участь у місцевих виборах, одержавши місця у місцевих обласних, районних та міських радах. Інші етнічні меншини не скористалися такими можливостями.

Сімейний кодекс України визначає, що у сімейних відносинах не може бути привілеїв чи обмежень „за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками" (стаття 7).

Кримінальний кодекс стверджує, що розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі, обмеження прав за мовними ознаками заборонені і караються штрафом до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (стаття 161). Кримінально-процесуальним кодексом встановлено, що засуджені мають право надавати свідчення та скарги своєю рідною мовою, можуть звертатися рідною мовою до карних інституцій. До того ж вони мають право отримувати відповіді на їхнє прохання своєю рідною мовою (стаття 8).

Згідно з Цивільним кодексом України, її мешканці мають право захищати і обстоювати свої національні, культурні, релігійні та мовні права (стаття 300).

П'ята стаття Цивільного кодексу України забезпечує однакове ставлення суду до всіх громадян, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших поглядів, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших характеристик. Згідно з сьомою статтею, мовою цивільної правової процедури та її документів є державна мова (пункти 1, 3). Той, хто залучений до юридичного процесу і не знає державної мови, може свідчити у суді рідною мовою за допомогою перекладача (пункт 2). П'ятдесята стаття стверджує, що свідок може давати свідчення своєю рідною мовою або будь-якою іншою. Стаття 55 – про правовий статус участі перекладача в судочинстві. Згідно з нею, перекладачем в судочинстві може буде людина, яка володіє мовою правової процедури та мовою, необхідною для усного та письмового перекладу. У цій постанові згадується мова жестів глухих і стверджується, що перекладачем може бути людина, здатна спілкуватися з глухими, німими або глухонімими за допомогою цієї мови.

Кодекс про адміністративні правопорушення щодо застосування мов повторює вимоги, вказані у Цивільному кодексі (статті 10, 15, 65 та 68).

Стаття 86 Цивільного процесуального кодексу України не відповідає міжнародним нормам та міжнародним зобов'язанням України, суперечить духові Рамкової Конвенції захисту національних меншин та Регіональної хартії. Згідно згаданої статті Цивільного процесуального кодексу послуги перекладача оплачує особа. У цій частині законодавство України потребує змін (див. Баурінг 2008, Трач 2008).

52 народних депутати України та Верховної Ради АР Крим звернулися з поданням до Конституційного Суду щодо відповідності Конституції статті 15 Кодексу адміністративного судочинства і статті 7 Цивільного процесуального кодексу України. Конституційний Суд вирішив, що ці статті відповідають Конституції України. Попри це він також установив, що „суди реалізують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян щодо використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють, відповідно до Конституції і законів України". „Кодекси гарантують громадянам, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, право користуватися в судовому процесі їхньою рідною мовою або мовою, якою вони володіють" (Рішення Конституційного Суду України № 8-рп від 22 квітня 2008 року).[16] Конституційний Суд також

[16] Цікаво, що за тимчасовим регламентом Верховної Ради України (Додаток до Постанови Верховної Ради України від 8 квітня 2008 року № 247-VI) „Засідання Верховної Ради ведуться державною мовою. Промовець, який не володіє державною мовою, може

установив, що „статус української мови як державної є складовою конституційного ладу держави нарівні з її територією, столицею, державними символами" (Рішення Конституційного Суду України № 8-рп від 22 квітня 2008 року).

З багатьма країнами Україна має підписані домовленості, що захищають права меншин, які проживають на їхніх територіях. Такі угоди були підписані, наприклад, з Угорщиною, Литвою, Словаччиною, Польщею, Німеччиною, Румунією, Білорусією, іншими членами СНД тощо (Товт 2002: 32–35, Семьоркіна 2004: 177, 186).

Окрім вже згаданих документів, статус мов в Україні розглядають президентські, урядові та міністерські укази, накази та постанови (Семьоркіна 2004: 175, 179). Серед них урядовий декрет №1367 від 12 вересня 2002 року, згідно з яким усі сертифікати та заяви офіційних установ мають бути надруковані та заповнені лише державною мовою (див. Друга доповідь 2006: 33).

Як бачимо, у незалежній Україні мовне питання набуло вагомого значення, і це закономірно відобразилося у багатьох законодавчих актах, урядових документах і постановах. Україна має потужну законодавчу базу, яка регулює статус і функціонування мов у державі. Однак Закон про мови, наприклад, на сьогодні вже не повністю відповідає мовній ситуації. За останні 10 років (окрім законів про ратифікацію Рамкової конвенції та Європейської мовної хартії) в Україні не прийнято жодного закону, який безпосередньо регулював би застосування мов або міжетнічні відносини. Внаслідок цього державна мовна політика проводиться указами Президента і уряду, наказами міністерств та інших відомств. Але зі змісту Конституції України та положень інших законодавчих норм вітчизняного права випливає, що порядок застосування мов в Україні, у тому числі і державної, визначається виключно законами України. Про це свідчить пункт 4 статті 92 Конституції України та юридичний висновок Міністерства юстиції України від 10 травня 2006 року щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування. Тобто проведення мовної політики, регулювання питання застосування мов (у тому числі й української) шляхом видання указів, наказів та розпоряджень суперечить Конституції України (Tóth–Csernicskó 2009).

Одним із міністерських наказів щодо мовного регулювання є наказ міністра транспорту та зв'язку України № 332 від 25 березня 2008 року, у якому передбачені плани заходів підвищення рівня використання української мови у сфері транспорту та зв'язку. Головні пункти наказу, зокрема, передбачають:

– забезпечення проведення нарад, семінарів та інших зібрань лише українською мовою;

виступати іншою мовою. Переклад його виступу державною мовою, у разі необхідності, забезпечує Апарат Верховної Ради" (пункти 3 і 4, Стаття 2).

– організацію курсів української ділової мови;

– забезпечення оголошень на вокзалах, станціях та в аеропортах українською мовою;

– забезпечення послідовного вживання української мови під час обслуговування пасажирів тощо.

12 березня 2003 року Верховна Рада України зініціювала парламентські слухання „Функціонування української мови в Україні". У ході слухань було встановлено, що українська мова як державна не набула належного поширення в усіх сферах суспільного життя, незважаючи на всі правові гарантії. Зважаючи на висновки та пропозиції учасників парламентських слухань, Верховна Рада подала рекомендації Президенту та Кабінету Міністрів щодо поліпшення ситуації,[17] і Кабінет Міністрів України прийняв Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки.[18] За програмою, одним із вирішальних завдань є зміцнення статусу української мови як державної, розширення сфери її функціонування, оскільки російська мова в Україні і досі перебуває у привілейованому становищі на значній території (у східних та південних областях), хоча Закон про мови та Конституція України проголошують українську єдиною державною.

У 1995 році Україна підписала Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин, а в 1997 році ця конвенція була ратифікована (№ 703/97 – ВР). Основна мета конвенції – захист національних меншин, прав та свобод їхніх представників.

У процесі застосування положень Рамкової конвенції виникає проблема офіційного визнання русинів як окремої меншини. На території Закарпатської області діє декілька товариств русинської культури (наприклад, Народна Рада русинів Закарпаття, Закарпатське товариство імені О. Духновича), в Ужгороді та Мукачевому є пам'ятники видатним діячам русинської культури. В області діє 9 русинських національно-культурних товариств зі статусом обласних.[19] 7 березня 2007 року сесія Закарпатської обласної ради прийняла рішення про визнання русинів корінним етносом Закарпаття.[20] Це рішення було підтверджене і на зустрічі

---

[17] Рекомендації парламентських слухань „Про функціонування української мови в Україні": http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. Див.: Постанова Верховної Ради України Про Рекомендації парламентських слухань „Про функціонування української мови в Україні" № 886-IV від 22.05.2003 р.

[18] Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки. http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

[19] *Національно-культурні товариства Закарпаття. Довідник.* Ужгород: Відділ у справах національностей облдержадміністрації, Центр культур національних меншин Закарпаття, 2009. – с. 9.

[20] Див. http://korrespondent.net/main/181993; http://korrespondent.net/main/183882

русинів з омбудсменом Ніною Карпачовою.[21] Проте офіційно русини не визнаються окремою національністю, а тільки субетносом українського народу, як і русинська мова – територіальним діалектом української мови (див., наприклад, Другу доповідь 2006: 7).

У 1999 році український парламент ратифікував Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (законом № 1350-XIV), яку було підписано ще у 1996 році.

Закон про ратифікацію визначив два вагомі аспекти упровадження хартії:

1) положення хартії застосовувалися до мов таких національностей: росіян, євреїв, білорусів, молдован, румунів, кримських татар, болгар, поляків, греків, угорців, німців, гагаузів та словаків;

2) пункти та підпункти закону пропонували застосовувати залежно від чисельності населення тієї чи іншої меншини на певній території.

Отже, у найбільш привілейованому становищі опинялися представники національних меншин, де чисельність осіб, які компактно проживають у межах окремої адміністративної одиниці, становила понад 20%. До мов національностей, у яких чисельність представників коливалася від 10 до 20%, застосовувалися тільки окремі пункти, і вже зовсім по-іншому діяла Хартія у регіонах, де відсоток національного населення був нижчим, ніж 10% (Товт 2002: 126).

Закон не набув своєї чинності, оскільки рішення Конституційного Суду України від 12 липня 2000 року (№ 9-рп/2000) визнало його нелегітимним через порушення процедури ухвалення. Отже, Європейська хартія не мала практичного упровадження.

Різноманітні законопроекти були розглянуті Верховною Радою після 2000 року. Остаточне схвалення закон про ратифікацію здобув тільки у 2003 році і був підписаний до виконання тодішнім президентом Леонідом Кучмою 15 грудня 2003 року, а вступив у дію з 1 січня 2006 року.

Новий закон про ратифікацію № 802-IV визначав більш обмежені права для носіїв тих самих тринадцяти мов (див. Таблицю 9). Так, закон не визначав адміністративні одиниці, у яких би діяли положення Хартії, не визначалася і частка представників етнічної або мовної групи серед населення того чи іншого регіону. Таким чином, на противагу попередньому закону, закон 2003 року тлумачив усі 13 мов однаково, незважаючи на різні соціолінгвістичні умови існування різних мовних меншин. Без визначення мінімального відсотка представників етнічних громад серед населення регіону не було і реальних важелів для упровадження принципів Хартії, оскільки ігнорувалась важлива умова – кількість носіїв. Та навіть і за цих умов варіант 2003 року пропонував менше положень до застосування, ніж редакція 1999-го (відмінності проаналізовано у публікації Beregszászi–Csernicskó 2004).

[21] Див. http://korrespondent.net/main196920

Таблиця № 9

Частини, статті, пункти та підпункти Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, упровадження яких Україна бере на себе у законах про ратифікацію 1999 та 2003 років

	Закон N 1350-XIV (1999) (якщо представники меншини перевищують 20% від усього населення)	**Закон N 802-IV (2003)**
Частина I	У повному обсязі	У повному обсязі
Частина II	У повному обсязі	У повному обсязі
	Частина III	
	Стаття 8. Освіта	
	Пункт 1	
a) дошкільна освіта	a (i), a (ii), a (iii)	a (iii)
b) початкова освіта	b (i), b (ii), b (iii)	b (iv)
c) середня освіта	c (i), c (ii), c (iii)	c (iv)
d) професійно-технічна освіта	d (i), d (ii), d (iii)	–
e) вища освіта	e (i), e (ii)	e (iii)
f) курси навчання дорослих і безперервного навчання	f (i), f (ii)	f (iii)
g)	g	g
h)	h	h
i)	i	i
Пункт 2	Пункт 2	Пункт 2
	Стаття 9. Судова влада	
	Пункт 1.	
a)	a (ii), a (iii)	a (iii)
b)	b (ii), b (iii)	b (iii)
c)	c (ii), c (iii)	c (iii)
d)	–	–
	Пункт 2.	
a)	–	–
b)	–	–
c)	c	c
Пункт 3.	Пункт 3.	Пункт 3
	Стаття 10. Адміністративні органи та публічні послуги	
	Пункт 1.	
a)	a (i), a (ii), a (iii)	–
b)	–	–
c)	c	–
	Пункт 2.	
a)	a	a
b)	b	–
c)	–	c
d)	d	d
e)	e	e
f)	f	f
g)	–	g
	Пункт 3.	
a)	a	–
b)	b	–
c)	c	–
	Пункт 4.	
a)	–	–
b)	–	–
c)	c	c
Пункт 5.	Пункт 5.	–
	Стаття 11. Засоби масової інформації	
	Пункт 1.	
a)	a (ii), a (iii)	a (iii)
b)	b (ii)	b (ii)

	Закон N 1350-XIV (1999) (якщо представники меншини перевищують 20% від усього населення)	Закон N 802-IV (2003)
c)	c (ii)	c (ii)
d)	d	d
e)	e (i), e (ii)	e (i)
f)	–	–
g)	g	g
Пункт 2.	Пункт 2.	Пункт 2.
Пункт 3.	Пункт 3.	Пункт 3.
Стаття 12. Культурна діяльність та засоби її здійснення		
	Пункт 1.	
a)	a	a
b)	b	b
c)	c	c
d)	d	d
e)	–	–
f)	f	f
g)	g	g
h)	–	–
Пункт 2.	Пункт 2.	Пункт 2.
Пункт 3.	Пункт 3.	Пункт 3.
Стаття 13. Економічне і соціальне життя		
	Пункт 1.	
	a)	
b)	b	b
c)	c	c
d)	d	–
Пункт 2.		
	a)	
b)	b	–
c)	c	–
d)	–	–
e)	–	–
Стаття 14. Транскордонні обміни		
	a)	
b)	b	b
Частина IV.	У повному обсязі	У повному обсязі
Частина V.	У повному обсязі	У повному обсязі

Як свідчать дані Таблиці 10, положення Хартії застосовуються до мов національних меншин, що мають різне становище і статус у суспільстві. Усі національні громади визначаються однаково, ігноруються очевидні соціолінгвістичні та демографічні факти. За законом про ратифікацію, однакові заходи мають застосовуватися для підтримки національних громад греків, поляків, білорусів, які знаходяться перед загрозою мовної асиміляції, з одного боку, та румунів, угорців, які мають потужну систему найрізноманітніших інституцій з рідною мовою, з іншого. Так само застосовуються положення Хартії для підтримки російської мови та росіян, які у деяких регіонах України становлять більшість населення.

Гострі дискусії тривали і щодо переліку самих мов. Зокрема не всі погоджувалися з тим, що російська мова потребує захисту в Україні. За даними ЮНЕСКО, гагаузька та кримськотатарська знаходяться під загрозою. Караїмська та кримчацька входять до списку мов, що

перебувають на межі зникнення, а проте український закон навіть не включив останні до переліку. Ще один не менш абсурдний факт стосується мови єврейської національної меншини (Кресіна–Явір 2008: 204). Виникає закономірне запитання: яка це мова? Іврит, ідиш, а може, російська, оскільки дані перепису населення свідчать про мовну асиміляцію єврейської громади?[22] Виявляється, суб'єктом закону є ідиш.

Таблиця № 10

Склад населення України за національністю та рідною мовою за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року

Національність	Осіб	У %	Вважає рідною мову своєї національності	
			Осіб	У %
Українці	37541693	77,82	31970728	85,16
Росіяни*	8334141	17,28	7993832	95,92
Білоруси*	275763	0,57	54573	19,79
Молдовани*	258619	0,54	181124	70,04
Кримські татари*	248193	0,51	228373	92,01
Болгари*	204574	0,42	131237	64,15
Угорці*	156566	0,32	149431	95,44
Румуни*	150989	0,31	138522	91,74
Поляки*	144130	0,30	18660	12,95
Євреї*	103591	0,21	3213	3,10
Вірмени	99894	0,21	50363	50,42
Греки*	91548	0,19	5829	6,37
Татари	73304	0,15	25770	35,15
Цигани	47587	0,10	21266	44,69
Азербайджанці	45176	0,09	23958	53,03
Грузини	34199	0,07	12539	36,66
Німці*	33302	0,07	4056	12,18
Гагаузи*	31923	0,07	22822	71,49
Корейці	12711	0,03	2223	17,49
Узбеки	12353	0,03	3604	29,18
Чуваші	10593	0,02	2268	21,41
Словаки*	6397	0,01	2633	41,16
Інші	323656	0,67	46933	14,50
Всього	**48240902**	**100**	**41093957**	**85,18**

* – Національні меншини, мова яких захищається Хартією.

Деякі дослідники стверджують, що закон про ратифікацію Хартії передбачає захист такої неіснуючої мови, як „грецька" (Кресіна–Явір 2008: 204, Юридичний висновок). Очевидно, тут йдеться про два діалекти грецької національної меншини України – урумський та румейський.

[22] Під цією мовою слід розуміти мову ідиш, яка на території України є традиційною для євреїв країни, на відміну від івриту, що є державною мовою Ізраїлю (див. Котигоренко 2007: 144).

Український закон не спромігся підтримати мову караїмів і кримчаків, проте надає захист молдовській та румунській мовам, визначаючи їх як окремі мовні системи. Хоча у Молдові сьогодні румунська мова вважається державною, а молдовська не є окремою мовою.[23]

Слід наголосити і на тому, що термінологія та концептуальні положення, що використовуються у Хартії, не мають відповідників в українському законодавстві. В українському законодавстві, наприклад, не обґрунтовуються такі терміни, як „регіональна мова", „територія поширення регіональної чи міноритарної мови". Натомість українська законодавча система послуговується термінами „державна мова", „мова національної меншини" Товт (2002: 115–116, 121, 123, 124, 129, Кресіна–Явір 2008: 197). [24] Про це зазначалося і в офіційних документах: «національне законодавство України не містить визначення поняття „носій регіональної мови або мови меншин" та переліку груп громадян, які відносяться до національних меншин" (Перша періодична доповідь 2007: 4–5). Водночас слід зазначити, що на основі закону про ратифікацію Хартія стала частиною української законодавчої бази. Оскільки у її тексті є визначення поняття „регіональна мова або мова меншин", українське законодавство також містить таке визначення.

У статті 1 Хартії зазначено:

„a) термін „регіональні мови або мови меншин" означає мови, які:

i) традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави; та

ii) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; термін не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів;

b) термін „територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншини" означає географічну місцевість, де така мова є засобом спілкування певної кількості осіб, яка виправдовує здійснення різних охоронних і заохочувальних заходів, передбачених у цій Хартії".

Переклад певних концептуальних положень Хартії в українському варіанті також викликав дискусії (Кресіна–Горбатенко 2008: 338). Так, Українське бюро лінгвістичних експертиз провело дослідження відповідності Закону України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" від 15 травня 2003 року № 802-IV та проекту альтернативного Закону Про внесення змін до Закону України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" англійському та французькому текстам Хартії. Експертна комісія складалася

[23] Вісник етнополітики № 10, 1-15, серпень 2004. http:/www/uncpd.kiev.ua /ucipr/ukr/buleten/10.php

[24] Вісник етнополітики № 10, 1-15, серпень 2004. http:/www/uncpd.kiev.ua /ucipr/ukr/buleten/10.php

із компетентних фахівців (Б. Ажнюк, А. Грищенко, В. Карабан, О. Чередниченко), які прийшли до таких висновків:

1) У назві документа неправильно відтворено базову терміносполуку, що викликає хибне тлумачення Хартії і впливає на помилкове розуміння сфери її застосування. Експерти пропонують замість терміна „регіональні мови і мови меншин" вживати термін „регіональні або міноритарні мови" як цілісну терміносполуку.

2) Об'єкт Закону України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" не відповідає об'єктові Хартії в її оригінальному викладі через нееквівалентність термінів, уживаних у законі та в українському перекладі, що зумовлює хибну інтерпретацію Хартії. Об'єкт альтернативного закону загалом відповідає духу Хартії, однак перелік мов, що належать до сфери її дії, потребує перегляду.

3) Об'єктом альтернативного закону мають стати менш уживані, порівняно з державною, регіональні або міноритарні мови, які використовуються на обмеженій частині території держави, і застосування Хартії доцільно планувати за принципом диференційованого підходу до кожної з міноритарних або регіональних мов. [25] Такого ж висновку дійшло й Міністерство юстиції України (Юридичний висновок).

Про це Україна повідомила і Раду Європи, наголосивши, що „ратифікація Україною Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у такому вигляді, як це було вчинено 15 травня 2003 року, об'єктивно спричинила виникнення в Україні низки гострих проблем юридичного, політичного та економічного характеру" (Перша періодична доповідь 2007: 3).

У доповіді також підкреслена потреба розширення переліку мов, що підлягають захисту. Новий проект закону про ратифікацію Європейської хартії містить 16 мов. До мов, які є у варіанті закону 2003 року, додаються вірменська, караїмська та ромська. Замість єврейської мови з'являється ідиш, а замість грецької – новогрецька (Перша періодична доповідь 2007: 3). В. Котигоренко, проаналізувавши проект закону, зауважує, що чинність Хартії безпідставно пропонується поширити на новогрецьку мову, натомість не йдеться про збереження традиційних мов греків України – урумської та румейської (Котигоренко 2007: 144).

Міністерство юстиції України, не проаналізувавши європейський досвід застосування норм Хартії, у своєму висновку зазначає, що завданням цього міжнародного документа „є захист мов, котрим загрожує зникання" (Юридичний висновок). Експерти Мін'юсту абсолютно праві у тому, що об'єктом Хартії не можуть бути мови національних меншин. Однак цілком

[25] Національна академія наук України. Українське бюро лінгвістичних експертиз. Висновок лінгвістичної експертизи № 056/32-е від 26 грудня 2005 р. Дивись ще у виданні Майборода та інші 2008.

незрозуміло, чому до мов, які потребують державного захисту в Україні, зараховані лише гагаузька, ідиш, караїмська, кримськотатарська, кримчацька, ромська, урумська, асирійська. Так само у законопроекті Р. Зварича та Б. Тарасюка щодо повторної ратифікації Хартії до переліку мов, що потребують державного захисту, входять кримськотатарська, гагаузька, ромська, караїмська, кримчацька, урумська та румейська.[26]

Ані в юридичному висновку, ані в законопроекті, поданому Р. Зваричем та Б. Тарасюком до Верховної Ради України, російська, білоруська, молдавська, румунська, болгарська, польська, угорська, німецька та словацька не є мовами, що потребують захисту в Україні. Деякі науковці вважають, що 9 з 13 мов, захищених Хартією згідно з законом про ратифікацію 2003 року (зокрема, білоруська, болгарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська), „не потребують посилених заходів підтримки, оскільки є офіційними у своїх державах" (Кресіна–Явір 2008: 198). На думку цих авторів, законопроект про ратифікацію Хартії „був спрямований проти розвитку української мови" (Кресіна–Явір 2008: 197), і з ратифікацією Хартії Україна „взяла на себе надмірні зобов'язання щодо захисту мов, які й без того захищені та розвинені" (Кресіна–Явір 2008: 200).

Науковці, експерти Мін'юсту та автори згаданого законопроекту вважають, що мета Хартії – захист саме тих мов, які опинилися на межі зникнення. Однак європейський досвід ратифікації цього документа свідчить про його ширше застосування. Наприклад, німецька, італійська, польська, угорська, шведська, словацька, румунська та російська мови аж ніяк не належать до зникаючих. Однак німецька мова захищена Хартією в Данії, Чехії, Словаччині, Угорщині та Румунії, італійська – у Словенії, Хорватії, Румунії та Швейцарії, польська – у Чехії та Словаччині, угорська – в Австрії, Словаччині, Сербії, Словенії, Хорватії, шведська – у Фінляндії, словацька – в Угорщині, Румунії, Сербії і Хорватії, румунська – в Угорщині, російська – у Румунії, Вірменії. Українська мова теж перебуває під захистом Хартії – у Румунії, Сербії та Хорватії.

Хартія – універсальний документ, однак кожна держава визначає для себе ті положення, які їй слід підтримувати. Погляньмо, які зобов'язання бере на себе Україна.

Україна бере на себе зобов'язання, які стосуються 1, 2, 4, 5 частин Хартії, окрім пункту 5 статті 7 частини 2, де йдеться про мови, не пов'язані з певною територією. А тому цигани та їхня мова, ромська, не буде мати підтримки держави, хоча 45% із 48 тисяч циган, що мешкають в Україні, вважають саме ромську своєю рідною мовою.

---

[26] Україна. Верховна Рада. Скликання (4). Сесія (3). 7 лютого 2003 р. Стенографічний звіт. Бюлетень № 6. Парламентське видавництво, 2003. – с. 63.

Стаття 8 Хартії стосується освіти. Україна бере на себе зобов'язання забезпечити освіту рідною мовою на всіх рівнях, якщо родини виявляють таке бажання і для цього є достатня кількість учнів. Щодо вищої освіти Україна бере на себе зобов'язання „заохочувати і/або дозволяти надання університетської чи інших форм вищої освіти регіональними або міноритарними мовами чи створення можливостей для вивчення цих мов як окремих дисциплін університетської або іншої вищої освіти". Закон 1999 року передбачав надання дошкільної, початкової, середньої, професійно-технічної та університетської освіти регіональними або міноритарними мовами у тих регіонах, де представники етнічних меншин складали понад 20% населення, тоді як закон про ратифікацію 2003 року уможливлює таку освіту тільки для тих учнів, сім'ї яких бажають цього і тільки при певній достатній кількості учнів.

Відмінності між двома законами простежуються і щодо статті 10, яка визначає функціонування мов у адміністративних органах та у сфері публічних послуг.

Перша редакція закону зобов'язувала адміністративні органи використовувати національні мови на територіях, де 20% населення складають етнічні громади. Більше того, представники етнічних громад мали право подавати письмові чи усні заяви рідною мовою і одержувати на них відповіді тією ж мовою. У редакції 2003 року Україна бере на себе зобов'язання забезпечити використання регіональних або міноритарних мов у роботі місцевих адміністративних органів. За новим законом органи місцевого самоврядування можуть оприлюднювати свої офіційні документи цими мовами та використовувати їх у дебатах під час засідань.

У статті 11 держава бере на себе зобов'язання заохочувати використання національних мов у засобах масової інформації та сприяти такому використанню. Україна гарантує „свободу прямого прийому радіо- та телепередач із сусідніх країн, які транслюються мовою, ідентичною або схожою на регіональну або міноритарну мову", та вільну безперешкодну ретрансляцію передач телебачення та радіомовлення такою мовою із сусідніх країн.

Що ж стосується діяльності у сфері культури (стаття 12), то Україна бере на себе майже всі зобов'язання, пропоновані Хартією.

Ще менші зобов'язання визначаються статтею 13 щодо економічного і соціального життя. Держава зобов'язується протидіяти практиці, спрямованій на знеохочення використання регіональних мов у сфері економічної і соціальної діяльності. Безперечним позитивом упровадження закону у соціальній діяльності є те, що регіональні мови можуть використовуватися у закладах охорони здоров'я і носії цих мов зможуть одержувати допомогу і консультації рідною мовою (стаття 13, пункт 2).

Остання, 14 стаття третьої частини Хартії стосується транскордонних обмінів, і Україна бере на себе усі зобов'язання, викладені у цій статті.

Підсумовуючи цей зіставний аналіз двох законів про ратифікацію 1999 року та 2003 року, можна зробити такі висновки: в останньому законодавчому акті держава бере на себе менші зобов'язання щодо підтримки регіональних мов, ніж це відображено у попередній версії (див. Таблицю 6). І оскільки у документі точно не вказані умови виконання того чи іншого зобов'язання, можна цілком слушно висловити сумнів щодо повного їх упровадження на практиці. Найбільша відмінність між двома версіями полягає у тому, що заходи, відображені у документі 1999 року, безпосередньо пов'язані з чисельністю тієї чи іншої мовної громади, тоді як закон 2003 року урівнює усі меншини і не бере до уваги ані особливості розвитку національних і мовних меншин, ані їхні реальні потреби.

До закону 2003 року про ратифікацію Хартії депутати Верховної Ради додали статтю 5, де йдеться про те, що при застосуванні положень Хартії „заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України, не вважаються такими, що перешкоджають чи створюють загрозу збереженню або розвитку мов", які захищаються Хартією згідно з цим законом. На основі аналізу законів про ратифікацію Хартії 1999 та 2003 років окремі дослідники доходять висновку, що Хартія у тій формі, яка ратифікована Україною у 2003 році, практично звужує права і можливості використання мов меншин в Україні (див. Алексєєв 2008, Beregszászi–Csernicskó 2004, Tóth–Csernicskó 2009).

Попри вже згадані закони, у Верховній Раді обговорювалися й інші важливі документи щодо національних меншин та їхніх мов (Семьоркіна 2004: 186). Слід, зокрема, згадати про „Концепцію державної мовної політики в Україні". У контексті нашого дослідження щонайменше два напрями мовної політики, відображені у концепції, видаються особливо актуальними:

– утвердження статусу української мови як державної, зміцнення її позицій;

– сприяння розвитку мов національних меншин, захист мов, що опинилися під загрозою зникнення.

Прикметно і те, що у документі серед пріоритетних завдань йдеться і про „запобігання дискримінації за мовною ознакою та запровадження позитивної дискримінації щодо мов, які потребують особливого захисту, зокрема щодо української мови в деяких регіонах України".

Спираючись на положення Європейської хартії, Донецька і Луганська обласні ради та Харківська, Севастопольська, Миколаївська, Дніпропетровська міські ради у березні-травні 2006 року проголосували за надання російській мові статусу регіональної.[27] У преамбулі Хартії

[27] Радіо Свобода 18.05.2006, 01.06.2006, 03.06.2006, 05.07.2006 (http:/www.RadioSvoboda.org)

зазначається: „Захист і підтримка регіональних або міноритарних мов не повинні здійснюватися на шкоду офіційним мовам і необхідності вивчати їх". У східних і південних областях регіональний статус російської мови, по суті, означає цілковите занедбання української мови, її вилучення з офіційного вжитку і заміну російською. А це порушує мовні права тих українців, які в зросійщених регіонах усе-таки намагаються спілкуватися українською мовою в державних установах. Та й у правовому полі таке рішення було визнано неконституційним та нелегітимним (Юридичний висновок).

Така риторика – „захистити російську мову" – притлумлює права інших національних меншин України та її етносів, які справді потребують захисту і підтримки та намагаються заявити про свою етнічну самосвідомість і здобути мовні права й визнання у суспільстві.

20 квітня 2007 року Україна подала до Ради Європи Першу періодичну доповідь про виконання положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (Перша періодична доповідь 2007). Водночас було підготовлено і громадський звіт (див. Общественный отчет 2007) щодо виконання Хартії, у якому визначалися такі проблеми:

– Україна у законі про ратифікацію не взяла на себе значних обов'язків щодо захисту міноритарних мов;

– після ратифікації Хартії не було прийнято жодного закону щодо питань меншин;

– Конституція та закони України забезпечують мовні права лише громадянам, які належать до національних меншин, хоча Хартія захищає мови, незалежно від етнічності або національності носіїв.

1.2.2. Проблема мовних прав

У постколоніальний період складні і суперечливі проблеми мовних прав, мовної політики та мовного законодавства стали предметом дослідження фахівців у царині лінгвістики, освіти, політології, а також історії та культурної антропології (May 2001, Ozolins 2003, Paulston 2003, Skutnabb-Kangas–Phillipson 1994, Turi 1994 та ін.). Усі ці вчені у своїх наукових пошуках розглядають конкретні аспекти проблеми і послуговуються виваженими науковими методами та підходами. Географія цих досліджень і цікаві дискусії на провідних лінгвістичних форумах[28] є свідченням того, що мовні права – важлива проблема для багатьох багатонаціональних держав у всьому світі.

Це питання є особливо вагомим для пострадянських країн, у яких значний відсоток населення складає російська громада (див. Ареф'єв 2006, Pavlenko 2006, 2008b). Іноді видається не надто зрозумілим, чи це проблема мовних прав національних мов, що перебували у меншовартісному становищі, чи російськомовного населення і російської мови, яка колись посідала панівне становище (Ozolins 2003). До цього часу увага була зосереджена на країнах Балтії, однак мовна ситуація України у цьому контексті також потребує всебічного висвітлення: вона складна і суперечлива.

Мовні права україномовного населення за часів Радянського Союзу були занедбані тривалою русифікацією (див, наприклад, Weinreich 1953, Solchanyk 1985, Miller 1994, Кононенко 2003, Лозінський 2006). Та й зараз, незважаючи на зміцнення української мови як державної, російська продовжує домінувати на значній території України. Навіть у цій ситуації російськомовне населення нарікає на порушення своїх мовних прав, хоча у більшості випадків такі нарікання викликані упередженим ставленням до української мови та небажанням вивчати і використовувати її як єдину державну у країні. В останнє десятиліття також спостерігається посилення інтересу до мовних прав національних меншин, які були притлумлені такими соціолінгвістичними умовами.

Кожен крок української держави у напрямку зміцнення позицій української мови викликає негативну реакцію з боку Росії та звинувачення у порушенні мовних прав російськомовного населення. Переважна більшість цих звинувачень є безпідставними. Насамперед тому, що національна мовна політика передбачає зміцнення статусу української мови як єдиної державної, що була занедбана за попередньої соціо-

[28] 15-й Соціолінгвістичний симпозіум (2004, Великобританія); 5-й Міжнародний симпозіум з білінгвізму (2005, Іспанія); 16-й Соціолінгвістичний симпозіум (2006, Ірландія); 6-й Міжнародний симпозіум з білінгвізму (2007, Німеччина).

лінгвістичної ситуації, про що і йдеться у багатьох законодавчих актах. Окрім того, російська де-факто домінує у Східних та Південних регіонах, зокрема у великих містах, і немає жодних заборон щодо її використання у приватній сфері. Натомість українські соціолінгвісти вважають, що у цих регіонах саме українська мова потребує захисту держави (див., наприклад, Майборода та інші 2008). Українська мовна ситуація є однією з тих, де мова титульної нації ігнорувалась і тому перебувала під загрозою за радянських часів, тоді як де-юре міноритарна мова панувала у всіх сферах (Pavlenko 2006; Osolins 2003). Аби відновити своє становище, титульна українська повинна знову заявити про свій статус супроти колишньої суперсили.

За радянських часів проблема мовних прав була суспільним табу, і більшість досліджень характеризувалися ідеологічними викривленнями та обмеженою методологією. Публікації, кількість яких значно зросла після проголошення незалежності України, тривалі дискусії у пресі та наукових виданнях свідчать про те, що це болюча проблема для сучасної української спільноти. Однак емпіричні дослідження щодо мовних прав не проводилися. Західні вчені загалом зосереджують свою увагу на аналізі соціолінгвістичної ситуації та проблемі перемикання кодів (наприклад, останні публікації відомих американських дослідниць Pavlenko 2006 та Bilaniuk 2005). Проблема мовних прав знайшла своє відображення і в деяких вітчизняних соціолінгвістичних студіях. Серед них на особливу увагу заслуговують монографія І. Орос та С. Черничка „Угорці Закарпаття" (Orosz–Csernicskó 1999) та огляд мовних прав меншин України (Beregszászi–Csernicskó 2003, Csernicskó 1998, 2005, Tóth–Csernicskó 2009). Цікавим є і емпіричне дослідження Г. Залізняк і Л. Масенко „Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній" (2001). Ці автори частково торкаються аналізу мовних прав в Україні, однак розглядають тільки територіально обмежені мовні спільноти. Недостатнє опрацювання теми у вітчизняній лінгвістиці виявляється і в тому, що українські науковці описують цю царину не в контексті чітко обґрунтованої теорії мовних прав, а радше в контексті іманентних соціолінгвістичних явищ, як-от: мовна ситуація, статус і функціонування мов в Україні, мовна стійкість тощо.

На особливу увагу заслуговує соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації Києва, проведене у 2000 році Центром соціологічних досліджень „Громадська думка". Мета дослідження полягала у всебічному аналізі мовної ситуації столиці та визначенні основних тенденцій функціонування української та російської мов. У масовому опитуванні взяли участь 890 киян. Крім того, до опитування були залучені 42 експерти (письменники, вчені, громадські діячі, відомі своєю активною діяльністю у царині мовної політики). Окремі результати експертного опитування відображені у Таблиці 11.

Таблиця № 11

Сфери поширення української та російської мов
(з монографії Залізняк–Масенко 2001)

0 – зовсім не поширена, 10 – поширена

сфера поширення	**українська**	**російська**
політична сфера	5,26	5,00
державні установи	4,12	6,35
сфера послуг (магазини, транспорт)	2,45	7,67
комерційні структури	1,02	8,82
заклади освіти (школи, вищі навчальні заклади)	5,17	5,25
наука	4,43	5,68
міжособистісне спілкування (у родині, з друзями)	4,47	6,27
сфера культури	4,38	5,69
книговидання	2,67	7,67
поп-культура	2,57	7,64
друковані засоби масової інформації	2,52	7,64
програми радіомовлення	5,33	4,75
програми телебачення	3,64	6,67
зовнішня реклама	5,88	4,41

У дослідженні увага також була зосереджена на мовних правах (Таблиця № 12).

Таблиця № 12

Наскільки при сучасній мовній ситуації в Києві порушуються права україномовного населення?
(з монографії Залізняк–Масенко 2001)

-5 – порушуються, +5 – не порушуються	**бал**
порушуються права україномовного населення?	–4,08
порушуються права російськомовного населення?	+4,65
законодавча база забезпечує функціонування української мови як державної?	+3,85

Мало що змінилося у мовній ситуації столиці з часу проведення дослідження. Російська продовжує домінувати у мовному просторі столиці. У такій ситуації україномовна особистість потерпає від „мовного диктату середовища". Як слушно зауважує Лариса Масенко, українське урбаністичне середовище створює психологічно комфортні умови для російськомовної частини населення і дискомфортні для тих, хто зберігає вірність українській мові. Говорити українською – означає повсякчас долати опір мовного середовища. Мовно-культурна атмосфера великих міст України зробила російську мовою пристосування, а українську – мовою протистояння (Масенко 2004: 133).

Схожі результати висвітлені і в ряді інших соціологічних та соціолінгвістичних досліджень мовної ситуації України (див., наприклад:

Шульга 2000, Вахтин та інші 2003, Хмелько 2004, Паніна 2005, Медведєв 2007, Позняк 2007, Ворона–Шульга ред. 2007, Алексеев 2008, Шульга 2008 тощо). Щоправда, у цих авторів різні висновки щодо стану і перспектив розвитку та вирішення проблем мовної ситуації в державі.[29]

Можна навести багато позитивних прикладів використання мов меншин в Україні. Значна кількість газет, журналів, книг, враховуючи підручники, була опублікована мовами національних меншин, що населяють Україну. Існують радіо- і телепрограми мовами національних меншин, функціонують національні організації та товариства (Варивода 2004, Вісник етнополітики № 3, 8, 11, 16, 18 тощо). У регіонах, де значну частину населення складають представники національних меншин, застосовують двомовні найменування не лише населених пунктів, але й державних установ (Csernicskó 1998, 2005, Orosz–Csernicskó 1999, Beregszászi 1995/1996). Однак на практиці мовні права національних меншин, які гарантуються законами, часто-густо порушуються. Ці діалоги, наприклад, було записано у 2003 році у державній установі закарпатського містечка Берегового (джерело: Csernicskó ред. 2003). За даними перепису населення 2001 року, у Берегівському районі Закарпатської області представники угорської національної меншини складають абсолютну більшість (Таблиця 13). А згідно зі статтею 3 Закону про мови, у Берегівському районі угорська мова може застосовуватися у діловодстві поряд із державною.

Таблиця № 13

Частка осіб угорської національності серед населення Берегівського району Закарпатської області за даними перепису населення 2001 року (Ільтьо ред. 2003)

	Всього осіб	У тому числі угорці за національністю	Угорці від кількості населення
м. Берегове (місто обласного підпорядкування, центр Берегівського району)	26554	12785	48%
Берегівський район	54062	41163	76%
Разом (райцентр і район)	80616	53948	67%

Перша розмова свідчить про те, що угорськомовний відвідувач звертається до державного службовця своєю рідною мовою. Однак службовець усвідомлює, що відвідувач розуміє його, у цій ситуації кожен продовжує спілкуватися своєю рідною мовою: відвідувач – угорською, державний службовець – українською.

[29] Критичний аналіз методики соціологічних досліджень щодо функціонування та статусу мов в Україні див. у роботі Вишняк (2008а).

В(ідвідувач): *Jó napot kívánok! Ha valaki a munkanélküli segélyre akar beiratkozni, milyen papírokat kell beadni? (Доброго дня! Які документи необхідні, щоб стати на облік у бюро працевлаштування?)*
С(лужбовець): *Паспорт, трудова книжка та ідентифікаційний код.*
В: *És zájávát [kérvényt] nem kell írni? (А заяву не потрібно писати?)*
С: *То потім ми вам покажемо, тільки приходьте до нас після першого числа. Добре? Це перше після Великодня. Добре?*

У цьому діалозі ми можемо спостерігати явище перемикання кодів, що є наслідком мовної інтерференції і неминуче супроводжує мовлення людей, які послуговуються різними мовними системами. Відвідувач вживає запозичене українське слово „заява", а не його угорський відповідник (*kérvény*). Під час розмови з відвідувачем службовець використовує державну мову.

Зовсім іншу ситуацію спостерігаємо у наступному діалозі. Відвідувач звертається до службовця угорською, та годі йому сподіватися одержати відповідь своєю рідною мовою: чиновник не володіє нею. Більше того, навіть не намагається відповідати державною мовою. Він використовує російську, яка для закарпатських угорців є мовою іншої національної меншини і яка за незалежності України (тобто з 1991 року) не вивчається у школах з угорською мовою навчання.

В: *Azt szeretném megérdeklődni, hogy mivel kisvállalkozást szeretnék nyitni, akkor milyen papírok kellenek? (Я б хотів дізнатися, які документи потрібні для реєстрації приватного підприємця?)*
С: *Давайте будем говорить так, чтобы понимать друг друга. Я не понимаю по-венгерски. Вы говорите по-русски?*

Третій приклад демонструє ситуацію, за якої службовець володіє угорською, однак пропонує заповнити необхідні документи українською, що цілком зрозуміло, оскільки це державна мова (поряд із якою може використовуватися й угорська), або російською(!), однак у розмові використовує обидві мови.

В: *És mondjuk még egy olyat szeretnék megérdeklődni, hogy ha mondjuk valaki új házat épít, és be akarja vezetni a vizet, akkor ehhez milyen papírokat kell beadni? (Я, власне, хотів запитати, якщо хтось будує новий дім і хоче підключити воду, які документи для цього потрібні?)*
С: *Van-e az utcán víz, kanalizáció, csatorna? Akkor ide kell a főmérnöknek írni, vagyis a főnöknek írni egy kérvényt, hogy* прошу видати дозвіл для подключення к городской сети. *(Чи є на вулиці водогін і каналізація? Тоді вам треба написати заяву на ім'я головного інженера, що* прошу видати дозвіл для подключения к городской сети.*)*
В: *És ezt csak ukránul lehet megírni? (І це тільки по-українськи можна написати?)*

C: *Természetesen. (Точно.)*
B: *És hogyha esetleg valaki magyarul írja meg, akkor? (А якщо хтось напише угорською, тоді?)*
C: *Magyarul, de hát az jobb lenne, ha ukránul vagy oroszul írja meg az ember, mert Ukrajnában élünk. (То угорською, але було б краще українською або російською, бо ми живемо в Україні).*

Ці приклади показують, як держава в особі чиновницького апарату порушує правові постанови щодо мовних меншин, які сама і видає. У Західному регіоні України, у містечку, де, за даними перепису населення 2001 року, частка російськомовного населення складає 6% (за національністю – 5%), а угорськомовного – 55% (див. Ільтьо ред. 2003: 31–32), угорець не зміг написати заяву до державної установи рідною мовою, але має право написати цю заяву російською.

Такі випадки вказують на те, що право громадян звертатися до державних органів, підприємств та установ недержавною мовою, хоч і відповідає чинному законодавству, на практиці не забезпечується.

1.2.3. Підсумки щодо мовних прав

Новий етап у вітчизняній мовній політиці пов'язаний із проголошенням незалежності України (1991 рік). Він характеризується постійними намаганнями подолати спадщину тоталітарного режиму та створити правову базу державної мовної та етнополітики. На думку Л. Біланюк (2003: 50, 2005), проголошення на законодавчому рівні державності української мови стало першим правовим кроком у напрямі дерадянізації та незалежності країни. Зміна мовної політики, що супроводжувала соціальні та політичні зрушення, змінила і мовні цінності загалом.

Україна у перші роки незалежності прийняла ряд законодавчих актів, які позитивно регулюють національні відносини в країні. Разом із Законом про мови (1989), Декларація прав національностей України (1991) та Закон України „Про національні меншини в Україні" (1992) гарантують право використання мов національних меншин у суспільному житті. На територіях компактного проживання національних меншин у роботі державних установ, місцевих органів самоврядування поряд із державною можуть використовуватися і мови меншин. Ці позитивні дії щодо врегулювання мовного питання сприяють уникненню міжнаціональних конфліктів на території нової багатонаціональної, багатомовної суверенної держави.

Окремі регіони України є багатомовними, проте на офіційному рівні Україна проголосила політику одномовності й утвердження мови титульної нації – української – як єдиної державної у країні (стаття 10 Конституції України). На думку Анети Павленко (2006), вибір одномовності у мовній політиці держави слід розуміти як стратегію опору значному рівню русифікації, якого титульна нація зазнавала за часів Радянського Союзу.

Деякі політики статтю 10 Конституції, де українська мова названа єдиною державною, тлумачать так, ніби українська має бути єдиною мовою роботи державних установ. Така одномовність, однак, не обмежує використання інших національних мов у офіційній сфері. Так, Закон про мови, закони „Про звернення громадян", „Про місцеве самоврядування", „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" декларують, що за умов, передбачених законом, поряд із державною в роботі державних органів та органів місцевого самоврядування можуть застосуватися й інші мови. У Рішенні Конституційного Суду України N10-рп/99 від 14 грудня 1999 року також не йдеться про те, що державна мова має бути єдиною мовою діловодства. У офіційному тлумаченні статті 10 Конституції зазначається, що поряд із державною мовою у місцевих органах влади „можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України".

З часу проголошення незалежності українська держава намагається зміцнити статус української мови як державної, розширити сфери її використання. Значною мірою наміри титульної нації та тих мовних меншин, що обстоюють свої права, збігаються – це захист рідної мови та поширення її функціонування щодо привілейованої в минулому російської. Провідним серед суспільно-політичних процесів в Україні є формування української політичної нації і формування іншої, відмінної від радянської, ідентичності. Разом з тим формується і поступово міцніє і усвідомлення своєї „окремішності", відмінності від інших (Кузьо 1998, 2002, Гринів 2005). Українська культура та українська мова мають стати провідними чинниками формування національної свідомості у новій незалежній державі, чинниками, що консолідують громадян навколо спільної ідеї створення нового політичного організму. Частина української політичної еліти вважає підвищення рівня вживання української мови необхідною умовою державотворення, а розширення функцій української мови як державної на всій території країни ставить метою мовної політики держави. За словами окремих дослідників, „Україна є найбільшою країною Європи, де відбувся запізнілий і незавершений процес мовнокультурного утвердження титульної нації. Державна мовна політика відзначається несинхронністю з практикою країн Європейської Спільноти та сусідніх держав" (Заремба–Римаренко 2008: 276). Процес формування нової української ідентичності активізує процеси, спрямовані на збереження своєї мови, культури, релігії, традицій серед інших національних і етнічних спільнот країни. Результатом цього є парадоксальна ситуація, коли невдоволення національних меншин рівнем забезпечення їхніх прав протистоїть стривоженості української еліти щодо перспектив розвитку і функціонування української мови. Тобто „Парадоксальність ситуації полягає в тому, що сигнали про втрату національної ідентичності та асиміляцію походять з середовища всіх етнолінгвістичних спільнот України, включно з українцями" (Заремба–Римаренко 2008: 277).

Цілком правомірно, що у вітчизняній соціолінгвістиці заходи, яких уживало радянське керівництво щодо „врегулювання" мовного питання в Україні, порушення лінгвістичних прав українців та представників національних меншин дають підстави визначити цю політику як лінгвоцид (Радевич-Винницький 2005, див. ще сайт: http://lingvocydc.narod.ru). Лінгвоцид (англійською – linguicide; від латинського lingua – „мова" і caedo – „вбиваю") – вид дискримінації за мовною ознакою, нищення мови; ідеологічна настанова і соціально-політична практика, спрямована на свідоме, цілеспрямоване обмеження мовних прав, нищення мови як головної ознаки етносу (Skutnabb-Kangas 2000). Цей термін стосується насамперед мовної політики радянської влади щодо української мови, однак проблема мовних прав національних меншин також потребує всебічного висвітлення і дослідження.

Після проголошення незалежності України в основу аналізу мовної ситуації країни було покладено віктимізацію проблеми: „Україна постала у ролі невинної жертви ворожої змови та злої долі. Замовчувалося, що і русифікація, і репресії, і нищення національної пам'яті відбувалися за активної участі самих українців" (Шаповал 2008: 30). Державна мовна політика базується на реукраїнізації русифікованих громадян. Як це не дивно, але така політика відображається навіть у юридичних документах найвищих державних установ, як, наприклад, у Юридичному висновку Міністерства юстиції України, де з метою „виправлення" існуючої мовної ситуації пропонується „відновлення історичної справедливості у питанні функціонування і розвитку української мови», утвердження її як державної, «виходячи з того, що це питання слід вирішувати як інститут державності, а не як культурологічне чи етнокультурне явище". Аналізуючи політико-ідеологічне протистояння щодо мовного питання експерти констатують: „Історична доля української мови використовується також як аргумент для обґрунтування мовної політики держави. Насамперед, вона доводить необхідність надання преференцій для раніше дискримінованої мови" (Майборода–Панчук 2008: 217).

Соціально-демографічна та мовна ситуація склалася таким чином, що у державі, окрім мови титульної нації (української) і мов меншин (кримськотатарської, румунської, угорської, німецької, словацької тощо), на значній території вживається мова регіональної більшості (російська). Тому триває дискусія про те, чи потрібно запровадити дві державні та/або офіційні мови. Вирішення проблеми співвідношення української та російської мов є головним завданням мовної політики в Україні. За таких обставин зовсім не дивно, що провідні політичні сили країни гостро реагують на питання про статус російської мови в Україні.

На думку деяких дослідників, „народ, здобувши державну незалежність, перетворившись із пригнобленої на домінуючу націю, як правило, прагне одномовності. Двомовність або багатомовність загрожують національному розвитку" (Шемшученко–Горбатенко 2008: 168). Проте, як свідчить загальноєвропейський досвід, „мовна однорідність не є найважливішою умовою для цілісної національної ідентичності" (Шаповал 2008: 31) і не є єдиним символом суверенної держави.

В результаті такого ставлення політиків до мовного питання знову проявляється парадоксальність мовної ситуації країни, про що свідчать результати соціологічних досліджень: в україномовному Західному регіоні „спостерігається велика стурбованість проблемою національної культури й української мови". Водночас на переважно російськомовних півдні та сході „більша стурбованість питанням статусу російської мови в Україні" (Майборода 2008: 388).

Аналіз мовної ситуації України та правові документи, які торкаються мовної проблеми, дають змогу зробити такі підсумки:

– Українська є єдиною державною мовою в Україні, однак ця де-юре ситуація не відповідає ситуації де-факто на значній території країни.

– Російська мова домінує над мовами інших національних меншин і такий панівний статус навіть знайшов вияв як у Конституції України, так і у законі „Про мови в Українській РСР". З одного боку, це спадок радянської традиції, а з іншого, наслідок особливої соціолінгвістичної ситуації.

– Правові документи не забороняють використання мов національних меншин, однак і не визначають конкретні умови, за яких ці мови можуть повноцінно функціонувати поряд з державною мовою. Мови деяких національних меншин, представники яких складають більшість на певній території, можуть вживатися в офіційному і приватному спілкуванні, але закони не дають конкретного тлумачення таких ситуацій.

– Пояснення окремих базових термінів у законодавстві нечітке або взагалі відсутнє.

– В Україні немає правових актів, які б забезпечували захист та відповідний статус загрожених мов та мов корінних народів.[30] Так само в Україні не декларуються мовні права іммігрантів та людей із вадами слуху. Мова жестів глухих та глухонімих людей не є окремим об'єктом законодавчої діяльності держави.

– В Україні не застосовується принцип позитивної дискримінації.[31]

– Існують розбіжності між загальними деклараціями щодо мовних прав та реальною практикою їхнього впровадження. Несистемний характер нормативно-правової бази в галузі мовного регулювання, разом із політизованістю мовної проблематики, нерідко призводить до ускладнення, іноді аж до унеможлення практичного застосування існуючих норм. Проблема національних меншин і застосування мов у публічній сфері надзвичайно політизована, особливо коли йдеться про статус російської мови та громади. А така ситуація не сприяє зміцненню статусу і функціонування національних мов.

– Внаслідок політизованості мовної проблематики за останні 10 років в Україні не було прийнято жодного закону, який безпосередньо регулював би застосування мов або міжетнічні відносини (окрім законів про ратифікацію Рамкової конвенції та Європейської мовної хартії). Державна мовна політика проводиться указами Президента і наказами міністерств та відомств, що є порушенням статті 92 Конституції України.

– Україна ратифікувала міжнародні конвенції щодо захисту прав національних меншин (Рамкова конвенція про захист прав національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин), діють

---

[30] Вісник етнополітики № 22, 11-28.02.2004 р., http://www.uncpd.kiev/ua/ucipr/ukr/buleten/22.php

[31] Вісник етнополітики № 22, 11-28. 02. 2004 р. http://www.uncpd.kiev/ua/ucipr/ukr/buleten/22.php

міжурядові змішані комісії з питань забезпечення національних меншин (наприклад: Змішана Українсько-Угорська, Змішана Українсько-Румунська, Двостороння Українсько-Словацька). Отже, законодавство України щодо забезпечення прав національних меншин відповідає міжнародним стандартам, проте є значні проблеми у практичній реалізації цих прав.

2. СОЦІАЛЬНІ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВНИХ СПІЛЬНОТ УКРАЇНИ

2.1. Соціолінгвістичний контекст

2.1.1. Опрацювання проблеми

У пострадянський період мовна ситуація в Україні стала предметом значної кількості соціолінгвістичних досліджень. Аналіз соціолінгвістичної перспективи провела Лариса Масенко у статті „Українська соціолінгвістика: історія, стан, перспективи". У ній вона не тільки робить огляд теоретичних досліджень українських соціолінгвістів, а й вказує на брак добрих експериментальних студій, які б у загальноукраїнському масштабі визначили мовну самоідентифікацію українського населення (Масенко 2007).

Мовна ситуація в Україні та державна мовна політика привернули увагу багатьох дослідників (Miller 1994, Britsyn 1997, Matveeva–Melvin–Pattle 1997, Markus 1993). Соціолінгвістичний контекст ставав вагомим аспектом студій у різноманітних фахових журналах та збірниках (Arel 1995, 2002, Arel–Khmelko 1996, Kulyk 2001, Shamshur–Izhevskaya 1994, Solchanyk 1985, 1993, Stewart 1993, Krouglov 1997, Cherednychenko 1997, Strikha 2001 тощо). Автори публікацій зосереджувалися насамперед на аналізі мовної ситуації, не заглиблюючись у проблеми іншомовних громад, що мешкають в Україні.

На особливу увагу заслуговує стаття Анети Павленко (Pavlenko 2006) про російську як мову міжнаціонального спілкування (*lingua franca*). Дослідниця послідовно аналізує мовну політику Російської імперії та Радянського Союзу у контексті функціонування російської як *lingua franca*, а також розкриває основні аспекти дерусифікаційної політики України у порівнянні з пострадянським простором (наприклад, із Білоруссю та Прибалтикою). Це допомагає увиразнити українську соціолінгвістичну ситуацію та побачити її найбільш посутні особливості (див. ще Pavlenko 2008a, 2008б).

В останній книзі Лади Біланюк (Bilaniuk 2005) увагу зосереджено на аналізі мовної політики та лінгвістичного виправлення (correction). Автор піднімає дражливу тему функціонування суржику та мовних вад, пов'язаних з українсько-російською інтерференцією.

Монографія Лариси Масенко „Мова і суспільство" (2004) послідовно описує мовну ситуацію України у широкому контексті історичної ретроспективи та сьогодення. Дослідниця пропонує постколоніальний вимір українсько-російського білінгвізму, аналізує мовне середовище та мовну стійкість.

Серед останніх досліджень привертає увагу колективна монографія „Мовна ситуація України: між конфліктом і консенсусом" (Майборода та інші 2008), автори якої не лише дають багатовимірну перспективу розвитку мовної ситуації в Україні, а й пропонують проект концепції державної мовної політики. Значна увага зосереджується зокрема на ситуації з мовними групами в Україні. Друге дослідження – „Мовна політика та мовна ситуація в Україні" (за редакцією Бестерс-Дільґер 2008), яке представило результати проекту про вивчення мовної політики та суспільних настанов щодо неї. Слід визначити і статті, які опубліковані у міжнародному фаховому журналі *International Journal of the Sociology of Language* про мови та мовні ідеології в Україні.[32]

Проте мовна ситуація лінгвістичних меншин потребує подальшого опрацювання, проведення соціолінгвістичних досліджень, які б на основі статистичних емпіричних даних розкривали лінгвістичні особливості мовного різноманіття України. Виняток становлять дослідження, що стосуються угорської громади. Ці публікації охоплюють широкий спектр соціолінгвістичних проблем, як-от: мовна ситуація, рівень володіння мовою, престижність місцевого варіанту, функціонування мови в освітній сфері, проблеми засвоєння державної мови, мовні контакти тощо (Csernicskó 1998a, 2005, Csernicskó–Fenyvesi 2001, Orosz–Csernicskó 1999, Beregszászi 1995/1996, Beregszászi–Csernicskó 2003, Orosz 2005, 2007, Márku 2008).

На жаль, небагато таких універсальних соціологічних або соціолінгвістичних студій, які б достеменно показали мовну карту України. У соціолінгвістичних розвідках, серед яких є і емпіричні дослідження, розглядаються переважно сфери функціонування української та російської мов (див., наприклад, Вахтин та інші 2003, Хмелько 2004, Паніна 2005, Позняк 2005, Ворона–Шульга ред. 2007, Вишняк 2008б, Шульга 2008 тощо).

Сюди ж можемо віднести монографію Г. Залізняк і Л. Масенко (2001). Головним об'єктом дослідження було ставлення киян до української мови як державної в умовах її конкуренції з російською, виявлення змін у масовій свідомості мешканців столиці щодо перспектив розширення функціонування української мови. Однак у роботі проаналізована тільки мовна ситуація у столиці, знову ж таки, крізь призму білінгвізму.

У 2001 році у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка відбулася конференція „Мовні конфлікти і гармонізація суспільства", яка вперше привернула увагу до проблеми мовного розмаїття у державі, лінгвістичної толерантності та особливостей міжмовної комунікації.

Якщо ж брати до уваги загальну мовну ситуацію в країні, її лінгвістичне різноманіття, то при його аналізі найбільш вагомими джере-

[32] International Journal of the Sociology of Language 201 (2010).

лами інформації залишаються Перший всеукраїнський перепис населення (2001) та дані різноманітних соціологічних опитувань, зокрема, проведені Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова та Інститутом соціології НАН України.

Сучасна соціолінгвістична ситуація України характеризується кількома чинниками, які тією чи іншою мірою визначають мовну картину держави:

- історичні передумови, які довгий час впливали на формування етнонаціонального складу України;
- мовне законодавство та законодавство, що регулює етнонаціональну політику у державі;
- чисельність тієї чи іншої меншини, її соціально-демографічний склад;
- ареал поширення та територія заселення (компактне чи дисперсне проживання, міська чи сільська місцевість) національностей України;
- внутрішня потреба меншини підтримувати свою національну культуру та етнічну самобутність, мовна стійкість та мовний зсув у іншомовному оточенні тощо, етнічне відродження.

2.1.2. „Етнічне відродження”

За часів незалежності активізувалося життя національних громад. На думку окремих експертів (Євтух 2001, 2004б, Тараненко 2001), процеси, що відбуваються з національними меншинами та етнічними громадами у пострадянський період, можна визначати як етнічне відродження. До найважливіших ознак такого відродження дослідники відносять:

- утворення організацій з переважним членством представників одного етносу;
- діяльність художньо-мистецьких колективів;
- видання преси етнічними мовами, поширення інформації в глобальній мережі Інтернет про життя, організації, традиції меншини;
- відкриття чи відновлення мережі державних шкіл, у яких викладання проводиться мовами національних меншин або викладається мова меншини;
- теле- і радіомовлення мовами національних меншин;
- видання літератури мовами національних меншин.

Після проголошення незалежності тенденція до етнічного відродження спостерігається і серед представників титульної нації. Формування нової української ідентичності вимагає від інших національних та етнічних спільнот активізації прагнення до збереження власної ідентичності: мови, культури, релігії (Антонюк 2003: 119).

Проте деякі вчені не погоджуються з ідеєю етнічного ренесансу, власне, не згодні з таким тлумаченням інтерпретації суспільних процесів. Вони вважають, що Україна нині переживає процеси, які розбурхували значну частину Європи ще у XVIII та XIX століттях. Країна тільки перебуває на шляху до формування модерної української нації і саме починає будувати національну державу (Рябчук 2000а, Kuzio 1998, 2001).

Можна сперечатися про загальні концепти, якими слід описувати сучасні етнополітичні процеси, однак при цьому слід звернути увагу на посутні зміни, що відбуваються у житті національних громад і можуть слугувати паростками етнічного ренесансу, який відображається, зокрема, і у функціонуванні різноманітних етнічних організацій та інституцій, створених протягом останнього десятиліття.

2.1.3. Життя національних громад (національні організації, інституції та події)

Представники національних меншин та етнічних громад об'єднуються в різноманітні національно-культурні товариства (Євтух 2004а, Лойко 2005). Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції подає 42 громадські організації національних меншин зі всеукраїнським статусом. На всеукраїнському рівні діють такі національно-культурні товариства, як Асоціація болгар України, Всеукраїнська спілка білорусів, Федерація грецьких товариств України, Єврейська рада України, Всеукраїнська національно-культурна молдовська асоціація, Рада німців України, Федерація польських організацій в Україні, Всеукраїнське національне культурно-просвітницьке товариство „Русское собрание", Міжрегіональне об'єднання „Румунська спільнота України", Демократична спілка угорців України, Всеукраїнська спілка громадських організацій „Конгрес ромен України", Всеукраїнська асоціація кримських караїмів „Кримкарайлар", Всеукраїнська громадська організація „Союз гагаузів України", Кримське культурно-просвітнє товариство кримчаків „Кримчахлар" та інші. Загалом на всеукраїнському, регіональному та місцевому рівнях налічується понад 400 таких організацій (Євтух 2004а).

Національними меншинами в Україні опікується Державний комітет України у справах національностей та релігій[33]. Національні департаменти функціонують у багатьох регіонах у складі місцевих адміністративних органів (Варивода 2004, Третя доповідь 2009).

В Україні діє Конгрес національних громад України – Всеукраїнська спілка громадських організацій, що „об'єднуються на основі єдності інтересів для спільної реалізації своїх прав і свобод, спрямованих на національне відродження та зміцнення зв'язків між національними громадами України".[34] До Конгресу увійшли болгарська, естонська, єврейська, литовська, німецька, польська, румунська, ромська, угорська, кримськотатарська, татарська, вірменська національні громади. Конгрес видає свою газету „Форум націй".

2008 рік було проголошено роком міжкультурного діалогу в Україні. У різних регіонах відбувалися культурно-мистецькі заходи, які представляли культурне надбання національних громад: XI фестиваль польської культури на Рівненщині, Другий всеукраїнський музейний фестиваль „Музеї у сучасному поліетнічному світі" (Дніпропетровськ), XIV фестиваль національних культур „Сузір'я злагоди" (Луганськ), X Міжнародний фестиваль телевізійних і радіопрограм для національних меншин „Мій рідний край", XIX обласний фестиваль угорського народного мистецтва тощо (Третя доповідь 2009).

---

[33] Див. сайт: http://www.scnm.gov.ua

[34] Статут Конгресу національних громад України. http://www.kngu.org

Етнічне відродження виявляється у діяльності різноманітних мистецьких колективів, які пропагують національні традиції та фольклор.

Одним із таких виявів є проведення у Києві на схилах Дніпра міжнародного етнічного фестивалю „Країна мрій", організатором якого є лідер відомого рок-гурту „ВВ" Олег Скрипка. Фестиваль – це велике інтерактивне дійство, під час якого виступають народні етнічні колективи, проводять свої майстер-класи народні умільці (ковалі, гончарі, лялькарі), де всі бажаючі можуть ознайомитись із традиціями та культурою українців та інших етнічних громад. Своєрідним продовженням фестивалю „Країна мрій" був фестиваль етнічної музики „Шешори", який проводився на Прикарпатті. Загалом в Україні відбувається значна кількість найрізноманітніших фестивалів, однак відмітна особливість двох останніх полягає в тому, що вони ініціювалися „знизу", тому позбавлені багатьох ознак заформалізованості і штучності. А той факт, що з кожним роком у фестивалі „Країна мрій" бере участь все більше колективів і він все більше привертає увагу молоді, дає підстави говорити про елементи етнічного культурного відродження.

Декілька національних громад мають власні театри, а також різноманітні національно-культурні товариства. В Україні діє понад дві тисячі професійних та аматорських музичних та фольклорних колективів національних меншин (Третя доповідь 2009: 15). Серед них Ромський музично-драматичний театр (Київ), Кримськотатарський театр (Сімферополь), Угорський національний театр імені Дюли Ієша (Берегове, Закарпаття) і польський народний театр (Львів). Театральні вистави російською мовою проводяться повсюди в країні (навіть у місті Мукачевому на Закарпатті).

Таблиця № 14

Мови роботи театрів у 2007 році (Третя доповідь 2009: 88)

Працюють за мовами	**Всього театрів**	**У %**
Українською	49	37,98
Російською	18	13,95
Українською та російською	60	46,51
Кримськотатарською	1	0,78
Угорською	1	0,78
Всього	129	100

Щороку за підтримки держави відбуваються такі культурні заходи, як фестиваль єврейського мистецтва „Шолом, Україно!", чеський „Плес", Всеукраїнський фестиваль „Всі ми діти твої, Україно!", фестиваль національних колективів „Дружба", фестиваль культури національних меншин „Мелодії солоних озер" (Мукачеве, Закарпаття), румунські свята „Martisor" та „Limba noastra", Всеукраїнський фестиваль молдавської культури (Одеська область), міжнародний проект художників, митців

декоративно-прикладного мистецтва національних меншин (Чернівці), свято кримських татар „Hyderlez" у Сімферополі (Друга доповідь 2006: 15).

Окрім російської мови, найбільш поширеної в країні, у деяких регіонах радіо- та телепрограми транслюються мовами національних меншин. Державні теле- та радіокомпанії України транслюють 97% програм українською мовою. Обласні радіо- та телекомпанії п'яти регіонів (Івано-Франківськ, Житомир, Київ, Кіровоград та Черкаси) транслюють програми виключно українською мовою. Рисунок 8 дає змогу порівняти рівень використання російської мови у теле- і радіоефірі.

Рисунок № 8

Обласні державні телерадіокомпанії, які використовують російську мову у відповідності з ліцензійними документами (% годин за рік) (Друга доповідь 2006, додаток 3)

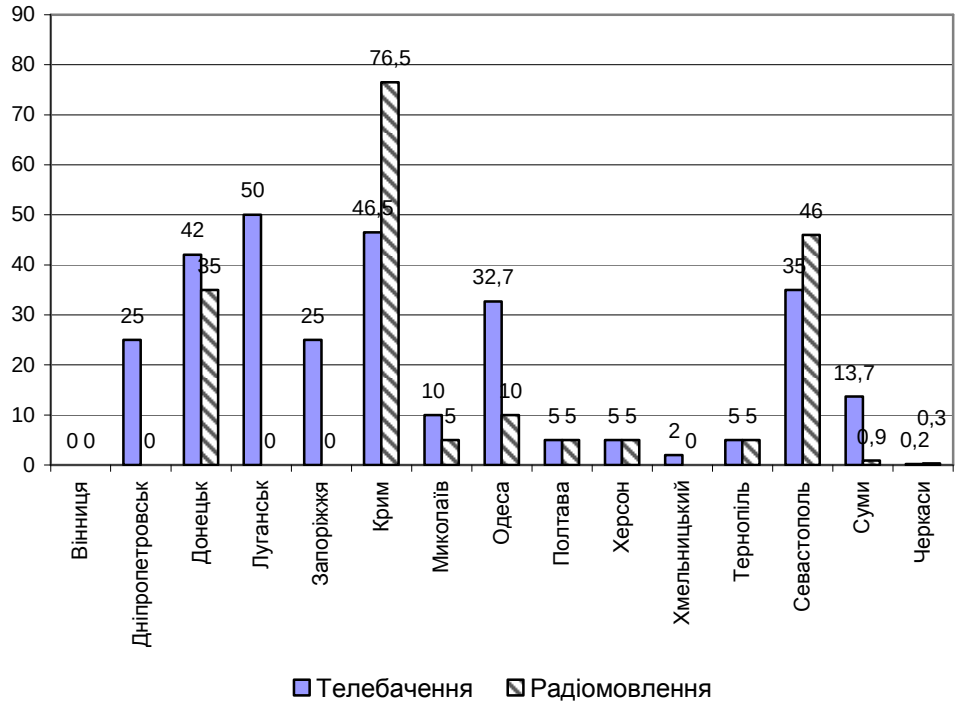

Деякі обласні теле- і радіокомпанії транслюють програми мовами національних меншин. Теле- і радіомовлення в Україні, окрім найбільш поширеної російської, проводиться ще і польською, чеською, болгарською, вірменською, німецькою, грецькою, молдовською, гагаузькою, кримськотатарською, румунською, угорською, словацькою мовами та ідиш (Таблиці 15, 16).

Таблиця № 15

Теле- і радіомовлення мовами національних меншин
(Третя доповідь 2009)

Державні телерадіокомпанії (ДТРК), обласні державні телерадіокомпанії (ОДТРК), приватні компанії	**мови**
ДТРК „Крим”	кримськотатарська, вірменська, болгарська, грецька, німецька
Львівське ТОВ „РІЦ Незалежність”	польська
Одеська ОДТРК	молдовська, болгарська, гагаузька
Одеське ТРО „Новини Придніпров'я”	молдовська, болгарська, єврейська, гагаузька, грецька, білоруська
Донецьке ТРО „Маріупольське телебачення”	грецька
Чернівецька ОДТРК	румунська
Закарпатська ОДТРК	угорська, словацька, німецька, румунська
Житомирська ОДТРК	чеська, польська

Таблиця № 16

Розподіл обсягу місцевого радіо- та телемовлення за мовами у 2007 році (у %)
Третя доповідь 2009: 90–93

	Радіомовлення	**Телемовлення**
Українською	94,5	93,7
Російською	1,7	5,9
Молдовською	0,09	0,04
Болгарською	0,09	0,04
Гагаузькою	0,07	0,02
Татарською	0,07	0,2
Румунською	0,7	0,2
Німецькою	0,7	0,01
Вірменською	0,02	0,01
Грецькою	0,02	0,03
Польською	0,01	0,01
Угорською	0,09	–
Чеською	0,01	–
Словацькою	0,02	–
Англійською	1,8	–

Інформаційні потреби національних громад забезпечуються різноманітними виданнями, що публікуються мовами національних меншин. Так, серед друкованих періодичних видань 2 343 виходять російською мовою, 13 – угорською, 4 – болгарською, 4 – кримськотатарською, 12 – румунською, 2 – словацькою, 2 – білоруською, по одному виданню – польською, грузинською та молдовською мовами. Існують двомовні та багатомовні видання, що мають загальнодержавну та регіональну сфери розповсюдження. Отож, кількість видань, які публікують матеріали двома або більше мовами:

– українською та білоруською – 2;
– українською та вірменською – 3;
– українською та німецькою – 11;
– українською та польською – 8;
– українською та румунською – 2;
– українською та угорською – 19;
– грецькою та кількома – 7;
– єврейською та кількома – 12 тощо (Третя доповідь 2009: 30).

Держкомнацрелігій є співзасновником шести газет, які публікуються мовами національних меншин: вірменської „Арагац", кримськотатарської „Голос Криму", польської „Дзеннік Кийовські", єврейської „Єврейські вісті", румунської „Конкордія", болгарської „Роден край". Універсальним виданням для усіх національних меншин України є дві газети – „Форум націй" та „Моя Батьківщина" (Третя доповідь 2009: 31).

У 360 бібліотеках функціонують відділи літератури мовами національних меншин (Таблиця 17).

Таблиця № 17

Розподіл бібліотечного фонду за мовами (на кінець 2007 року)
Третя доповідь 2009: 94

	тис. прим.	**у %**
Українською	129594,4	37,59
Російською	210007,7	60,93
Молдовською	326,3	0,09
Румунською	54,1	0,02
Угорською	444,8	0,13
Польською	146,8	0,04
Кримськотатарською	67,8	0,02
Болгарською	19,2	0,01
Гагаузькою	1,1	0,00
Іншими мовами	4036,9	1,17
Всього по Україні	344699,1	100,00

2.1.4. Лінгвістична та етнічна мозаїка України

2.1.4.1. Росіяни в Україні та українсько-російський білінгвізм

На сьогодні у соціолінгвістичній науці немає чіткої думки щодо того, як визначати громаду етнічних росіян, які проживають на території України. У численних публікаціях можна простежити тенденцію, за якою її визначають або як діаспору (Pavlenko 2006), або як етнічну чи національну меншину (Рябчук 2000а, Гриценко ред. 2007). М Шульга, наприклад, називає росіян „суперменшиною" (Шульга 1995). Останнім часом вчені зауважують ще одну проблему у контексті ідентифікації російського населення. Чимало росіян України вважають, що вони не тотожні росіянам Росії і при цьому не відносять себе до національної меншини. Як зазначає Котигоренко, у разі їх самоідентифікації як корінного народу важко буде відшукати ґрунтовні аргументи, аби відмовити їм у такому праві (Котигоренко 2005: 188).

Тлумачення росіян як етнічної національної меншини домінує не тільки завдяки переконанням фахівців, але й тому, що таке уявлення про цю етнічну спільноту відображене в українському законодавстві. Проте саме законодавство, зокрема Конституція та деякі закони (наприклад, Закон про мови), формує уявлення про вищий статус російської меншини порівняно з іншими національними меншинами України. Таке становище зауважує і Микола Рябчук: „російськомовна меншина в Україні була упривілейована не лише політично й культурно – як представник імперської більшості, а й соціально – як переважно міське населення, зверхнє щодо переважно сільських, покріпачених колгоспним ладом україномовних" (Рябчук 2000: 160). Проблема ця набуває ще й іншого виміру саме через лінгвістичний аспект, адже в Україні спостерігається мовна асиміляція етнічних українців та інших меншин і мовний зсув у бік російської мови.

Особлива увага, яку приділяють саме росіянам та російській мові, зовсім не дивує, якщо проаналізувати:

а) частку етнічних росіян серед населення України;

б) частку російськомовного населення;

в) статус російської мови;

г) поширеність російської мови в державі (особливо в окремих регіонах).

Якщо частку російського та російськомовного населення аналізувати не на основі перепису населення, а за даними різних соціологічних досліджень, виявляється, що „реальна ситуація в мовному середовищі є набагато складнішою, ніж уявляється за результатами переписів населення України в частині його національного складу та мовних ознак" (Котигоренко 2007: 142). Наприклад, за даними соціологічного дослід-

ження, проведеного вченими Інституту соціології НАН України у березні 2005 року (вибірка з 1800 осіб, яка репрезентує доросле населення країни), 64,3% вважали себе україномовними, 34,1% – російськомовними, а 1,5% назвали рідною мовою іншу мову (Паніна 2005: 68).

Окремі експерти (наприклад, Arel–Khmelko 1996; Хмелько 2004) вважають, що населення України ділиться на 3 або 4 лінгвоетнічні групи:

– україномовні українці;
– російськомовні українці;
– російськомовні росіяни;
– інші лінгво-етнічні групи.

Київський міжнародний інститут соціології (далі – КМІС) у 1991–2003 роках провів 77 загальноукраїнських соціологічних опитувань (близько 173 інтерв'ю). На підставі аналізу даних дослідження 2003 року Хмелько (2004: 15) вважає, що доросле населення України розподіляється на лінгвоетнічні групи, і цей розподіл має регіональні відмінності (Таблиця 18).

Таблиця № 18

Розподіл дорослого населення України у 2003 році за лінгво-етнічними групами по регіонах (за даними КМІС, див. Хмелько 2004: 15)

Використана мова	**Регіони**					**Доросле населення загалом**
	Західний	*Західно-Центральний*	*Східно-Центральний*	*Південний*	*Східний*	
Україномовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,1	34,1	16,9
Інші групи	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0

Західний: Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька та Закарпатська області. Західно-Центральний: Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та місто Київ. Східно-Центральний: Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області. Південний: Одеська, Миколаївська, Херсонська та Запорізька області та АР Крим з Севастополем. Східний: Харківська, Донецька та Луганська області.

У розподілі КМІС згадується „суржик" (про суржик див., наприклад, Ленець 2000, Berezovenko 2002, Масенко 1999, 2002, Bilaniuk 2004, Радчук 2002а, 2002б, дель Ґаудіо–Тарасенко 2008 тощо). Це постколоніальний феномен українського мовного простору, що сформувався внаслідок українсько-російського білінгвізму та тривалої й інтенсивної українсько-російської лінгвістичної інтерференції. Саме слово „суржик" мовознавці запозичили із селянського побуту. Воно позначає суміш зерна пшениці і

жита, жита і ячменю, неякісне збіжжя. Що ж до мови, то цей термін стосується об'єднання елементів двох мов без дотримання норм літературної мови. Частина населення України володіє суржиком як рідною мовою і вживає саме цей мовний варіант (тобто не українську чи російську мову) у більшості комунікативних сфер.

Якщо брати за основу результати соціологічного дослідження КМІС, то розподіл на мовні групи буде таким (Хмелько 2004; див. ще Рисунок 9):

– україномовне населення,
– російськомовне,
– суржикомовне,
– іншомовне.

Рисунок № 9

Розподіл дорослого населення України у 2003 році за мовними групами (за даними КМІС, див. Хмелько 2004; у %)

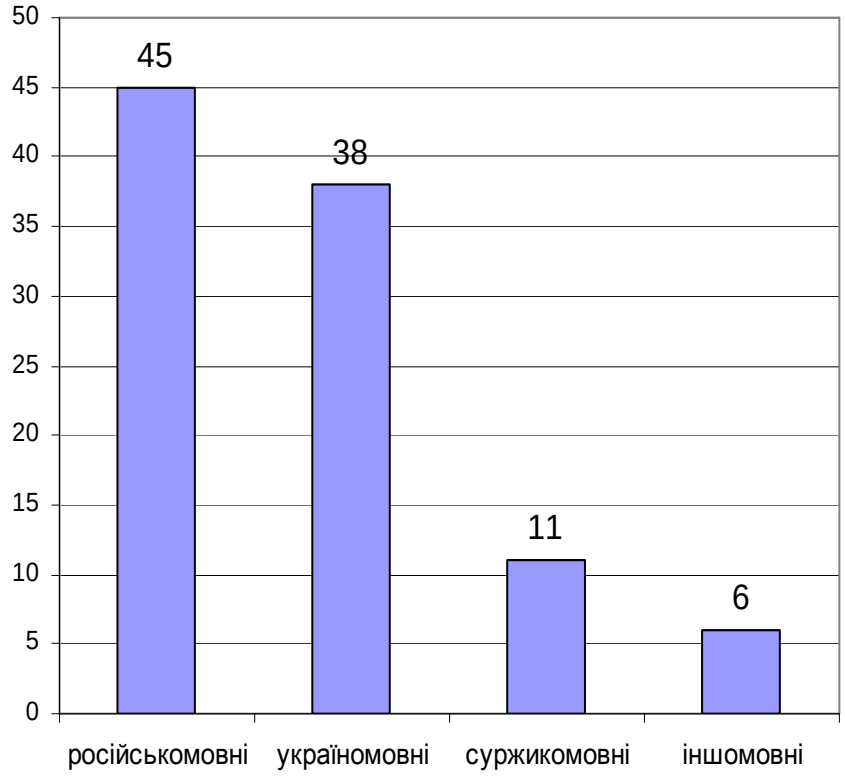

Про ступінь поширеності суржику можемо дізнатися з досліджень Інституту соціології НАН України. Дані соціологічного опитування свідчать про те, що громадяни України в різних комунікативних сферах

розмовляють мішаною мовою, вживаючи як українські, так і російські слова, тобто суржиком (Таблиця 19). Регіональне поширення цього мовного феномену позначене на Карті 2.

Таблиця № 19

Мова спілкування в сім'ях громадян та мова, якою громадяни думають, розмовляють у громадських місцях і на роботі (у навчальних закладах) у %
Джерело: Вишняк (2008б), Ворона–Шульга ред. (2007)

	Мова спілкування в сім'ях	**Мова, якою думають в повсякденному житті**	**Мова спілкування на вулицях, в магазинах та громадських місцях**	**Мова розмов з колегами на роботі та навчанні**
Виключно українською	28,8	29,3	24,1	22,3
Переважно українською, але зрідка і російською	8,7	8,6	11,7	12,1
Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	19,7	15,7	17,8	17,1
Переважно російською, але зрідка і українською	14,3	10,7	15,6	17,1
Виключно російською	28,0	35,0	30,7	30,2
Іншою мовою	0,5	0,7	0,1	0,5

На думку окремих дослідників (див., наприклад, Березовенко 2002) в Україні поширені три потужні мовні варіанти: державна мова – українська, мова постколоніальної спадщини – російська та суржик. Л. Біланюк (Bilaniuk 2004) навіть розробила типологію суржика.

В. Радчук (2002а, 2002б) вважає, що суржиком „розмовляє значна більшість населення України (десятки мільйонів!)". На його думку, суржик „відходить від будь-якої літературної норми – української чи російської – щонайменше на 10%, а то й на чверть лексики! Звичайно, йдеться про літературну норму для розмовної мови, а не лише для писемної". Учений доходить висновку, що цей мовний варіант близький до того, аби вважати його окремою мовою. Лариса Масенко (1999: 28) називає появу суржику „піджинізацією". За словами дослідниці, суржик, як і піджин, має лексичну основу мови колонізатора при збереженні фонетики рідної мови та спрощені морфологію і синтаксис (Масенко 1999: 29, 2002: 13; див. ще Стріха 1997).

Мовні особливості цього феномену проаналізовані спорадично. Найповніший лінгвістичний аналіз суржику виявлено у роботі Вахтина та його співавторів (Вахтин та інші 2003; див. ще Масенко 2002, Стріха 1997, Окара 2000, Кузнєцова 1997). У більшості публікацій автори висловлюють негативне ставлення

до цього мовного явища (Масенко 1999, 2002, Ленець 2000, Лозінський 2006: 225–226). Носіїв суржика зазвичай вважають особами без ідентичності, людьми, що не мають уявлення про культуру мовлення (Огар 1998).

За даними соціологічного дослідження 2005 року, 41,8% громадян України спілкуються у родині переважно українською, 36,4% – переважно російською, 21,6% – залежно від обставин (і українською, і російською) і лише 0,2% – іншою мовою (Паніна 2005: 68). Для 15,2% українського населення знання української мови не вистачає, 12,1% не визначилися з цим питанням, 67,1% вважає, що їхніх знань достатньо, 5,5% респондентів не цікавить це питання і 0,1% на нього узагалі не відповіли (Паніна 2005: 81).

Нові дані опитувань засвідчують: ситуація змінилася на краще. Вільно володіють українською 71% громадян, і тільки 2% її практично не розуміють (Шульга 2008: 49). Разом з тим результати всіх соціологічних та соціолінгвістичних досліджень (Залізняк–Масенко 2001, Вахтин та інші 2003, Паніна 2005, Медведєв 2007, Позняк 2007, Ворона–Шульга ред. 2007, Шульга 2008 тощо) свідчать про поширеність української та російської мов в Україні.

Основною ознакою мовної ситуації в Україні є масовий асиметричний українсько-російський білінгвізм (Масенко 2004). Асиметричний, оскільки етнічні українці володіють обома мовами і у переважній більшості можуть вільно переходити з однієї на іншу, тоді як етнічні росіяни віддають перевагу російській мові. Асиметричність має не тільки демографічний, а й регіональний характер. Ця ситуація чітко простежується, наприклад, у Криму, де росіяни складають більшість населення, та у Луганській і Донецькій областях, де вони охоплюють майже 40%. Масовість українсько-російського білінгвізму виявляється й у тому, що значна частина українців втратила мовну стійкість і в середовищі як українців, так і представників етнічних меншин (білорусів, євреїв, греків, німців) спостерігається мовний зсув у бік російської мови і мовна асиміляція, що і відображено на плакаті Юлії Сироватської.

Плакат Юлії Сироватської, який відображає асиметричність українсько-російського білінгвізму

Якщо аналізувати регіони, то українська домінує в побуті населення Західного регіону, 89% жителів якого користуються виключно або переважно українською, превалює у побуті Центрального (62%) і посідає другорядні позиції в побуті жителів Сходу (16%) та Півдня (21%), де домінує російська (63 і 60% відповідно).[35] Комунікативна потужність української і російської мов у регіональному вимірі висвітлена у виданні „Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін" (Ворона–Шульга ред. 2007).

Таблиця № 20

Мова сімейного спілкування за регіонами України у 2002–2005 рр.[36] *(Вишняк 2007: 384, 2008б: 78)*

	Західний	Центральний	Північно-східний	Південно-східний	Донбас	Південний
Лише українською	87,3	45,1	62,3	13,1	2,4	20,5
Лише російською	3,4	31,3	9,8	44,5	79,6	40,7
Іншою мовою	1,9	0,4	0,1	0,1	0,7	0,1
По-українськи та по-російськи, залежно від обставин	7,4	23,2	27,8	42,8	17,3	38,3

Дані, наведені у статті „Мовний баланс України" О. Медведєва (2007), створеній на основі результатів опитування, проведеного з 7 по 25 грудня 2006 року Українським демократичним колом та „Юкрейніан соціолоджі сервіс", також свідчать про регіональні розбіжності між мовними преференціями мешканців різних регіонів України.[37] Регіональний розподіл мовної орієнтації громадян України підтверджують і дані масового опитування, яка була проведена Центром соціологічних досліджень „Громадська думка" з 30 листопада по 7 грудня 2006 року (див. Бестерс-Дільґер 2008).

---

[35] Шангіна (2006). У статті використані результати соціологічних досліджень Центру Разумкова, що проводилися в усіх регіонах України серед населення, старшого від 18 років: з 20 до 27 грудня 2005 р. (опитано 2009 респондентів, похибка вибірки – 2,3%); з 20 квітня до 12 травня 2006 р. (опитано 11216 респондентів, похибка вибірки – 1%); з 13 по 20 липня 2006 р. (опитано 2011 респондентів, похибка вибірки – 2,3%).

[36] Західний регіон – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області. Центральний – м. Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька та Черкаська області. Північно-східний – Житомирська, Полтавська, Сумська, Хмельницька та Чернігівська області. Південно-східний – Дніпропетровська, Запорізька та Харківська області. Донбас – Донецька та Луганська області. Південний – Миколаївська, Одеська та Херсонська області і АР Крим.

[37] Усього було опитано 5000 респондентів за вибіркою, яка репрезентує доросле населення України. Статистична похибка не перевищує 1,4%.

Таблиця № 21

Мова, якою громадяни спілкуються у родині в залежності від регіону (у %)[38]

	Захід	Центр та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим	Україна всього
Лише українською	86,87	44,59	20,81	4,21	38,01
Лише російською	2,71	10,82	38,08	78,0	30,35
Іншою мовою	2,29	0,62	0,65	1,20	1,07
По-різному, залежно від обставин	8,12	43,97	40,46	16,6	30,57

На лінгвістичній карті України[39], складеній за підсумками перепису населення 2001 року, бачимо, що в усіх регіонах, окрім Криму та Донбасу, переважає частка осіб, які вважають українську рідною мовою. У всеукраїнському масштабі це складає 67%. Найзначніші показники, звичайно, на Заході України, де традиційно підтримується українська. Якщо порівняти рівень володіння українською та російською, можна зробити висновок, що найнижчий рівень спостерігається у Криму, де переважає частка етнічних росіян, а також у Донбасі. Зворотний процес спостерігається у Західному регіоні. Порівняно з 1989 роком зменшився відсоток осіб, які володіють російською (Шангіна 2006). Це пов'язано насамперед із тим, що за часів незалежності України російська мова перестала викладатися у багатьох школах Західного регіону.[40]

На Карту 2 нанесені дані вже згаданого дослідження КМІС. Чітко виділені три регіони України:

– Східний, де абсолютно домінує російська мова;

– Центральний, де відносно домінує російська мова;

– Західний, де абсолютно домінує українська мова.

[38] Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області. Центр та Північний Схід – м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області. Південь та Південний Схід – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська та Херсонська області. Донбас та Крим – АР Крим, Донецька та Луганська області.

[39] Див. сайти: http://www.ukrcensus.gov.ua/g/map12_b.png; http://www.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/graphic

[40] За Радянського Союзу російська мова як предмет викладалася в усіх українських школах, групи з вивчення російської мови ділились навпіл і вчителі одержували вищі зарплати.

Карта № 2

Вживання мов серед дорослого населення України
(за даними соціологічного опитування КМІС)

Українсько-російський білінгвізм можна пояснити впливом кількох історично-соціальних чинників, серед яких найважливішими є:

1. Тривалий русифікаційний процес, якого зазнавали українці у своїй історії; він зумовив сьогоднішній мовний поділ на Захід, що підтримує українську мову, та Схід, який тяжіє до російської. Адже більша частина України, а саме її східні і південні території, входили до складу Російської імперії, що послідовно проводила політику русифікації, яку успадкував Радянський Союз (Pavlenko 2006, Кубайчук 2003, Масенко 2004).

Проти радянської політики русифікації виступала українська інтелігенція. В Україні значного поширення набув дисидентський рух (І. Дзюба, В. Марченко, І. Світличний, В. Стус). Однак чи не найбільше вражає вчинок Олекси Гірника. У січні 1978 року О. Гірник вчинив самоспалення біля могили Тараса Шевченка у Каневі. Перед цим він розкидав по Чернечій горі листівки, у яких написав, що його вчинок – протест проти русифікації українського народу. Посмертно Олексі Гірнику Указом Президента України № 28/2007 присвоєно звання Героя України – „за проявлену мужність і самопожертву в ім'я незалежної України".

2. Роздвоєна ідентичність (див. Хмелько 2004), яку дослідники виражають за допомогою метафори „креольська" (Рябчук 2000а, 2000б, Масенко 2004).

На думку М. Рябчука, форма „креольського націоналізму" домінує серед російськомовного населення України, яке підтримує ідею незалежності і навіть поділяє з україномовними певні національні ідеї та міфи, але залишається упередженим щодо української мови та української культури. Таке ж міркування дослідник висловлює і щодо української управлінської еліти, яка є „креольською", себто російськомовною і російськокультурною, традиційно некомпетентною щодо української культури і в кращому разі байдужою, коли не цілком ворожою до неї (Рябчук 2000а: 184).

3. Декларативність окремих державних законів та відсутність чіткої програми дій щодо їх дотримання.

4. Ситуація, за якої кожен крок у зміцненні позицій української мови викликає негативну реакцію з боку російських владних структур та звинувачення у порушенні мовних прав російського населення в Україні.

Як зауважують дослідники, україномовність та російськомовність відображають ступінь інтегрованості людини в соціальне середовище, ту роль, яку відіграють українська та російська мови в процесі соціалізації індивідів. „У побуті, в неофіційному спілкуванні люди найчастіше використовують ту мову, якою вони спілкувалися зі своїми батьками" (Кресіна–Перегуда 2008: 181). В українському контексті українсько-російський білінгвізм визначає процес впливу суспільства на мовну ідентифікацію громадян.

Нинішню мовну ситуацію, на думку Лариси Масенко (2004), характеризує конфлікт між двома літературними мовами – українською та російською. Насправді цей конфлікт нагнітається окремими особами, у тому числі політиками, які за допомогою мови хочуть реалізувати свої немовні наміри (див. Кулик 2008б: 15).

Ситуація конфліктності двох мов знаходить своєрідний вияв у візуальних мініатюрах Миколи Сороки. Перша мініатюра має назву „Ще не вмерла Україна": слова з версії національного гімну викликають у автора мовні алюзії і відображаються у формі хаотичної боротьби української та російської літер. Хто переможе?

У другій мініатюрі знову ж таки фігурують дві літери, українська та російська, які є дзеркальним відображенням, а промовиста ідіома „п'ята колона" не потребує коментарів.

Мініатюра № 1

„Ще не вмерла Україна”

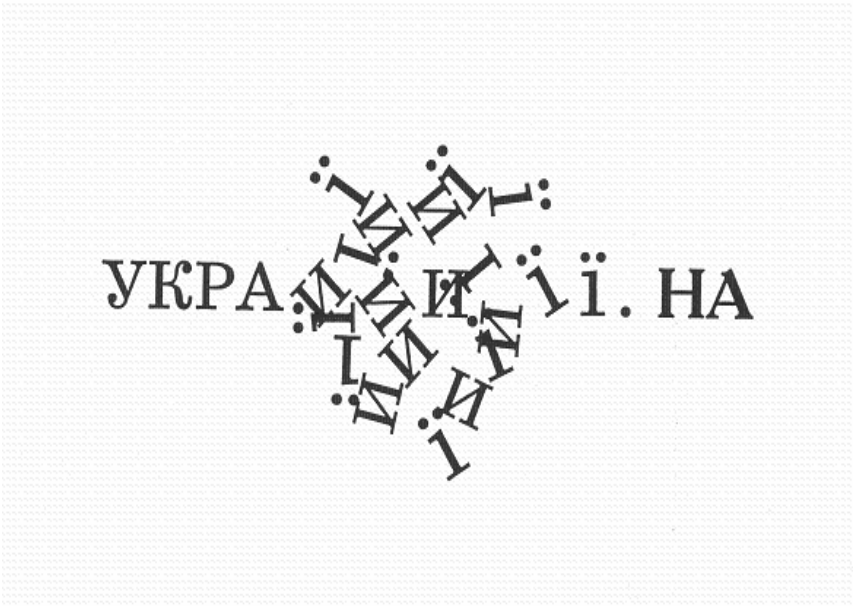

Мініатюра № 2

П’ята колона

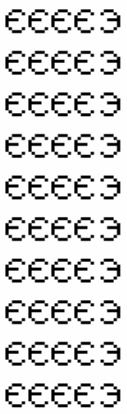

Окрім розподілу України на регіони за мовними та етнічними параметрами, яке підтверджується результатами різних опитувань (Arel–Khmelko 1996, Кулик 2008б), можемо спостерігати поділ держави і щодо політичних уподобань. Це підтверджують дані президентських виборів 2005 та 2010 років та парламентських виборів (Карти 3, 4, 5 і 6).

Карта № 3

Результати голосування на виборах Президента України (2005) за регіонами за даними ЦВК

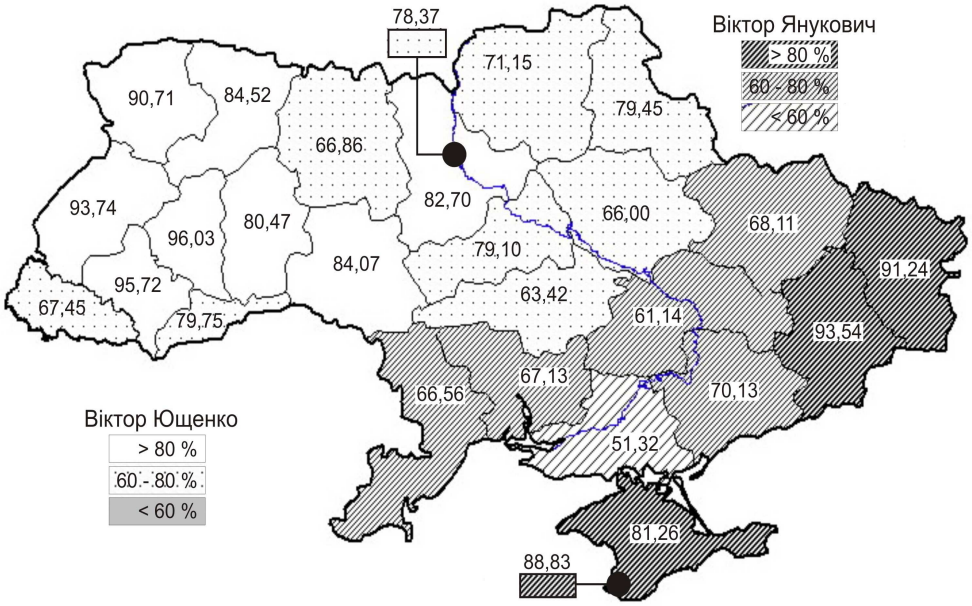

Карта № 4

Результати голосування на виборах до Парламенту України (2002) за регіонами за даними ЦВК

Карта № 5

Результати голосування на виборах до Парламенту України (2006) за регіонами за даними ЦВК

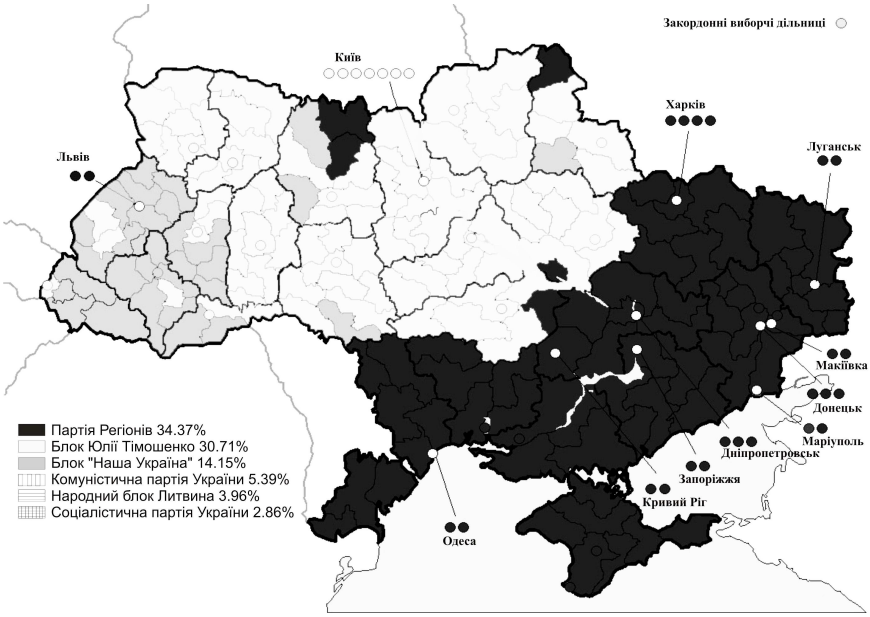

Карта № 6

Результати голосування на виборах Президента України (2010) за регіонами за даними ЦВК

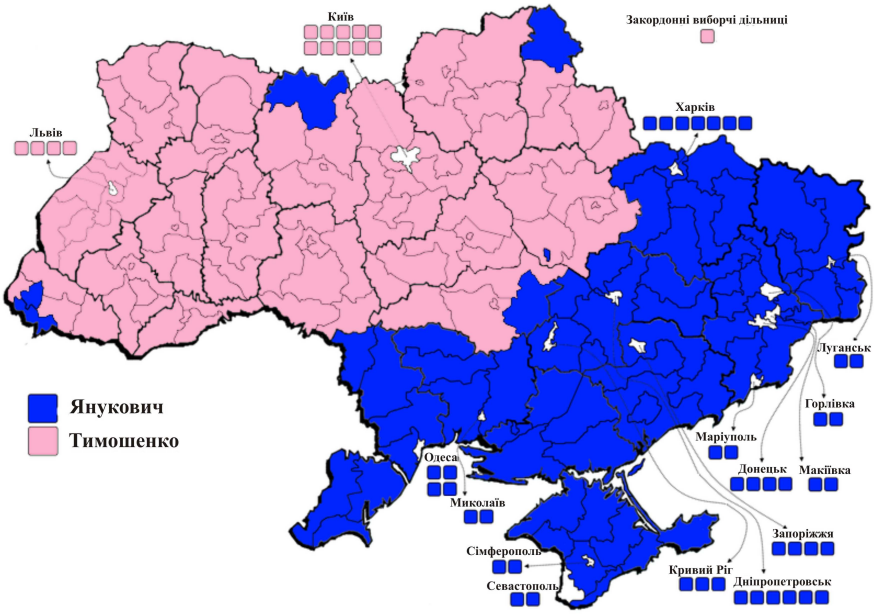

Суспільний статус та престиж української мови посилюється. Наприклад, за даними переписів населення 1989 та 2001 років, за часи незалежності частка осіб, які вільно володіють державною мовою України, збільшилася майже на 10%, а кількість тих, хто вільно володіє російською, зменшилася майже на 13% (Рисунок 10).

Рисунок № 10

Частка населення України, яке вільно володіє українською та російською мовами за підсумками переписів населення 1989 та 2001 років

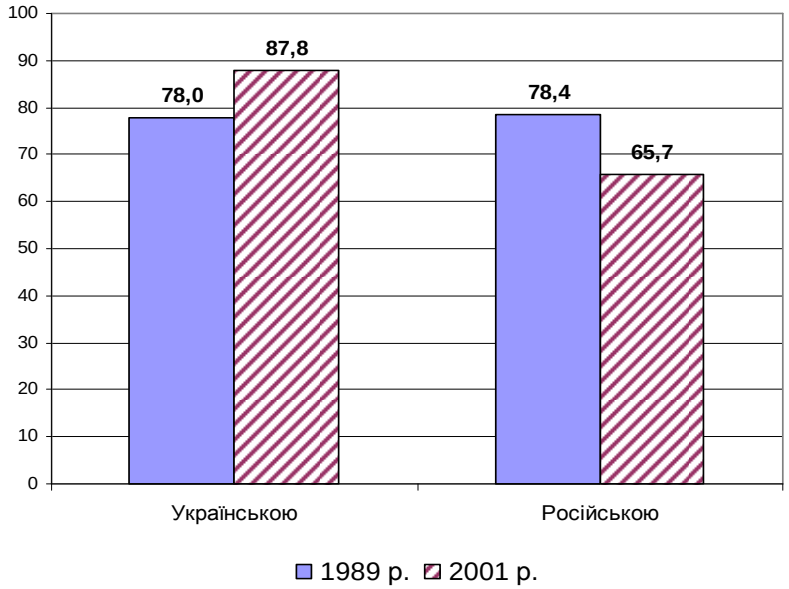

За результатами опитування Центру соціологічних досліджень „Громадська думка", більшість громадян вважає, що добре володіє і українською (60,9% респондентів), і російською (69,7%) мовами, хоча є невелика перевага тих, хто краще володіє російською (Масенко 2008: 126).

Однак і у цій ситуації російська продовжує домінувати у бізнесі, поп-культурі, індустрії, спорті, насамперед у Східному і Південному регіонах, зокрема у великих містах. Особливістю українського сьогодення є „наявність потужної панівної радянської (де-факто російської) культури, щодо якої всі інші культури можуть посідати лишень підпорядковане, вторинне місце" (Стріха 2001). Наявність такої традиції визначає і мовний простір держави.

Процеси глобалізації і трудової міграції спричинили ситуацію, за якої вживання російської зросло навіть у Львові та Івано-Франківську, тих західних містах, які завжди характеризувалися потужною україномовною стійкістю.

Ще і сьогодні у суспільстві спостерігається упереджене ставлення до української мови, яка вважається селянською і другосортною. Це, безперечно, має історичну основу, бо таке ставлення протягом століть культивувалося в Україні. Однак було б спрощенням пояснювати це тільки історичними чинниками. До такого упередженого ставлення призводить ще й існування суржику, постколоніального феномену українського мовного простору.[41] Суржик, який являє собою змішування двох мов, української та російської, є непрестижним варіантом, який, на жаль, асоціюється з українською мовою і посилює негативне ставлення до неї. За нашими спостереженнями, діти суржикомовців, усвідомлюючи низький статус своїх батьків, поза родинним колом переходять на спілкування російською. Тут, правда, було б цікаво простежити ще і рівень володіння літературною українською мовою, яка є престижним варіантом, на жаль, не опанованим належною мірою багатьма мовцями.

Якщо оперувати статистикою і звернутися до перепису, то українську мову визнали за рідну понад 67% населення. Чим зумовлена розбіжність між таким значним відсотком, з одного боку, і фактичним домінуванням російської, з іншого? Пояснення можна знайти у методиці проведення опитування. Воно було складене так, що респондентів запитували про рідну мову. У опитуванні ніяк не вирізняли поняття „рідна мова" та „материнська мова" чи „мова повсякденного спілкування", що є надзвичайно вагомим для відтворення реальної соціолінгвістичної ситуації (Кулик 2008б: 46). У переписі жодним чином не відобразилася відмінність між цими двома концептами, і тому вибір мови мав не лінгвістичне, а радше ідеологічне маркування. Як зазначає Д. Арель (Arel 2002), цей вибір вказував на національну ідентичність, а не мовну приналежність.

Окрім того, для багатьох українців (російськомовних у другому-третьому поколінні, суржикомовних) українська мова є певним символом, знаком, маркером приналежності до української нації, атрибутом, який вони сприймають поряд із гербом та прапором. Відбувається своєрідний процес іконізації (Irvine–Gal 2000), ототожнення мови і символічного усвідомлення ідентичності. З іншого боку, якщо проаналізувати цю ситуацію з погляду перспективи, то можна припустити, що в українському суспільстві відчутна чітка налаштованість на сприйняття української мови, завдання полягає тільки у тому, аби створити сприятливі умови для розвитку цієї спрямованості. Це підтверджується і даними соціологічних опитувань. Якщо вибір мови спілкування свідчить про відносне переважання російської, то опитування щодо упровадження двох державних мов показує результат превалювання української як єдиної державної мови у країні. З усіх варіантів статусу мов найбільшою

[41] Найповніший аналіз і класифікацію усіх форм суржику подає Лада Біланюк (Bilaniuk 2005). Дуже часто суржик асоціюється з невисоким рівнем освіти носіїв.

підтримкою серед населення України користується нинішній. Ситуацію, за якої українська має бути єдиною державною, а всім громадянам гарантується право на розвиток і вільне спілкування мовою, якою вони бажають, схвалило майже 54% громадян. Натомість за надання російській мові статусу державної цілком схвально висловилося тільки 31 % громадян (Вишняк 2008в: 144).

Аналізуючи мовну ситуацію України та регіональні розбіжності між політичною орієнтацією населення, Медведєв (2007) також доходить висновку, що розклад політичних сил означає принципову неможливість зміни мовного законодавства: спроби посилити державний захист української мови не знайдуть підтримки на Сході і Півдні, а підвищення статусу російської мови блокуватиметься на Заході та в Центрі України. За таких умов, вважає Медведєв (2007), спроба ревізії мовного законодавства призведе до загострення суспільно-політичної ситуації. Як і багато інших аналітиків, він також вважає за доцільне зберегти статус-кво, зафіксований у компромісному законі про мови 1989 року.

В. Кулик (2008б: 51–53), аналізуючи результати масового опитування, доходить до висновку, що версія збереження статусу української мови як єдиної державної та надання статусу регіональної для російської має найкращі шанси бути прийнятою як компромісне для більшості населення України.

В Україні досі не ухвалено закону чи державної концепції, яка визначила б мету, засади, основні завдання і напрями державної мовної та етнонаціональної політики, механізми її реалізації, уніфікувала б правові терміни, окреслила предмет та суб'єкти цієї політики.[42] Усе це визначає держава. Точніше, та політична сила, яка перебуває при владі. У державах, яким притаманна наявність чисельних мовних груп, розробники мовної політики найчастіше проголошують своєю головною метою суспільну та/або державну єдність і стабільність.

Влада країн, де окрім мови титульної нації поширені й інші, може запровадити два основні напрямки мовної політики. У першому випадку вона полягає у пристосуванні мовних меншин до мови більшості, яка цих мов може зовсім не вивчати (Кулик 2008а). Результат такої мовної політики – асиметричний білінгвізм, коли члени мовних меншин найчастіше є двомовними, а члени більшості не знають жодної з мов меншин. Таку мовну політику проводять, наприклад, у Франції.

У другому випадку застосовується політика рівноправності мов у певній частині держави: етнічна більшість так само вивчає мову меншин, як і представники меншин – мову титульної нації. Така практика характерна для Фінляндії.

---

[42] 15 лютого 2010 року Указом Президента України № 161/2010 було схвалено „Концепція державної мовної політики".

Мовна ситуація в Україні така, що на значній території держави поширені дві мови – українська та російська. Більшість українців та росіян володіють обома мовами. За результатами перепису населення 2001 року, 43,30% українців вільно володіє російською, а 54,83% росіян – українською. За даними соціологічного опитування лише 2% українців не розуміють російської, і 1% росіян – української (Шульга 2008: 49, 52).

Вирішення проблеми статусу цих мов є головним завданням мовної політики в Україні. Окрім того, мовна політика має визначити і співвідношення між двома домінуючими мовами, з одного боку, та мовами національних меншин, з іншого: або дозволити носіям найпоширеніших мов і далі не знати і не вживати міноритарних мов, або спонукати українців та росіян поряд із рідною вивчати та використовувати мови меншин у тих регіонах, де вони традиційно наявні (як, наприклад, кримськотатарська у Криму, румунська в Чернівецькій області та угорська на Закарпатті).

2.1.4.2. Переважно російськомовні етноси: білоруси, євреї, греки та німці

Дані Всеукраїнського перепису 2001 року щодо національної приналежності не відображають реальної мовної ситуації етнічних меншин. Не відтворюють справжньої ситуації і дані перепису, які визначають рідну мову населення, оскільки значна частина респондентів інтерпретувала словосполучення „рідна мова" як „материнська мова", етнічна, мова походження. Саме тому окремі дослідники вважають, що якби питання було сформульоване про мову, якій надають перевагу у спілкуванні, то російська здобула б додаткові відсотки, натомість кількість носіїв української та етнічних мов зменшилася б (Arel 2002).

Якщо ж усе-таки оперувати даними перепису населення, можна простежити ситуацію, за якої окремі етнічні спільноти України існують саме як національні, а не мовні меншини, оскільки значна частина їхніх представників вважає російську своєю рідною мовою: 62% білорусів, 83% євреїв, 88% греків (Таблиця 2). Нахманович (2004: 104), наприклад, вважає ці національні громади найбільш русифікованими.

Білоруси складають другу за чисельністю національну меншину, однак в Україні вони не становлять окремої етнокультурної групи, а формують „віртуальну єдність": проживають дисперсно у великих індустріальних містах, належать до русифікованої пострадянської культури і мало контактують із материковими білорусами (Момрик 2004). Більшість із них спілкується російською мовою, вони не мають національних шкіл, не публікують газет, тому білоруська майже не представлена на лінгвістичній карті нашої держави. Тільки 2% білоруської спільноти використовують рідну мову у родинному спілкуванні (Момрик 2004). За даними національного соціологічного опитування, 12,6% білорусів вважає, що

рідна мова важлива для освіти, 56,7% висловлює міркування, що не дуже важливо для їхніх дітей та внуків навчатися білоруською, а 30,7% взагалі не має власної думки щодо мовного питання (Євтух та ін. 2001). У доповіді України про виконання Європейської мовної хартії щодо статті 8 про освіту зазначено: „Відношення до білоруської мови не застосовуються, оскільки представники білоруської національної меншини не виявляють бажання щодо створення загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням білоруською мовою або вивчення її як предмета" (Перша періодична доповідь 2007).

Хоча окремі представники білоруської громади не погоджуються з таким станом справ, вони, однак, звинувачують українську владу у розмиванні етнічної ідентичності білорусів. На XVIII з'їзді Всеукраїнського об'єднання „Свобода" лунали нарікання на те, що „свідомі білоруси не мають в Україні жодної церкви, жодного храму. Немає жодної білоруської школи або класу" (див. Заремба–Римаренко 2008: 261).

Великий відсоток російськомовного населення і серед єврейської громади України. На початку XX століття єврейське населення складало значну частку у населенні всієї України. На сьогодні ця частка дуже скоротилася і через нацистський голокост, і через антисемітську політику Радянського Союзу, і через міграційні процеси. Наулко (2001: 47) вважає, що чисельність єврейського населення на початку XX століття становила 2,6 мільйона. Однак не можна стверджувати, що єврейська громада існує як віртуальна єдність. З одного боку, її представники, репрезентуючи власну культуру, беруть активну участь у суспільному житті країни, з іншого – не можуть залишатися непоміченими через давні стереотипи та упередження, які і сьогодні даються взнаки.[43]

Своєрідна ситуація склалася із грецькою громадою України, яка формувалася протягом тривалого часу. На сьогодні найчисленніша грецька спільнота компактно проживає у місті Маріуполі та навколишніх селах. Унікальна мовна ситуація греків України. За даними перепису, тільки 6% греків вважають грецьку мову рідною. Постає питання: яку грецьку мову?

Вчені вважають, що греки Надазов'я розмовляють двома різними діалектами – румейським (греки-еллінофони) та урумським (греки-татарофони), сформованим під впливом татарської мови. Обидва діалекти істотно відрізняються від новогрецької мови (Араджіоні 1998, Клименко 2000). У період коренізації – у 1925–30 роках – було організовано експедиції з вивчення мови азовських греків. На основі цих експедицій було вирішено викладати у школах греків-урумів кримськотатарську мову, а у школах греків-еллінів – новогрецьку димотику з елементами місцевого

[43] Вісник етнополітики, 1-17 травня 2004; http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/04.php

діалекту, оскільки димотика була не зовсім зрозуміла місцевим жителям. Після завершення періоду коренізації грецькі національні школи були закриті, національна політика підтримки етнічних меншин перервалася політикою русифікації (Клименко 2000, Якубова 2004а, 2004б).

Проблема викладання грецької мови знову виникла у незалежній Україні. Постало питання: яку мову викладати – новогрецьку димотику чи місцевий діалект? Усвідомлення своєї етнічної ідентичності зумовило серед греків України значне зацікавлення вивченням мови. Глобалізаційні процеси, можливість виїзду до сучасної Греції (хоч активісти грецького руху України не є прихильниками еміграції, див. Заремба–Римаренко 2008: 264–265) вплинули на вибір мови навчання. У школах, на мовних курсах викладають мову-димотику. Однак проблема в тому, що місцеві греки, представники старшого покоління, які є носіями місцевого діалекту, не розуміють новогрецьку, яка значно відрізняється від локальних говірок (Клименко 2000). Отже, на сьогодні серед грецької громади переважає вивчення новогрецької мови, однак завдання філологів полягає насамперед у збереженні унікальних місцевих діалектів – урумського і румейського. Проте ці два діалекти не входять до переліку мов, які захищаються законом про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, у переліку натомість з'являється грецька (тобто новогрецька) мова (див. Котигоренко 2007: 144).

Німецька громада також зазнала потужної русифікації, за даними перепису, майже 65% українських німців вважають російську своєю рідною мовою. Після Другої світової війни значну частку німецького населення було депортовано. Усвідомлення своєї етнічної приналежності та наміри зберегти і відродити мову у громаді українських німців можуть посилюватися завдяки релігійним та культурним контактам з Німеччиною. Так, за інформацією офіційного сайту Держкомнацрелігій, з 2001 року для підтримки національної німецької громади в Україні ФРН виділила близько 9 млн. євро. Про це йшлося на засіданні Німецько-української урядової комісії 7 травня 2008 року. Так, за останні кілька років з'явилися деякі формальні ознаки етнічної приналежності у селах Закарпаття, де мешкають представники німецької меншини (наприклад, найменування *Павшино/Pausching, Шенборн/Unter-Schönborn, Усть-Чорна/Königsfeld* тощо). Після 1989 року значно посилилися еміграційні процеси (Варивода 2004: 271, Melika 2002).

2.1.4.3. Молдовани, румуни, угорці, болгари, словаки та поляки в Україні

За часів Радянського Союзу молдовани та румуни вважалися двома окремими національностями зі своїми окремими мовами. Після Другої світової війни румуни, які проживали на території Радянського Союзу, були переписані у паспортах як молдовани (Нахманович 2004: 100,

Заремба–Римаренко 2008: 262). Практику розрізнення румунів і молдован за етнічною та мовною ознакою продовжує і незалежна Україна. „Українські владні структури підтримують речників „молдовенізму" з тих самих міркувань, якими керувалася і царська Росія, і Радянський Союз" Заремба–Римаренко 2008: 262). В Україні молдовани та румуни вважаються окремими етносами, так само як вважаються окремими системами їхні мови (Варивода 2004: 270), тому існують школи з молдовською та румунською мовами викладання. Обидві мови також включені до списку мов національних меншин, що перебувають під захистом Європейської хартії. Молдовська – це офіційна назва румунської мови в республіці Молдова та на території Придністров'я. Однак лінгвісти вважають, що літературна молдовська мова є ідентичною румунській. Такої ж думки дотримуються певні офіційні установи.

Поняття „молдовська мова" також використовується для позначення північних діалектів розмовного варіанту румунської на територіях, що належали колишній Молдавії (сьогодні ці території поділені між Румунією та Молдовою). Молдовська мова послуговується як латиницею (яка нині використовується в Молдові), так і кирилицею (функціонує у Придністров'ї та у колишній Молдавській РСР до 1989 року). Процес переходу молдовського письма на кирилицю у Чернівецькій області затягнувся до 1950 року. Румунське населення Чернівецької та Закарпатської областей зберегло румунську ідентичність, хоча й навчалося „молдавською мовою" (Заремба–Римаренко 2008: 262).

Серед румунів України значний відсоток тих, хто вважає румунську своєю рідною мовою (92%). Цей показник не є низьким і серед молдован (70%). Як свідчать дані перепису, з 1989 до 2001 року знизився відсоток представників молдавської меншини, натомість зріс відсоток представників румунської меншини. На думку деяких дослідників, за Радянського Союзу було „безпечніше" вважатися молдованином, тоді як з часів незалежності ситуація змінилася: значно посилилися контакти з Румунією, молдовани відчули матеріальну підтримку, тому стали ідентифікувати себе з румунами (Нахманович 2000: 101, Гриценко та ін. 2007).

Обидві громади мають розвинуту освітню структуру (див., наприклад, Борка 2006). Якщо румунську та молдавську вважати однією мовою, то „румунською мовою в Україні навчається більше учнів, ніж всіма іншими мовами (крім української і російської) разом узятими" (Заремба–Римаренко 2008: 263). На початок 2008/2009 навчального року румунською та молдавською навчалися 26427 учнів загальноосвітніх шкіл України, а угорською, кримськотатарською, польською, болгарською та німецькою мовами – всього 23966 учнів (Третя доповідь 2009: 82).

Потужна підтримка рідної мови простежується серед угорців України, 95% яких вважає угорську своєю рідною мовою. 97% угорців компактно

проживають на Закарпатті, окрім того, 91% угорського населення сконцентровано у чотирьох районах цього регіону (Ужгородському, Мукачівському, Берегівському та Виноградівському). Більшість мешкає у виключно угорських поселеннях біля угорсько-українського кордону (Csernicskó 1998a, 2005, Molnár–Molnár D. 2005).

Угорці – найбільш організована спільнота України, яка послідовно відстоює свої національні інтереси. На Закарпатті функціонують не тільки школи з угорською мовою навчання, а й перший і єдиний в Україні вищий навчальний заклад, створений національною меншиною. Угорці мають значну кількість професійних та громадських організацій. Перед виборами до місцевих рад, які проходили у 2006 році, угорці України організували дві партії на етнічній основі, і обидві здобули мандати у обласній та районній радах. Відмінність у релігійних поглядах також зміцнює національну ідентичність та сприяє збереженню рідної мови. Більшість угорців належать до протестантських, римо-католицьких або греко-католицьких релігійних громад. Позиції угорської мови посилює і те, що угорська та українська – неспоріднені типологічно відмінні мови, вони належать до різних мовних родин.

Угорська громада підтримує міцні контакти з Угорщиною. Угорщина надає значну організаційну та фінансову допомогу місцевим освітнім та культурним організаціям. Значна кількість угорців навчається або працює в Угорщині, що також впливає на національну ідентичність та збереження угорської мови. Для спрощення візової процедури Угорська Республіка відкрила консульські відділи в Ужгороді та Береговому.

Основним чинником у збереженні національної ідентичності угорців України є рідна мова (Beregszászi–Csernicskó 2009, Csernicskó ред. 2003: 232, Csernicskó 2008a, 2008b). Її підтримка і функціонування забезпечується не тільки щоденним використанням, а й тим, що угорці мають змогу слухати різноманітні радіопрограми, дивитися угорськомовне телебачення, одержувати інформацію з місцевої преси рідною мовою. У повсякденному спілкуванні використовується угорська, а українською та російською послуговуються в офіційних установах та на роботі (Csernicskó 1998a, 2005).

За умов користування двома або більше мовами на одній території особливо важливим для збереження мови національної меншини є її комунікативна потужність. Комунікативна потужність мови визначається за кількістю комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова (Fishman 1965: 67–88). За даними соціолінгвістичних опитувань 2008 року, угорське населення Закарпаття вдома та в сім'ї користується переважно рідною (угорською) мовою (Рисунок 11).

Українську та російську мови угорське населення Закарпаття використовує на роботі та при зв'язках із державними установами (міліцією, органами

місцевої влади тощо); інформаційний простір для угорців області переважно двомовний або тримовний, а духовне життя в основному угорськомовне (Рисунки 12, 13).

У 2001 році на Закарпатті було проведено соціологічне дослідження. В опитуванні взяли участь 300 українців та 500 угорців віком від 15 до 29 років. Респондентів запитували про їхнє ставлення до представників різних національностей з метою визначити індекс соціального дистанціювання. Результати засвідчили, що як українці, так і угорці близькі до своїх етнічних груп. Угорці найбільш толерантно ставляться до українців, а українці – до угорців (Рисунок 14).

Рисунок № 11

Вибір мов серед угорського населення Закарпаття в приватній сфері (593 респондетів)

Рисунок № 12

Вибір мов серед угорського населення Закарпаття у формальних ситуаціях (593 респондетів)

Якою мовою ви спілкуєтесь…

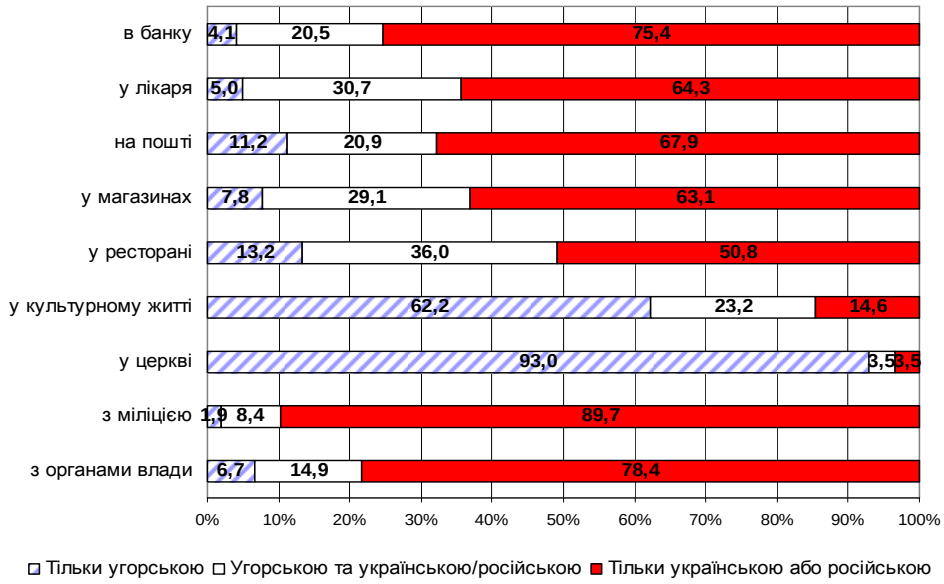

Рисунок № 13

Вибір мов серед угорського населення Закарпаття в інформаційному просторі (593 респондетів)

Якою мовою ви читаєте, дивитеся…

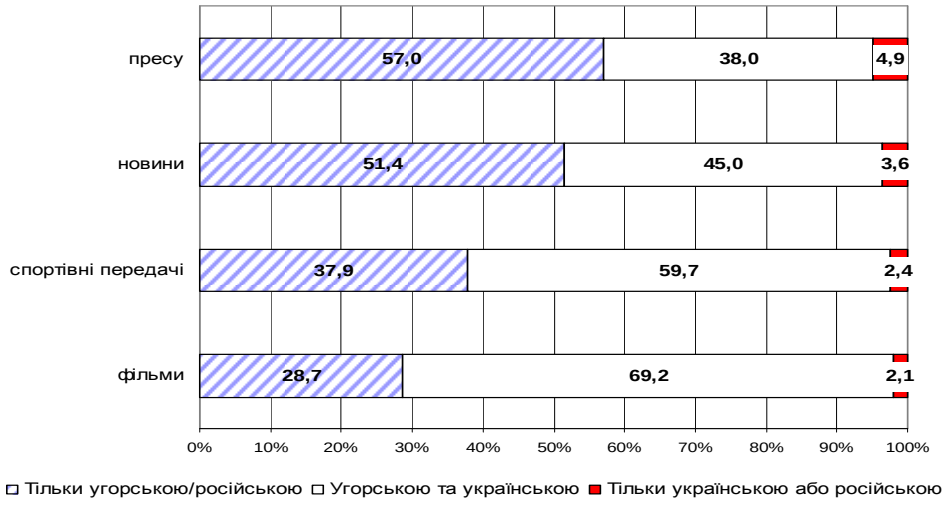

Рисунок № 14

Індекс соціального дистанціювання серед українців та угорців Закарпаття віком від 15 до 29 років (Csernicskó–Soós 2002)

1=Я б прийняв його до своєї родини, 2=я б жив з ним в одному будинку, 3=працював би на одній роботі, 4=жив по сусідству 5=жив би в одному місті/селі, 6=я не жив би з ним в одній державі

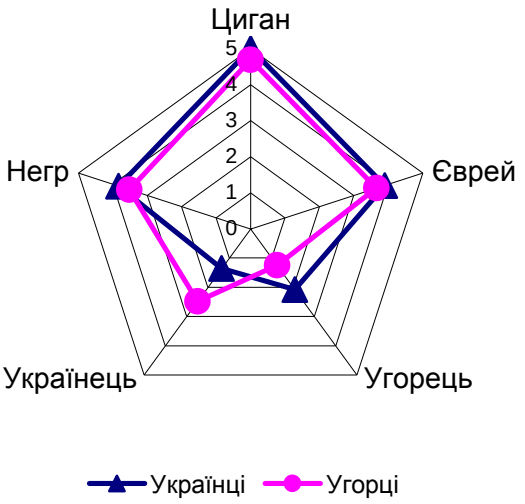

Майже дві третини болгарської громади вважають болгарську рідною мовою. Українські болгари мають свої національні організації, культурні асоціації та навіть публікують періодичні видання. Дані соціологічних опитувань свідчать, що 43,3% болгар визнає важливість рідномовного навчання для своїх дітей та онуків, 19,3% вважає таку освіту не надто важливою, тоді як 37,3% не переймається цією проблемою (Євтух та ін. 2001, Гриценко ред. 2001). Незважаючи на це, значна частина болгар вважає мову головною запорукою збереження національної ідентичності. Етнічна кухня також визнається важливим елементом самобутньої культури (Євтух та ін. 2001).

Польська громада значно відрізняється від інших національних громад. Відмінність полягає насамперед у мовній особливості, адже за даними перепису населення 71% поляків визнають українську своєю рідною мовою. Це єдина етнічна громада в Україні, яка зміцнює позиції української мови (Нахманович 2004: 104, Lagzi 2009: 22). Особливості мовної асиміляції болгар і поляків простежуються у соціологічних опитуваннях. 39,5% болгар спілкується болгарською, а 29,4% використовує російську. Інші 33,3% вибирають мову відповідно до комунікативної ситуації. З іншого боку, 33,3% поляків спілкується польською у родинах,

15,6% використовує російську мову, а 33,3% розмовляє українською у сім'ї. 38,8% обирає мову залежно від комунікативної ситуації (Євтух та ін. 2001).

Поляки відрізняються від православних молдован, румунів та болгар ще й своїми релігійними переконаннями, адже вони ревно підтримують католицьку віру (Lagzi 2009). Попри значний рівень мовної асиміляції, поляки мають свої школи, у яких викладання проводиться польською. Однак переважна більшість учнів відвідує україномовні школи і вивчає рідну мову як окрему шкільну дисципліну (Грищенко та ін. 2006, Калакура 2007). Багато поляків продовжує навчання у Польщі (Євтух та ін. 2001). Такі можливості та зв'язки з материковою Польщею поряд із мовою та релігією є тим підґрунтям, що забезпечує полякам збереження національної ідентичності. Не дивно, що за даними соціологічного дослідження 78,1% поляків вважає віру, 73,3% – рідну мову, та 63,3% – етнічне походження основною ознакою у визначенні ідентичної приналежності (Євтух та ін. 2001).

Відсоток поляків, які вважають рідною мову своєї національності, зменшується паралельно із зменшенням кількості учнів, які навчаються польською мовою (Таблиця 22).

Таблиця № 22

Польське населення України за рідною мовою та мовою навчання (складено на основі: Калакура 2007: 505–506)

Поляки, які вважають рідною мову своєї національності (у %)		**Навчальний рік**	**Кількість шкіл, де навчання ведеться польською мовою**	**Кількість учнів, які навчаються польською**
рр.	**%**			
1926	20,4	1925/1926	192	13050
1939	19,6	1929/1930	381	20460
1959	18,5	1934/1935	188	8731
1970	14,9	1957/1958	4	1258
1979	14,2	1991/1992	4	1258
1989	12,5	2000/2001	4	1425
2001	12,9	2008/2009	4	1389

Словацька громада України порівняно нечисленна. Як свідчать дані перепису населення, у 2001 році в Україні було 6397 словаків, 41% вважає словацьку своєю рідною мовою. 89% словацького населення мешкають на території Закарпаття. Словацька мова – одна з 13 мов меншин, які охороняються Мовною хартією. У 2004 році в Ужгороді відкрили школу зі словацькою мовою викладання (див. Калинич 2006[44]), а в Ужгородському університеті функціонує відділення словацької мови та літератури (Пахомова

[44] Див. ще статтю „Школа, де знають, як це буде словацькою" на сайті Міносвіти: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2008/17_04

2006).[45] Відкриття словацької школи, з одного боку, можна пояснити тим, що у Словаччині є велика українська громада, з другого, таке зацікавлення словацькою мовою викликане зміцненням дипломатичних та економічних відносин зі Словаччиною, яка у 2004 році стала членом Європейського Союзу та ще й має з Україною спільний кордон. На зміцнення статусу словацької мови впливає і той факт, що на Закарпатті за підтримки словацького уряду діють словацькі культурні організації (Гайніш 2006). Словаччина підтримує своїх громадян, які проживають за межами держави, надаючи їм фінансову та моральну допомогу. Престиж словацької мови зростає також через збільшення кількості трудових мігрантів, які працюють у країні. В Ужгороді навіть діє консульство Словацької Республіки, що значно спрощує процес одержання візи. Між Україною та Словаччиною підписано угоду про перетин державного кордону за спрощеним режимом для громадян прикордонних районів, що дає змогу українцям в'їхати у Словаччину без візи.

2.1.4.4. Роми (цигани) в Україні

Ромська громада посідає особливе місце в українському соціумі.[46]

Роми – одна з найбільш вразливих етнічних громад України. У суспільстві існує упереджене ставлення до них (Паніотто 2008), пов'язане насамперед із низьким рівнем соціальної інтеграції, важкими побутовими умовами, відмінною культурою та етнічними особливостями, завдяки яким цигани значно відрізняються від загалу (Рибка 2006, Луканова 2006). На побутовому рівні ромська громада часто асоціюється з шахрайством, ворожінням та небажанням працювати. Позитивне ставлення до ромів формується завдяки існуванню багатьох етнічних ансамблів і талановитих виконавців, Міжнародного циганського фестивалю „Амала" (Київ). Не останню роль у створенні позитивного іміджу етносу відіграв і відомий за радянських часів художній фільм „Циган", головну роль у якому зіграв талановитий молдавський актор Міхай Волонтир. У Києві функціонує єдиний професійний державний Ордена Миколи Чудотворця циганський музично-драматичний театр „Романс". Етнічну культуру та права ромів представляє Всеукраїнська спілка громадських організацій „Конгрес ромен України". Видається двомовний (українською та ромською мовами) дитячий журнал „Кгаморо – Сонечко". Діють культурні товариства ромів у регіонах. Наприклад, на Закарпатті (де проживає 29,4% ромського населення України) є Асоціація

[45] Вісник етнополітики № 6, 27.05.2004. – 15.06.2004 р. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/06.php

[46] Вісник етнополітики № 6, 27.05.2004. – 15.06.2004 р. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/06.php

ромських громадських організацій „Єкгіпе", видається двотижнева газета „Романі Яг" (Бідзіля 2006).[47]

У червні 2002 року Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова провів соціологічне опитування в усіх регіонах України. В опитуванні взяли участь 2006 респондентів віком від 18 років, яким пропонували визначити своє ставлення до ромів. Наведена діаграма показує, що понад 50% респондентів ставляться до них так само, як до інших національностей, однак значний відсоток (41,5%) виявляє упереджене ставлення до циган.[48]

У 2005 році Інститут соціології НАН України здійснив дослідження (вибірка – 1800 осіб), у якому респонденти визначали стосовно кожної з національностей найбільш близьке положення, на яке б вони допустили представників цієї національності. За даними опитування, українське суспільство згодне бачити циган максимум як відвідувачів України (Рисунок 15). Ставлення українського суспільства до циган негативне. 42% репрезентативної вибірки взагалі не допускали б ромів в Україну (Рисунок 16).

Упереджене ставлення формується насамперед щодо традиційного способу життя ромської громади, яка і на сьогодні зберігає свої давні традиції і не поспішає інтегруватися в суспільство. За статистикою, лише 30 відсотків ромських дітей регулярно ходять до школи, приблизно 14 відсотків молоді має середню освіту. Понад 60 відсотків ромів безробітні (Мигаль 2006). Лише 2% ромського населення мають базову або повну вищу освіту, 6% – повну середню або професійно-технічну, 10% – базову (Луканова 2006).

[47] Див. ще у виданні: *Національно-культурні товариства Закарпаття (Довідник)*. Ужгород: Відділ у справах національностей облдержадміністрації, Центр культур національних меншин Закарпаття, 2009.

[48] Див. http://www.uceps.org

Рисунок № 15

Найбільш близьке положення, на яке респонденти б допустили представників окремих національностей (складено на основі: Паніна 2005: 59–66)

Я згоден допустити як:
1. Членів моєї сім'ї; 2. Близьких друзів; 3. Сусідів; 4. Колег по роботі; 5. Мешканців України; 6. Відвідувачів України; 7. Взагалі не допускав би в Україну.

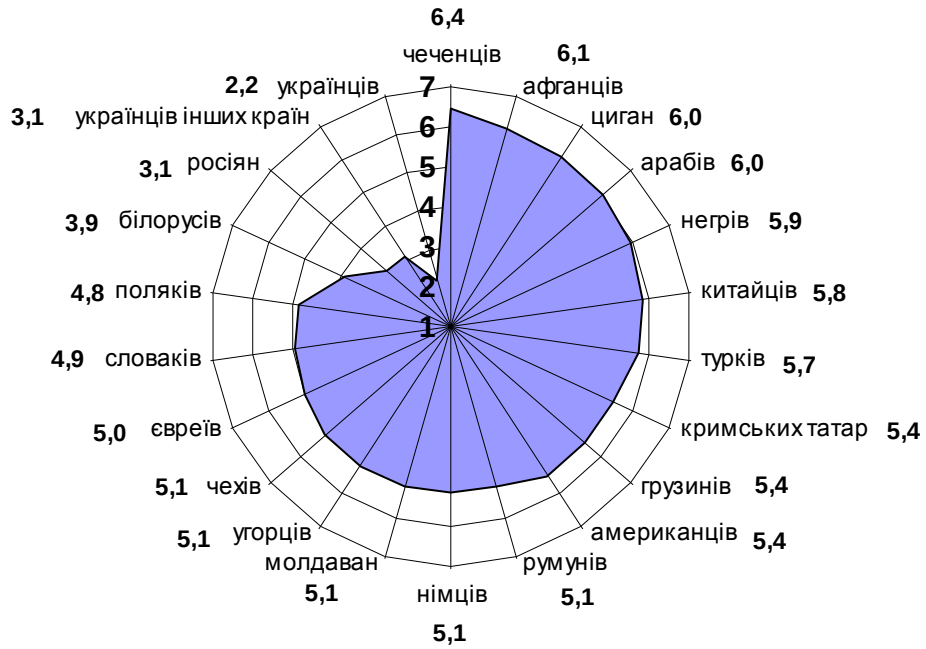

В Україні, за офіційною статистикою, мешкає 46 тисяч ромів. Однак тільки на Закарпатті їх близько 50 тисяч (Ємець–Дяченко 1993, Csernicskó–Braun–Molnár 2010), а по всій країні, за неофіційними даними, – від 200 до 300 тисяч, підкреслює Аладар Адам, керівник громадської організації „Романі Яг". І не лише тому, що не всі роми мають паспорти. Головна причина – люди не хочуть або бояться ідентифікувати себе як роми, бо тоді в них набагато більше шансів не знайти роботу та отримати неприємності від посадовців та правоохоронців (Рибка 2006).

Рисунок № 16

Частка осіб, які при анкетуванні Інституту соціології НАН України 2005 р. відповіли, що взагалі не допускали би в Україну представників різних національностей (складено на основі: Паніна 2005: 59–66)

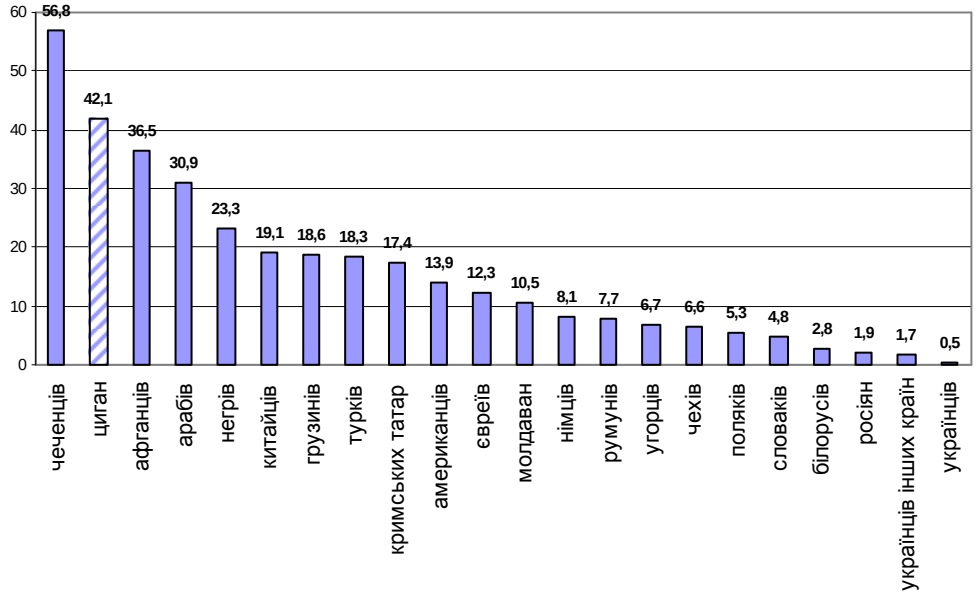

45% ромського населення вважають циганську своєю рідною мовою, однак ця мова не представлена в Європейській хартії, а тому не захищається українською державою (Бучко 2006, Навроцька–Адам 2006).

Міжнародний фонд „Відродження" – одна з небагатьох організацій, яка підтримує ромські ініціативи. Так, у 1999–2002 роках МФВ підтримав проекти ромських громад, пов'язані насамперед з освітнім та культурним розвитком (фестивалі, ансамблі, недільні ромські школи). На 2007–2009 роки розроблено програму „Роми України"[49], яка спрямована насамперед на вирішення таких проблем: вдосконалення державної політики щодо ромської меншини, надання юридичної допомоги для захисту прав ромів, сприяння доступу до медичних послуг (Євтух–Трощинський 2004: 4).

У 2007 році вийшов посібник для вчителів з історії та культури ромів (Навроцька 2007). У 2005 році Міністерство освіти і науки України затвердило програму інтегрованого курсу ромської мови і літератури для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання.[50]

[49] Програма „Роми України", 2007–2009рр. міжнародного фонду Відродження. http://ww.irf.kiev.ua/ ua/programs/cs/roma/strategy/?to_print=1

[50] Ромська мова і література. Чернівці: Видавничий дім „Букрек", 2005.

2.1.4.5. Корінні етноси України

2.1.4.5.1. Корінний етнос: спроба інтерпретації

Усе частіше і в правових документах, і в науковій літературі з'являється поняття „корінний народ". Однак, на думку деяких вчених, це поняття безпідставно потрапило у правові документи України, оскільки воно чітко не окреслене і не може бути застосоване в українському контексті. Якщо ж брати за основну ознаку поняття „корінний народ" відсутність державного утворення поза межами України, то на такий статус в Україні можуть претендувати гагаузи, караїми, кримчаки і кримські татари.

Автори довідника „Етнонаціональна структура українського суспільства" визначають етнонаціональну структуру країни таким чином: український етнос, етнічні групи (національні меншини та етнічні групи з невизначеним статусом), а також представники окремих етносів. (Євтух–Трощинський 2004: 5). В. Євтух та В. Трощинський (2004) до груп із невизначеним статусом відносять саме гагаузів, караїмів, кримських татар та кримчаків.

Статус корінного народу дедалі більше привертає увагу представників окремих етносів українського поліетнічного загалу. Цьому сприяє і те, що правове поняття „корінний народ" часто ототожнюється з етнологічним терміном „автохтонний етнос". До Державного комітету України у справах національностей та міграції надходили численні звернення від представників національних меншин. У зверненнях порушувалися питання про надання їхнім спільнотам статусу корінних народів. Насправді ж автохтонними народами, окрім українців, можна вважати тільки вищеназвані етноси (Котигоренко 2005: 189–190).

Отже, поняття корінного етносу в українському соціумі є радше соціальним, ніж правовим феноменом, бо, незважаючи на його присутність в Основному Законі, воно ще не здобулося на чітке визначення й окреслення правових гарантій (Євтух 2004а).

2.1.4.5.2. Кримські татари

Кримські татари мають особливе становище в українському суспільстві. Вся громада була депортована у 1944 році до Середньої Азії, і репатріація стала можливою тільки після 1991 року. 92% представників цього самобутнього етносу вважають кримськотатарську мову своєю рідною. Кримськотатарська мова, також відома як кримська, або кримсько-турецька, є рідною мовою кримських татар. Ця мова поширена у Криму, Середній Азії (переважно в Узбекистані), нею послуговуються представники кримськотатарської діаспори у Туреччині, Румунії, Болгарії. Цю мову не слід плутати з мовою казанських татар.

Кожна з трьох субетнічних груп кримських татар має свої діалекти, але депортація призвела до нівелювання діалектних особливостей. Кримські

татари традиційно користувалися арабською графікою. У 1929 році було запроваджено латиницю, а в 1937 – кириличний алфавіт.[51]

Кримські татари, які повертаються до України, організовують культурні асоціації (Лосєв 2003, Євтух 2004а).[52]

Інтеграція кримських татар в українське суспільство викликає певні труднощі (Котигоренко 2005). Проблеми виникають насамперед через відсутність легального статусу, адже й досі Україна не має закону про громадянські права репатріантів. На думку окремих експертів, кримські татари зазнають дискримінації на півострові. Дискримінація стосується насамперед розподілу землі, ринку праці та реалізації освітніх потреб (Чубаров 2003). За українською земельною реформою, права на володіння землею мають тільки колишні члени колгоспів. Однак кримські татари не були членами колективних господарств, оскільки зазнали масової депортації. Саме тому вони не мають нині права на землю (Чубаров 2003: 189–199). Дискримінація виявляється і на ринку праці (Морозли 2003, Майборода 2004, Гриценко та ін. 2007).

Міф про „татарську загрозу" породив напругу у ставленні до кримських татар, особливо з боку етнічних росіян, які чисельно домінують на півострові. Автономна Республіка Крим є „російською національно-територіальною автономією, де українцям і кримським татарам надзвичайно важко реалізувати свої національно-культурні потреби. Принаймні вони змушені щоразу долати величезний спротив як офіційних структур, так і місцевого російського населення, яке в більшості виходить з ідеї „російського Криму", сприймаючи усе неросійське на півострові як виклик собі" (Лосєв 2003). Ситуація з кримськими татарами ускладнюється ще й важкими побутовими умовами проживання: більшість поселень не мають водогонів, не підведено газ, не розбудовано інфраструктуру.

Кримські татари піднімають проблему визнання рідної мови в автономії державною (офіційною), порушують питання про надання кримськотатарським дітям і молоді можливості отримувати освіту рідною мовою у навчальних закладах усіх рівнів та впровадження кримськотатарської мови як окремого предмета в навчальних закладах з іншими мовами навчання (Котигоренко 2005: 127).

За чинною Конституцією Автономної Республіки Крим, кримськотатарська мова має додаткові правові гарантії. Вона почасти функціонує як офіційна мова, оскільки нормативно-правові акти АРК, окрім державної та російської, публікуються ще й кримськотатарською мовою. Офіційні документи (паспорт, трудова книжка, документи про освіту тощо) на

[51] http://en.wikipedia.org/wiki/Crimean_Tatar_language

[52] Детальну інформацію про кримськотатарську громаду можна знайти на Інтернет-сайтах (http://www.cidet.org.ua; http:/www.aspects.crimeastar.net/English/; http://www.kirimtatar.com).

прохання громадян також можуть видаватися кримськотатарською мовою (статті 4, 11). Щоправда, в окремих сферах використання кримськотатарська мова істотно поступається державній та російській (статті 10, 11).

Окрім мови, ідентичність кримських татар підтримується і мусульманською вірою, яка відрізняється від релігійних переконань більшості населення півострова.

2.1.4.5.3. Гагаузи

Гагаузи – це тюркомовний етнос, представники якого мешкають в південній Молдові а також у Болгарії, Румунії, Греції, Туреччині та країнах Середньої Азії, де їхня частка у національному складі населення досить незначна. В Україні гагаузи вважаються корінним етносом. Переважна більшість українських гагаузів мешкає в Одеській області, однак невелика кількість представників цієї етнічної громади проживає у Донецькій та Запорізькій областях. Українська громада гагаузів виявляє значну згуртованість та високий рівень етнічної свідомості. 71% вважає гагаузьку рідною мовою. Все більше гагаузів вивчає материнську мову у школі. З 1989 року у деяких середніх школах Одеської області було розпочато факультативне вивчення гагаузької мови. У 1993/1994 навчальному році гагаузьку мову вивчало понад 200 учнів у чотирьох школах Одещини (Євтух 2004б: 76). У 2003 році гагаузи організували своє національне товариство у Києві, тут знаходиться і великий архів, де зберігаються різноманітні документи.

Восени 2006 року у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка гагаузи провели велику конференцію, присвячену національним та культурним особливостям громади. Розвиваючи свої традиції, українські гагаузи підтримують тісні взаємини з гагаузами Молдови.[53]

Про типи мовної поведінки гагаузів в мультилінгвальній ситуації написана робота Наталії Бікової (2006), яка аналізує функціонування української, російської та гагаузької мов в одному з населених пунктів Одеської області. В однонаціональних родинах гагаузів виявляється мовна стійкість. Батьки схильні спілкуватися з дітьми гагаузькою, хоча вплив російської мови позначається на виборі мови сімейного спілкування. 49% опитаних використовують діалект рідної мови, 31% батьків (особливо молоді) обирають для комунікації з дітьми російську мову (Бікова 2006).

[53] Детальну інформацію про гагаузьку громаду можна знайти на веб-сайті гагаузького національно-культурного товариства (http://www.halkbirli.com.ua).

2.1.4.5.4. Караїми і кримчаки: загрожені етноси

В Україні проживають два корінні народи – караїми і кримчаки. Представники малочисельних етносів, чиї мови справді потрібно терміново захищати, досі зазнають не українізації, а русифікації (Стріха 2001). Значний рівень асиміляції дає підстави визначити ці етноси як такі, що опинилися під загрозою (Гриценко та ін. 2007).

Хто ж такі караїми і кримчаки? Кримські караїти, або караїми чи караї (карайлар у множині), – етнічна спільнота у східній Європі, унікальний корінний народ України, який має цікаву історію та мову.

Представники цього тюркомовного етносу сповідують релігійне вчення караїмізм, засноване на визнанні Біблії і запереченні Талмуду (Чижова 2003). Історичною батьківщиною караїмів вважається Крим, звідки вони потрапили до Західної України і Литви у XIII–XIV ст., де і сформувалися самобутні групи етносу (галицька та тракайська). Етимологію етноніма „караїм" виводять із давньоєврейського „кара" – читати, читець, тобто той, хто у питаннях релігії дотримується читання тексту, Святого Письма (Чижова 2003: 16).

Мова караїмського народу – караїмська – належить до західнокипчацької гілки кипчацької (північно-західної групи) тюркської сім'ї мов (Чижова 2003: 29). Найбільш спорідненою мовою до караїмської вважається зникла мова половецьких вірмен (вірмено-кипчацька), відома з пам'яток XVI–XVIII ст. з Кам'янця-Подільського. Діалекти мови караїмів споріднені зі степовими говірками кримськотатарської мови.

Формування мови караїмів відбувалося у домонгольський період. Мова творилася як результат взаємодії різних тюркомовних племен: кипчаків, печенігів, балкар, гагаузів тощо (Чижова 2003: 30). Її діалекти значно відрізняються один від одного. Західні діалекти (галицький та тракайський) вироблялися в іншомовному оточенні, тому мають свої відмітні особливості. Мова українських караїмів була представлена двома діалектами – кримським та галицьким. На жаль, цей унікальний діалект майже зник із лінгвістичної карти України і світу. Кримський діалект розвивався у тісному контакті з кримськотатарською мовою. У 1841 році у Євпаторії уперше було здійснено переклад Старого Заповіту караїмською мовою. На всіх діалектах існує література, сучасні караїмські тексти створюються на базі латиниці та кириличної графіки.

У 1995 році було видано „Російсько-караїмський словник" (кримський діалект), а у 1996 році підручник караїмської мови, який підготував голова караїмської релігійної громади Литви.

Караїми живуть у іншомовному оточенні і в Україні є переважно двомовними, а то і тримовними. Вони володіють російською та українською мовами. Можна припустити, що караїми володіють ще й спорід-

неною кримськотатарською мовою, однак спеціальні соціолінгвістичні дослідження, які б визначили лінгвістичні особливості громади, не проводилися.

Захист цього корінного етносу України та його мови не гарантується в Україні, оскільки не існує відповідної законодавчої бази. На думку В. Євтуха, вирішенням проблеми може стати ревіталізація мов Криму, що опинилися під загрозою (Євтух 2004б).

Відродження корінних народів ускладнюється не лише тим, що ці національні громади не мають етнічної країни походження, а й тим, що в Україні ці народи не мають визначеного статусу (Євтух 2004а) і тому не можуть забезпечити собі усіх тих прав, які визначають існування корінного народу. Вони можуть розраховувати тільки на підтримку української держави (Шевченко 2003: 77–81).

Караїмів із громад Криму, Дніпропетровська, Харкова, Галича об'єднує Всеукраїнська асоціація кримських караїмів „Кримкарайлар". Основні завдання асоціації: порятунок караїмів та їхніх святинь, відродження релігії й культури, збереження етнокультурної ідентичності. Становище, що склалося, потребує створення державної програми збереження народу та його культури і мови, надання відповідного статусу й повернення святинь та громадських будівель, представництва в органах влади. Необхідне узаконення статусу нечисленного корінного народу (Полканов 2000), адже на сьогодні гостро постає питання його збереження у етнокультурній мозаїці України. Перші кроки уже зроблено: у рамках журналістського розслідування „Відкрита зона" створено документальний фільм про караїмів. Ще два документальні фільми „Караї" (2004, 2005 рр.) знято за підтримки Міністерства закордонних справ України. [54] Зусиллями представників караїмської асоціації у Галичі на основі персональної колекції було відкрито етнографічний музей караїмів. У вересні 2002 року у Галичі було проведено міжнародну конференцію „Караїми Галича: історія та культура".

На межі зникнення перебувають і кримчаки. Кримчаки – етноконфесійна спільність, яка сформувалася на території Кримського півострова у середньовіччі (Ачкіназі 2003). Наукові розвідки щодо вивчення етносу почали проводитися досить пізно, приблизно на початку минулого століття. Вперше етнонім зафіксовано у 1859 році, вживала його російська адміністрація. Етнічна приналежність та етнічне походження кримчаків викликають наукові дискусії і на сьогодні ще не знайшли остаточного опрацювання. Кримчаків визначають то як етнографічну, то як етнолінгвістичну групу євреїв (Ачкіназі 2003). На Кримському півострові, за даними перепису, їх залишилося 204 – до такого жалюгідного стану призвела радянська національна політика.

[54] Інтерв'ю з Арабаджі О. Я., першим заступником голови Асоціації кримських караїмів. 2007 р.

Слід зауважити, що за часів коренізації у 1920–1930 роках кримчаків було визнано самостійним етносом, національність стала фіксуватися у паспортах, виникли кримчацькі школи, у початкових класах яких викладання проводилося кримчацькою мовою. Щоправда, вона витіснялася російською у старших класах, але представники етносу все-таки мали змогу підтримувати свою мову. Із закриттям національних шкіл у середині 1930-х років припинилося і викладання мови. Ситуація значно погіршилася після Другої світової війни: 80% кримчаків загинуло, депортація кримських татар значною мірою вплинула і на кримчацький етнос. Кримчакам заборонили не тільки вписувати свою національність у документи, а навіть згадувати про неї. Етнос не визнавали, тому природно, що питання про лінгвістичні особливості також не виникало (http://turkolog.narod.ru/info/I50.htm).

За таких умов закономірним результатом стала асиміляція і русифікація. Кримчацьку мову майже втрачено. Ситуація ускладнюється не лише потужними асимілятивними процесами, але й тим, що ця мова, власне, її існування як самостійної лінгвістичної системи, оскаржується вченими, які вважають, що кримчаки розмовляють кримськотатарською (Токарев 1958: 205, Євтух 2004б: 119). Кримчацька мова, яка належить до кипчацької групи тюркських мов, потребує вичерпного лінгвістичного аналізу, оскільки „народ на наших очах сам стає історією" (Хоменко 2004).

Відродитися древньому етносу допомагає насамперед громадська і конфесійна згуртованість. У Криму діє „Етнокультурний центр", де є національна бібліотека, працюють дитяча художня студія, недільна школа, керамічна майстерня для розвитку традиційних ремесел, влітку проводяться дні кримчацької культури. Функціонує кримчацьке республіканське культурно-просвітницьке товариство „Кримчахлар", відкрито єдиний у світі народний музей кримчаків (Хоменко 2003).

2.1.4.6. Меншина у титульній нації? Русини

Україна офіційно не визнає існування русинської меншини на своїй території, хоча русинські культурні товариства та представники русинської громади неодноразово зверталися із проханням визнання окремого русинського етносу. Такому вияву окремішності сприяє і те, що русини вважаються самобутнім етносом у Словаччині, Угорщині, Сербії, Хорватії та Румунії, а також у США та Канаді (Белей 2000, Magocsi 1993a, 1993b, Magocsi–Pop 2002, S. Benedek 2001).[55]

Наукові дискусії точаться і щодо існування русинської мови (Чучка 2000, Magocsi 2006, Nekvapil 2007, Dickinson 2010 тощо).

Офіційна політика України щодо русинів визначає цю громаду частиною української нації, субетносом українців, а русинську мову –

[55] Про русинів та русинську мову див. окремі статті у Белей ред. 2006.

діалектом української. В одному зі своїх звітів Дорадчий комітет Рамкової конвенції про захист прав національних меншин зауважує, що український уряд визнає русинів лише етнографічною групою.[56] Однак русини продовжують боротися за визнання громади окремою народністю, яка має окрему мову. У звіті також зазначено, що українське законодавство не дає тлумачення концепту „етнографічна група", так само, як і прав цієї громади (Грищенко та ін. 2007). За результатами перепису населення 2001 року, на Закарпатті 10090 осіб вважали себе русинами за національністю (серед них 6724 особи назвали рідною мовою русинську). Це 0,80% від усього населення області і 0,99% українців Закарпаття.

Закарпатська обласна рада 7 березня 2007 року прийняла рішення № 241 про визнання національності русин і визнання русинів корінним етносом регіону[57], але місцеві органи влади не мають повноважень для прийняття таких рішень. „У тих країнах, де існують етнічні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою", декларує стаття 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права ООН (1966 р.). Частина 1 статті 3 Рамкової конвенції про захист національних меншин, ратифікованої Україною у 1997 році, проголошує: „Кожна особа, яка належить до національних меншин, має право вільно вирішувати, вважати чи не вважати її такою, і це рішення або здійснення прав у зв'язку з ним не повинно завдавати шкоди такій особі". Пояснювальна доповідь до Рамкової конвенції (офіційний коментар) залишає за кожною особою право вибору національної приналежності: „Цей пункт не передбачає права осіб довільно приймати рішення про свою належність до будь-якої національної меншини. Суб'єктивний вибір особи є неподільно пов'язаним з об'єктивними критеріями самобутності цієї особи".

Русинські культурні організації звернулися з петицією до Державного комітету у справах національностей та міграції з вимогою офіційного визнання своєї національності. За рішенням комітету, таке визнання є антиконституційним. І навіть більше: комітет стверджує, що немає закону, який би уповноважував державні органи брати на себе офіційне визнання національностей у країні. Але, як зазначає Б. Баурінг (2008: 64), „У міжнародному праві чітко сформульовано, що „приналежність до національної меншини" є справою індівідуального вибору, і існувати (чи ні) національній меншини не є справою, що вирішується державою."

---

[56] Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Opinion on Ukraine. Кримські студії, Інформаційний бюлетень № 1-2(19-20), 2003, с. 164.

[57] Див. матеріали прес-служб, наприклад: http://www.korrespondent.net/main/181993

На думку деяких українських науковців, русини є псевдоменшиною без національної ідентичності та лінгвістичної відмінності, яка заявила про себе за певних історичних обставин (Євтух ред. 2003: 92). Автор статті про псевдоменшини у збірнику „Етносоціологія: терміни та поняття" Катерина Чернова зауважує „штучність русинського руху як політичного експерименту, у якому не спостерігаються внутрішні етнічні процеси" через відсутність етнічного коріння та літературної мови (Чернова 2003: 97). Схожу позицію займають автори колективних монографій „Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом" (Майборода та інші 2008) та „Закарпаття в етнополітичному вимірі" (Левенець та ін. 2008). Якщо звернутися до енциклопедії „Українська мова", то у словниковій статті про русинську мову можемо прочитати досить-таки аморфне визначення про мову як „один з варіантів руської (української) літературної мови українців Закарпаття, який пробиває собі дорогу до письмового вжитку" (Чучка 2000: 526). Мовний сепаратизм має історичне підґрунтя, оскільки у першій половині XX століття як угорська, так і чехословацька влада тогочасного Закарпаття підтримували ідею окремої русинської мови (Капраль 2008). Та і сьогодні проводяться дослідження, публікуються матеріали, у Ніредьгазі (Угорщина) навіть діє кафедра української та русинської філології. На думку П. Чучки, сам термін „русинська мова" є невдалим, бо попри свою ідеологічну конотацію, він ще й не є самоназвою: поняття запровадила в обіг чехословацька влада після Першої світової війни, а самі русини іменують свою мову руською бесідою (Чучка 2000: 562).

У вже згаданій енциклопедії є ще одна окрема стаття про русинську мову в Югославії та Хорватії, у якій автор розглядає цей територіальний варіант як перехідну українську говірку зі значними східнослов'янськими впливами, яка перенесена на балканські землі сучасними переселенцями із західноукраїнських земель (Белей 2000: 526).

Слід зазначити, що не всі заперечують існування окремого русинського етносу. Русинські національні ідеї знайшли підтримку серед окремих науковців (Magocsi 1993a, 1993д, 1996, S. Benedek 2001).

А тим часом на Закарпатті публікуються газети та видається художня література русинською мовою, укладаються підручники для русинських недільних шкіл (див. Керча ред. 2002), виданий русинсько–російський словник у двох томах (Керча 2007), зводяться монументи видатним представникам русинської громади та діють русинські культурні організації, чимало людей виступають за визнання русинської національності та мови (Євчак 2006, Жупан 2006, Алмашій 2006, Макара 2006 тощо).

Соціолінгвістична концепція Аусбау-парадигми (парадигма Ausbau-sprache–Abstandsprache) допомагає уникати політизованих дискусій на тему „Мова чи діалект?". Соціолінгвістами визначені мови (їх називають Аусбау-мови), стосовно яких немає наукових критеріїв, на підставі яких

однозначно можна розрізняти мову та діалект (Trudgill 1992, 2003). Шведську і норвезьку чи сербську та хорватську вважають різними мовами не за лінгвістичними ознаками, а тому, що їхні носії – як громадяни різних держав – виявили відповідне бажання (шведи і норвежці, розмовляючи своєю рідною мовою, так само розуміють одне одного, як і серби та хорвати). Китайську мову звикли вважати однією мовою, незважаючи на те, що між її діалектами є настільки значні розбіжності, що той, хто володіє лише одним із них, може не зрозуміти інших. Кожна мова – не лише лінгвістичне, а й суспільне, політичне, культурне та історичне явище. Отже, питання про русинську національність та русинську мову є більшою мірою політичним, аніж науковим. Згідно з відомим афоризмом, що його часто приписують лінгвісту Максу Вайнрайху, „мова – це діалект, що має армію та флот".[58]

2.1.4.7. „Нова меншина": іммігранти

Після колапсу Радянського Союзу в Україні посилилися міграційні процеси. З одного боку, Україна стала привабливою територією для багатьох іммігрантів з країн Азії, Африки та Кавказького регіону, з другого, наша держава продовжує слугувати транзитною країною для ще більш чисельної громади мігрантів. Внаслідок цих процесів ми можемо говорити про виникнення нової меншини – меншини іммігрантів.

Значна частина мігрантів прибуває до України з держав колишнього Радянського Союзу, які постраждали внаслідок воєнних дій чи природних катаклізмів (Вірменія, Азербайджан, Грузія), з Південної Азії (Афганістан, Індія, Пакистан і В'єтнам), а також країн Середнього Сходу (Гриценко та ін. 2007, Нахманович 2004: 101, Варивода 2004). Сьогодні іммігранти в Україні є насамперед великою соціальною та економічною проблемою, а тому аспект їхніх лінгвістичних прав розглядається вкрай рідко.

2.1.4.8. Непомітна меншина: „країна глухих"

Багато країн світу визнають мову жестів окремою мовою (Grosjean 1982, 1992, Bergman 1994, Bartha 1999, Berent 2004). Дослідники визначають людей із вадами слуху окремою мовною меншиною (Bartha 1999, Bartha–Hattyár 2002). У Фінляндії, наприклад, фінська мова жестів визнана на законодавчому рівні, і мовні права людей з вадами слуху гарантуються конституцією. Так само, знакова мова глухих визнана окремою мовою у Греції, Португалії, Швеції, тощо. У Новій Зеландії мова жестів є третьою офіційною мовою з 2006 року[59]. У США глухі студенти можуть навчатися в університетах, і вищі

[58] Англійською: „A language is a dialect with an army and navy".

[59] http://en.wikipedia.org/wiki/Legal_recognition_of_sign_languages

створюють усі умови для задоволення освітніх потреб таких студентів. В Угорщині знакова мова визнана мовою меншини.

Зарубіжні дослідження національних жестових мов, включення їх до навчального процесу, використання мови жестів як першої мови глухої дитини, забезпечення прав людей з вадами слуху в отриманні інформації, визнання мови жестів як державної не могли не привернути уваги українських фахівців. Важливу роль у цьому відіграє громадська організація „Українсько-канадський альянс для глухих та слабочуючих", який об'єднує фахівців, педагогів і батьків дітей з вадами слуху.[60]

Серед читачів газети „Наше життя" Українського товариства глухих було проведено анкетування „Жестова мова як засіб навчання глухих". За підсумками цього справді масового опитування, у якому взяло участь близько 1000 осіб (з них – понад 700 глухих і слабочуючих), виявилося, що переважна більшість опитуваних (понад 900 осіб) вважає, що жестову мову необхідно не лише використовувати у навчально-виховному процесі спецшкіл для глухих дітей, але й вивчати як рідну.[61] Наказом Міністерства освіти та науки № 852 від 11.09.2009 року українська жестова мова стала обов'язковим предметом у всіх школах для дітей з вадами слуху.

В Україні дуже мало програм транслюється із сурдоперекладом, та чи не найбільшою проблемою є здобуття освіти, оскільки вчителі і викладачі не знають мови жестів, а про те, щоб забезпечити учням і студентам перекладача, як в інших країнах, взагалі говорити не доводиться.

Така ситуація привернула увагу міністра освіти і науки. 21 березня 2008 Іван Вакарчук на підсумковій колегії міністерства звернувся до ректорів вищих навчальних закладів із проханням вирішити питання технічного забезпечення навчання студентів з обмеженими можливостями, зокрема питання забезпечення сурдоперекладом, апаратами для осіб із вадами слуху та подбати про умови проживання таких студентів у гуртожитках.[62] Позитивно те, що керівництво освітньої сфери приділяє увагу цій проблемі, однак мало що може бути справді зроблено, оскільки коштів держава не виділяє.

Європейський парламент у 1988 та 1998 роках висловив рекомендації щодо мовних прав людей з вадами слуху. Незважаючи на всі ці аспекти, тільки Цивільно-процесуальний кодекс України згадує про знакову мову глухих (стаття 55). Закон дає змогу таким людям виступати свідками за умови участі у процесі сурдоперекладача.

---

[60] http://www.deafalliance.com/ua2009/index.php

[61] http://surdopedagogika.com/zesty.htm

[62] Доповідь Міністра освіти і науки Івана Вакарчука 21 березня 2008 року на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України „Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи" (http://www.mon.gov.ua/main.php?qery=newstmp/2008/21_03).

2.1.5. Міжнаціональні відносини в Україні

В Україні немає державного моніторингу міжнаціональних та/або міжетнічних відносин. Окремі соціологічні дослідження торкаються цієї теми. Наприклад, Інститут соціології НАН України разом із Фондом „Демократичні ініціативи" у 1994–2005 роках провів соціологічний моніторинг українського суспільства. За даними опитування 2005 року, в Україні мирно співіснують люди різних національностей (Рисунок 17).

Рисунок № 17

Індекси національної дистанційованості населення України від різних національностей за даними Всеукраїнського соціологічного моніторингу 2005 року (Паніна 2005: 67)

Середній бал, шкала 1–7 балів.
Я згоден допустити як…
1. Членів моєї сім'ї. 2. Близьких друзів. 3. Сусідів. 4. Колег по роботі. 5. Мешканців України. 6. Відвідувачів України. 7. Взагалі не допускав би в Україну.
* Національні меншини України.

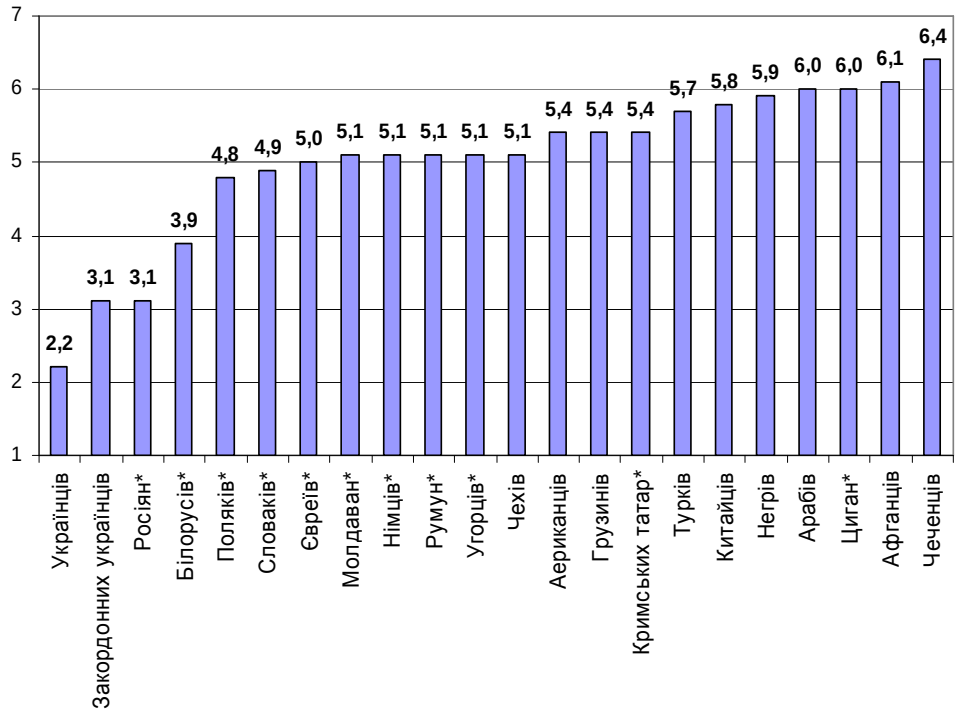

Спостерігається „високий рівень психологічної відокремленості населення від представників більшості інших національностей" (Паніна 2005: 69). Як свідчать результати дослідження, населення України психологічно дистанціювало від себе ті національності, що асоціювалися із міжнаціональними конфліктами. Із національних та етнічних меншин населення України найменше відокремлює від себе представників східнослов'янських народів – росіян та білорусів, найбільше – кримських татар та циган (Паніна 2005: 59–67).

2.2. Освітня царина

2.2.1. Тенденції освітньої політики

Напрямки та тенденції освітньої політики України регулюються рядом законів і постанов, такими як:

Конституція України (1996);

Закон України „Про освіту" (1991);

Закон України „Про дошкільну освіту" (2001);

Закон України „Про загальну середню освіту" (1999);

Закон України „Про професійно-технічну освіту" (1998);

Закон України „Про вищу освіту" (2002);

Закон Української РСР „Про мови в Українській РСР" (1989);

Закон України „Про національні меншини України" (1992);

Національна доктрина розвитку освіти (1992);

Рамкова конвенція Ради Європи про захист прав національних меншин (ратифікована у 1997);

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (ратифікована у 2003 р.);

двосторонні та багатосторонні угоди щодо освіти;

накази та постанови Президента України, Кабінету Міністрів та Міністерства освіти і науки.

Проблеми освіти порушуються у багатьох основних законах і документах, які стосуються розвитку національних меншин в Україні і які були згадані у попередньому розділі.

Аналіз базових документів, а саме Закону України „Про освіту" (1991) та Національної доктрини розвитку освіти (1992), дає змогу узагальнити такі основні пріоритети та напрямки у царині освіти щодо національних меншин:

– забезпечення рівного доступу до якісної освіти всім громадянам незалежно від національності, статі, соціального та етнічного походження, віросповідання тощо;

– забезпечення освітніх потреб національних меншин та створення умов для розвитку культури етнічних меншин;

– формування та прищеплення цінностей відкритого громадянського суспільства, виховання високої культури міжнаціональних взаємин;

– прищеплення ідей етнічної рівності, створення атмосфери толерантності і поваги до національних цінностей;

– поглиблення вивчення мультикультурної спадщини, етнічної історії, особливостей етнічного розвитку національних меншин України;

– забезпечення належного рівня освітніх послуг у національних школах, що відповідають державним стандартам та вимогам Міністерства освіти і науки України.

Особливо вагомим напрямком освітньої політики є мовна освіта. Згідно з Національною доктриною розвитку освіти, мовна освіта у державі спрямована насамперед на обов'язкове оволодіння громадянами України державною мовою, можливість вивчення рідної національної мови або навчання цією мовою та опанування хоча б однієї іноземної мови (Антонюк 2003). Саме мовна освіта як необхідна складова усього освітнього процесу покликана сприяти розвитку мовної культури та компетенції, вихованню поваги до лінгвістичного розмаїття держави, толерантності та виваженості у ставленні до представників різних етносів, носіїв різних мов і культур. В Україні „забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури, її підтримку та захист державою. У навчальних закладах, у яких навчання ведеться мовами національних меншин, створюються умови для належного опанування державної мови".[63] Така нормативна база потребує визначення конкретної програми дій. Попри усі позитивні моменти нормативних актів за роки незалежності держава так і не змогла створити всі умови для належного опанування державної мови.

З метою забезпечення рівних можливостей у здобутті освіти на 2006–2009 роки Міністерство освіти і науки України створило проект „Рівний доступ до якісної освіти" на кошти позики Світового банку та українського уряду. Цей проект має кілька пріоритетних напрямків:

- розробити і запровадити сучасні навчальні програми, підручники, посібники, інформаційні ресурси, зовнішнє незалежне оцінювання якості освіти;
- підвищити кваліфікацію вчителів, покращити технічний рівень, професійно вдосконалити інститути післядипломної освіти;
- відремонтувати і комп'ютеризувати сільські школи, оптимізувати мережі цих шкіл у десяти вибраних регіонах.

Отже, нормативна база української освіти сприяє розвитку етнонаціональної політики у сфері забезпечення освітніх прав національних меншин та етнічних громад.

[63] Національна доктрина розвитку освіти. Розділ IV. Стратегія мовної освіти.

2.2.2. Правове підґрунтя

Головними правовими документами, що забезпечують освітні права національних меншин, є Закон про мови (1989), закон „Про національні меншини в Україні" (1992) та Конституція України (1996).

Стаття 53 Конституції проголошує „право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства" громадянам, які належать до національних меншин. У статті 6 Закону України „Про національні меншини" „держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству" (про національно-культурну автономію в Україні див. Lazur–Gajdos 2006).

Стаття 25 Закону про мови забезпечує вільний вибір мови навчання, „гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою".

Як бачимо, згідно з цими документами, українська держава забезпечує освітні права представникам національних меншин і бере на себе зобов'язання щодо створення відповідних умов.

14 грудня 1999 року було прийнято рішення Конституційного Суду України № 10-рп/99 про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах. За рішенням суду, „мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова". У державних і комунальних навчальних закладах поряд із державною мовою відповідно до положень Конституції України, зокрема частини 5 статті 53, та законів України можуть застосовуватися в навчальному процесі та вивчатися мови національних меншин.

Національна доктрина розвитку освіти також забезпечує право національних меншин „на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури, її підтримку та захист державою".

Дух українських законодавчих актів про освіту меншин та мовну освіту відповідає духові міжнародних правових документів, зокрема Гаазьким рекомендаціям щодо прав національних меншин на освіту

(1996) та Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин, яку Україна ратифікувала у 1997 році. Рамкова конвенція, наприклад, передбачає заходи в галузі освіти та наукових досліджень, покликані сприяти вивченню культури та мови національних меншин, та визнає право вивчати мову своєї меншини. Обидва документи надзвичайно важливі ще й у аспекті оволодіння державною мовою. У Гаазьких рекомендаціях стверджується, що „особи, які належать до національних меншин, зобов'язані інтегруватися в суспільство держави через належне оволодіння державною мовою". Цей довготривалий процес слід розпочинати з початкової школи, де офіційна мова держави повинна бути предметом постійного викладання і, бажано, вчителями, які володіють двома мовами і добре знають рівень культурної та мовної підготовки дитини. За Рамковою конвенцією, викладання мови відповідної меншини або навчання цією мовою має відбуватися без шкоди для вивчення офіційної мови або викладання цією мовою (стаття 14). Ці вагомі зауваження дуже актуальні в українському контексті.

У Законі „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" Україна бере на себе зобов'язання захисту мов 13 національних меншин. У Першій доповіді щодо виконання положень Хартії зазначено, що „мову навчання в кожному конкретному випадку визначає місцевий орган виконавчої влади, враховуючи заяви батьків або осіб, які їх замінюють".

За висновками і рекомендаціями Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин від 18 листопада 2009 року стосовно проблеми освіти російськомовних меншин існуюча законодавча база щодо мовних та освітніх прав національних меншин України застаріла, і їй бракує послідовності. Кнут Воллабєк зауважує: правова реформа не має звужувати вже існуючі стандарти освітніх прав. „Незважаючи на те, що для української влади докладання зусиль для розповсюдження державної мови є цілком легітимним, реалізація цієї цілі не повинна відбуватися шляхом обмежувальних заходів стосовно мовних меншин України", – наголошує Верховний комісар ОБСЄ.

Співробітництво у задоволенні потреб національних меншин у галузі освіти визначають і міждержавні угоди про забезпечення прав меншин. Такі угоди укладено між Україною та Угорщиною, Румунією, Росією, Білоруссю, Польщею, Узбекистаном.[64]

Як бачимо, освітні права мовних меншин послідовно представлені у багатьох важливих документах, які регулюють освітні проблеми в Україні. Проте слід зауважити, що благородні наміри, заявлені у цих документах, не

[64] http://portal.rada.gov.ua/

завжди збігаються з реальними можливостями держави у забезпеченні освітніх прав і часто-густо мають хоча й позитивний, але декларативний характер.

2.2.3. Рідномовна освіта: виклики і перспективи

2.2.3.1. Типи навчальних закладів

Мова – одна з вагомих ознак національної та культурної ідентичності, і збереження мови, її вивчення, підтримка та розвиток є підтримкою своєї етнокультури, своєї самобутності у світі. Законодавство України гарантує представникам національних меншин право на навчання рідною мовою та/або вивчення рідної мови, рівні можливості для доступу до освіти. Право мовного вибору у навчальному процесі мають батьки (або особи, які їх заміняють) та їхні діти. Мережа навчальних закладів формується відповідно до освітніх запитів, національного складу регіону; на вибір мови впливають компактність чи розпорошеність населення, наявність колективної волі підтримувати свою культуру, а іноді навіть упередження, що існують у суспільстві.

Можливості вивчення рідної мови реалізуються у різних формах. Якщо аналізувати дошкільну та середню шкільну освіту, то це насамперед:

– дошкільні навчальні заклади, які забезпечують вивчення рідної мови;

– одномовні школи, де мова національної меншини є основною мовою викладання, а державна мова та іноземна мова (подекуди дві) – окремими навчальними предметами;[65]

– українські школи, де мова національної меншини та іноземна мова є окремими навчальними предметами;

– двомовні і тримовні школи, які передбачають класи з різними мовами викладання (на практиці форма роботи у таких класах збігається з двома попередніми);

– факультативне вивчення мови національної меншини як окремого предмета у школах з українською мовою навчання;

– недільні школи, мовні курси та факультативне вивчення рідної мови при культурних центрах;

– представники національних меншин мають можливість навчатися у школах, де мова навчання – державна мова, а мова меншини зовсім не вивчається.[66]

2.2.3.2. Статистика: що криється за цифрами?

В Україні функціонують дошкільні навчальні заклади, у яких виховання дітей проводиться не тільки державною, а й мовами національних меншин (Таблиця 23).

---

[65] За типологією Т. Скутнаб-Кангас (1990), це відповідає освітній програмі збереження рідної мови (language shelter/language maintenance programme; див. ще Раннут 2004: 156).

[66] За типологією Т. Скутнабб-Кангас (1990), це відповідає освітній програмі субмерсії (submersion programme; див. ще Раннут 2004: 155).

Таблиця № 23

Дошкільні навчальні заклади у 2008/2009 навчальному році
Джерело: Третя доповідь (2009: 46–47)

Мови виховання	Кількість закладів	У %	Кількість дітей, які виховуються цією мовою	У %
українська	11 909	85,55	966 600	84,981
російська	983	7,06	164 027	14,421
угорська	70	0,50	3 168	0,279
румунська	39	0,28	2 094	0,184
молдовська	16	0,11	992	0,087
кримськотатарська*	–	–	439	0,039
польська*	_	–	94	0,008
німецька*	_	–	20	0,002
заклади з кількома мовами виховання	904	6,49	–	–
всього	13 921	100	1 137 434	100

* Окремі групи в дошкільних навчальних закладах.

За даними Міністерства освіти і науки України, у 2005/2006 навчальному році функціонували дошкільні заклади з такими мовами виховання: 19 – з молдавською мовою (829 дітей), 35 – з румунською (1692 дитини), 66 – з угорською мовою (2207 дітей), 19 груп (398 дітей) – з кримськотатарською мовою, 3 групи (87 дітей) – з польською. Отже, зросла не лише кількість дошкільних навчальних закладів, а й кількість дітей, які виховуються у таких закладах.

Інформацію про мови навчання та чисельність учнів у школах України у 2005/2006 навчальному році подають наступні таблиці (за даними Міністерства освіти і науки України).

Таблиця № 24

Розподіл загальноосвітніх шкіл за мовами навчання у 2005/2006 навчальному році

Мова викладання	Кількість шкіл		Кількість учнів	
українська	16 924	91,68	3 603 643	86,34
російська	1 345	7,27	525 260	12,59
румунська	94	0,51	22 365	0,54
угорська	70	0,38	14 823	0,36
кримськотатарська	14	0,08	3 472	0,08
молдавська	8	0,04	3 127	0,08
польська	4	0,02	943	0,01
всього	18 459	100	4 173 633	100

Таблиця № 25

Заклади, у яких навчання проводилося двома і більше мовами у 2005/2006 навчальному році

Мова викладання	Кількість шкіл		Кількість учнів	
українська і російська	2032	9.865%	995 325	19.117%
українська і угорська	29	0.141%	8 846	0.170%
українська і румунська	8	0.039%	3 093	0.059%
українська і молдовська	5	0.024%	1 967	0.038%
українська і польська	2	0.010%	984	0.019%
українська і кримськотатарська	1	0.005%	603	0.012%
українська і словацька	1	0.005%	125	0.002%
російська і молдовська	2	0.010%	835	0.016%
російська і кримськотатарська	33	0.160%	9 646	0.185%
українська і болгарська	2	0.010%	560	0.011%
українська, російська, кримсько-татарська	21	0.102%	8 734	0.168%
українська, російська, румунська	2	0.010%	1 312	0.025%
українська, російська, молдовська	2	0.010%	778	0.025%

Як окремий предмет у середніх школах вивчалися такі мови:
- російська (1 443 792 учні);
- українська (1 135290 учнів);
- кримськотатарська (23 268 учнів);
- болгарська (9 816 учнів);
- польська (4 624 учні);
- молдовська (1546 учнів);
- єврейська – мова ідиш (1816 учнів);
- угорська (1145 учнів);
- гагаузька (1022 учні);
- румунська (236 учнів);
- словацька (179 учнів);
- грецька (141 учень);
- німецька (107 учнів);
- турецька (64 учні).

Факультативно вивчалися чеська, ромська, вірменська, татарська мови. При національно-культурних товариствах діяли недільні школи для вивчення мови, історії, культури етнічних спільнот. Близько 6 000 дітей мали змогу опанувати свою рідну мову у 156 недільних школах.[67]

Втішну картину щодо навчання рідною мовою можемо спостерігати у діахронічному відтворенні кількості учнів за класами, що і зроблено у Таблиці 26.

[67] Second report of Ukraine on observation of the Framework Convention for the Protection of national Minorities, pp. 42–43. Нові дані див.: Перша доповідь 2007.

Таблиця № 26

Розподіл учнів України за класами за мовами навчання (2003/2004 н.р.)
Джерело: Пилипенко (2004: 64–65)

	українська		російська		молдовська		кримськотатарська	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Всього	4379675	75,05	1394331	23,89	6508	0,11	5945	0,10
1 клас	368735	81,04	80882	17,78	488	0,11	558	0,12
2 клас	392846	79,95	92701	18,87	552	0,11	651	0,13
3 клас	453406	78,26	119500	20,63	591	0,10	744	0,13
4 клас	271527	86,30	38446	12,22	648	0,21	129	0,04
5 клас	420347	76,21	122277	22,17	716	0,13	512	0,09
6 клас	429007	75,73	131909	23,28	707	0,12	472	0,08
7 клас	444108	74,09	149241	24,90	583	0,10	533	0,09
8 клас	474904	72,81	170605	26,16	671	0,10	568	0,09
9 клас	463559	69,23	199781	29,83	633	0,09	617	0,09
10 клас	335996	69,25	144640	29,81	445	0,09	661	0,14
11 клас	322431	68,51	144219	30,64	474	0,10	500	0,11
12 клас	109	29,22	130	34,85	0	0	0	0,00

Розподіл учнів України за класами за мовами навчання (2003/2004 н.р.)
Продовження Таблиці № 26

	угорська		польська		румунська		словацька		болгарська	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Всього	20229	0,35	1404	0,02	27471	0,47	97	0,00	120	0,00
1 клас	1693	0,37	138	0,03	2466	0,54	8	0,00	34	0,01
2 клас	1914	0,39	133	0,03	2539	0,52	12	0,00	37	0,01
3 клас	1882	0,32	152	0,03	3057	0,53	13	0,00	0	0,00
4 клас	1947	0,62	112	0,04	1822	0,58	14	0,00	0	0,00
5 клас	1992	0,36	167	0,03	2812	0,51	14	0,00	10	0,00
6 клас	2029	0,36	151	0,03	2211	0,39	16	0,00	0	0,00
7 клас	2031	0,34	127	0,02	2708	0,45	20	0,00	15	0,00
8 клас	2103	0,32	160	0,02	3181	0,49	0	0,00	12	0,00
9 клас	2044	0,31	81	0,01	2864	0,43	0	0,00	12	0,00
10 клас	1218	0,25	96	0,02	2130	0,44	0	0,00	0	0,00
11 клас	1242	0,26	87	0,02	1681	0,36	0	0,00	0	0,00
12 клас	134	35,92	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00

У 2008/2009 навчальному році дані трохи змінилися (Таблиці 27 і 28).

Таблиця № 27

Розподіл загальноосвітніх шкіл за мовами навчання у 2008/2009 навчальному році
Джерело: Третя доповідь (2009)

Мова навчання	Кількість шкіл	У %
українська	16909	84,36
російська	1199	5,98
румунська	89	0,44
угорська	66	0,33
молдовська	6	0,03
кримськотатарська	15	0,07
польська	5	0,02
школи з кількома мовами навчання	1755	8,76
всього	2044	100

Таблиця № 28

Розподіл учнів України за мовами навчання (2008/2009 н.р.)
Джерело: Третя доповідь (2009: 82)

Мова навчання	Кількість учнів, що навчаються цією мовою	У %
українською	3624183	81,140
російською	791594	17,723
румунською	21671	0,485
молдовською	4756	0,106
угорською	16768	0,375
кримськотатарською	5644	0,126
польською	1389	0,031
болгарською	80	0,002
словацькою	79	0,002
німецькою	6	0,000
англійською	402	0,009
всього	4466572	100

Як окремий предмет у 2008/2009 н.р. вивчалися такі мови (Третя доповідь 2009: 47):

- російська (1 292 518 учнів);
- українська (829 601 учень);
- кримськотатарська (17 725 учнів);
- болгарська (9 592 учні);
- польська (6 889 учнів);
- молдовська (1 590 учнів);
- єврейська (1 292 учні);
- угорська (1 337 учнів);
- гагаузька (1 400 учнів);
- румунська (683 учні);
- словацька (224 учні);

- новогрецька (3 073 учні);
- німецька (78 учнів);
- корейська (166 учнів)
- естонська (27 учнів).

Факультативно вивчалися чеська, ромська, вірменська та караїмська мови. При національно-культурних товариствах діють недільні школи для вивчення мови, історії, культури етнічних спільнот, функціонує 90 культурно-освітніх центрів, в яких вивчаються азербайджанська, білоруська, болгарська, вірменська, єврейська, караїмська, корейська, кримчацька, молдовська, німецька, новогрецька, польська, ромська, татарська, чеська мови (Третя доповідь 2009: 48).

Як свідчать статистичні дані, у 2008/2009 навчальному році більшість учнів займалися у школах з українською мовою викладання (81,1%). 17,7% учнів навчалися російською мовою, 1,2% – іншими мовами. Згідно з даними Таблиці 29, переважна частина школярів навчалася українською мовою. Значна частина російськомовного та іншомовного населення навчається нерідною мовою. У школах України як мова навчання, окрім української та російської, представлені лише такі мови національних меншин, як румунська, молдавська, угорська, кримськотатарська, польська, словацька, болгарська та німецька мови.

Таблиця № 29

Населення України за національністю та рідною мовою у співвідношенні із розподілом учнів за мовами навчання
(дані про національність та рідну мову наведені на основі перепису населення 2001 р.; розподіл учнів за мовами навчання за 2000/2001 та 2008/2009 н.р.)

	Українська	Російська	Інша
1. Вважає своєю національністю	78%	17%	5%
2. Вважає рідною мовою	68%	29%	3%
3. Навчається цією мовою, 2001 р.	70%	29%	1%
4. *Розбіжність між 3 та 1*	-8	12	-4
5. *Розбіжність між 3 та 2*	2	0	-2
6. Навчається цією мовою, 2009 р.	81%	18%	1%
7. *Розбіжність між 6 та 1*	3	1	-4
8. *Розбіжність між 7 та 2*	13	-11	-2

Закономірно, що в Україні у навчальному процесі домінує українська мова як мова титульної нації. За часів незалежності кількість українських шкіл зросла (Рисунок 18). Це є як наслідком планомірної освітньої політики держави, так і виявом намірів українців, які прагнуть забезпечити рідній мові належний статус. Так, у 1990/1991 навчальному році

функціонувало 15316 українських шкіл (73,5%), де навчалось 3060.4 тис. учнів (44,7%), та 4303 російські школи (20,6%), де навчалось 2791.7 тис. учнів (40,7%). У 2008/2009 навчальному році 81% учнів навчався державною, і 18% – російською мовою.

Рисунок № 18

Динаміка розвитку відсотка учнів загальноосвітніх навчальних закладів України за українською та російською мовами навчання

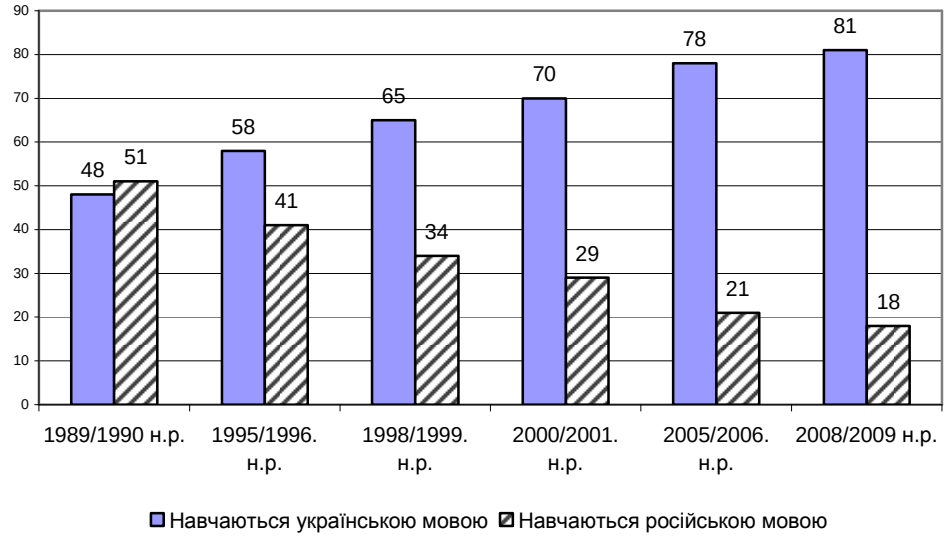

Мережа і кількість шкіл з українською мовою навчання і досі недостатня у деяких регіонах України, наприклад, у Кримській автономії (Касьяненко 2005a, 2005b, Вольвач 2006). За даними Міністерства освіти і науки України, у 2005/2006 навчальному році у Криму функціонувало 359 російських шкіл і тільки 7 українських.[68] Ситуація з мовою ще гірша у вищих навчальних закладах півострова, де викладання практично проводиться виключно російською. Схожі ситуації спостерігаються у Донецькій та Луганській областях. Таким чином, у цих регіонах захисту потребує не російська, а українська мова. Тут українська має функціонувати як державна, а фактично знаходиться у становищі міноритарної мови.[69]

І сьогодні в Україні функціонує значна кількість російських та двомовних російсько-українських освітніх закладів, що пов'язано з великою кількістю етнічних росіян та з освітньою русифікаторською традицією у радянських школах України. Ситуацію українсько-російського

[68] Статистичний збірник. Загальноосвітні, позашкільні, дошкільні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади (2001–2005 р.р.). Київ: Міністерство освіти і науки України, 2006.
[69] Про це дивись: Концепція державної мовної політики в Україні.

білінгвізму аналізувало багато вчених (Масенко 2004, Біланюк 2005, Павленко 2006), її екстраполяція на освітню сферу, відображення у шкільній практиці – важлива і цікава тема, що потребує окремого дослідження. Загальний стан реалізації освітніх потреб представників національних меншин України представлено у статті Т. Пилипенко (2004), у численних публікаціях добре висвітлено здобутки і проблеми угорськомовної освіти та угорської громади (Берегсасі–Черничко 2005, Черничко 2009а, 2009б, Orosz–Csernicskó 1999, Beregszászi–Csernicskó 2004, Csernicskó 2005, 2009a, 2009b, 2009c, 2009d, Orosz 1995, 2005, 2007). Питання освітнього потенціалу національних меншин є важливим і актуальним і вимагає подальшого опрацювання.

Якщо зіставити статистичні дані перепису населення щодо кількості представників національної меншини та кількості національних шкіл, то можна побачити, що румуни (151 тис.) та угорці (156 тис.) поступаються білорусам (275,8), молдованам (258), кримським татарам (248) та навіть болгарам (204) за кількістю населення, але випереджають за показниками національних шкіл (Товт 2002: 125, Пилипенко 2004, Csernicskó–Melnyk 2007). Це можна пояснити впливом різних чинників. Безперечно, важливим елементом є рівень етнічної згуртованості і налаштованість громади на збереження своїх традицій, що не завжди збігається з простою етнічною самоідентифікацією. Наступний важливий показник – рівень мовної асиміляції. До вагомих чинників слід віднести також тісні контакти і близькість із країною походження. Білоруси та поляки посідають значне становище в українському суспільстві за кількістю населення, однак їхня освітня система нерозвинена (Товт 2002: 125, Пилипенко 2004). Значна кількість білорусів обирає школи з російською мовою викладання. А поляки – з українською. Щодо білорусів, то А. Момрик вважає, що в Україні вони не становлять згуртованої єдності, про що свідчить і великий рівень мовної асиміляції (тільки 20%, згідно з переписом населення, визнали білоруську мову рідною). На рівень мовної асиміляції білорусів України значною мірою впливає і той факт, що у самій Білорусі білоруська мова має дуже слабкі позиції (див., наприклад, Павленко 2008а, Giger–Sloboda 2008). Ось чому, незважаючи на чисельність представників білоруської громади, вони не мають своїх рідномовних шкіл та навіть і факультативів рідної мови.

Молдовська національна меншина за даними перепису населення не виявляє мовної асиміляції: 70% визнали молдавську своєю рідною мовою. Однак динаміка освіти молдавською мовою показує дещо інші результати. Так, у 1994/1995 навчальному році в Одеській області функціонувало 11 загальноосвітніх шкіл із молдавською мовою викладання (7087 учнів) та 7 змішаних російсько-молдавських шкіл (3 146 учнів) (Євтух та ін. 2004). У 2005/2006 навчальному році налічувалося 8 молдавських шкіл (3127 учнів) та 7 змішаних (2802 учні). Такі показники можуть свідчити як про

асиміляцію серед молодших поколінь, так і про те, що під час перепису населення молдавська мова визначалась носіями як мова етнічної приналежності, а не повсякденного спілкування, і це було б цікаво простежити за допомогою соціолінгвістичного дослідження.

Значна за чисельністю і болгарська громада. 64% визнали болгарську своєю рідною мовою, однак болгарська не надто поширена в освіті. На сьогодні функціонують дві українсько-болгарські школи, і болгарську мову як предмет вивчають близько десяти тисяч учнів. У подальшому існування освіти болгарською мовою визначатимуть значна віддаленість від країни походження та проживання в російськомовному оточенні, з одного боку, та процеси національно-культурного відродження громади, з другого.

Безперечно, найбільший вияв етнічної згуртованості та мовної стійкості (language maintenance) виявляють угорська та румунська громади, і значним показником цієї стійкості є національні школи, що мають подальші потужні перспективи розвитку. Саме у цих громадах значний відсоток населення спілкується рідною мовою.

Статистика є важливою складовою аналізу освіти в Україні, оскільки показує загальну динаміку освітніх процесів. Однак вона не відтворює тих проблем, які на сьогодні постають перед національними школами. Тому статистичні дані потребують аналізу та зіставлення з конкретними умовами. Якщо проаналізувати статистику за останні кілька років, то можна помітити загальне незначне зменшення кількості учнів майже у всіх школах України. Це пояснюється демографічними особливостями, зокрема зменшенням загальної чисельності українського населення, яке, за даними Державного комітету статистики, на 1 березня 2010 року становило 45 923 233 особи.[70]

Особливої уваги потребує ситуація з вивченням мов автохтонних етносів України і тут простежуються такі тенденції: істотне зменшення учнів, які вивчають кримськотатарську мову, і посутнє збільшення учнів, які опановують гагаузьку мову. У 2003/2004 навчальному році у 14 кримськотатарських школах навчалося 4 151 учнів, а у 2005/2006 навчальному році їхня кількість скоротилася до 3 472, тобто зменшилася на 16% (Пилипенко 2004). У 2008/2009 навчальному році тільки 2 119 учнів навчалися цією мовою в одномовних кримськотатарських школах (Третя доповідь 2009). Кримськотатарську мову як предмет у 2003/2004 році вивчали 29 366 учнів, а у 2005/2005 їхня кількість становила вже тільки 23 268. На сьогодні кримськотатарську мову як навчальний предмет вивчають тільки 17 725 учнів. Кримськотатарська спільнота виявляє значний ступінь етнічної згуртованості і солідарності (Євтух 2004, Лосєв 2003). Виникає суперечність між таким етнічним ренесансом та позитивним фактором

[70] www.ukrstat.gov.ua

компактного проживання в Криму, з одного боку, та зниженням показників вивчення кримськотатарської мови, з другого. Це наштовхує на думку, що, очевидно, у Криму не склалися сприятливі умови для кримськотатарської освіти і є кілька вагомих чинників, що зумовили таку ситуацію.

Поряд із загальними економічними і соціальними проблемами, які доводиться вирішувати громаді, кримськотатарська освіта змушена долати певні перешкоди.

По-перше, глибокі освітні традиції кримськотатарської школи були перервані тривалою депортацією, яка розпочалася у 1944 році. У 20–30-их роках минулого століття під час політики коренізації у Криму проводилася послідовна підтримка етнічних груп, особливо кримських татар, і функціонувала значна кількість національних шкіл (Євтух та інші 2004, Котляр 2003), які тепер доводиться відроджувати у нових умовах.

По-друге, побутові та економічні проблеми, з якими зіткнулися кримські татари, відчуваються і в шкільній освіті (немає приміщень для шкіл, не організовано належним чином транспортне забезпечення учнів тощо); у школах досі бракує кваліфікованих кадрів, які б могли викладати усі предмети кримськотатарською мовою, не вистачає підручників, учні 6–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів забезпечені підручниками на 65%.[71]

По-третє, окремі публікації свідчать про небажання місцевих чиновників сприяти розвитку кримськотатарської освіти; представники кримськотатарської інтелігенції переконані, що кримська влада приділяє освітній проблемі недостатньо уваги (Ільясова 2001, Притула 2006).

По-четверте, в Україні і досі не прийнятий закон про депортовані народи, і це також не сприяє розвитку кримськотатарської освіти.[72]

У таких умовах формується комплекс відчуженості, маргіналізації, що в свою чергу формує стереотип безперспективності та неконкурентоспроможності, а іноді і неповноцінності освіти рідною мовою. Батьки та діти відмовляються здобувати освіту рідною мовою і вивчати кримськотатарську мову (Притула 2006). Це свідчить про процеси асиміляції, які відбуваються в Криму. Тому найважливішою проблемою є знищення не лише стереотипу меншовартісної національної освіти, а й самих обставин, що формують цей стереотип, унеможливлення їхнього існування.

87% кримськотатарських дітей одержують освіту в школах із російською мовою навчання і тільки 13% навчаються у національних

---

[71] Про це див.: http://www.oglyadach.com.ua/news/2005/9/1/15462.htm; http://www.day.ua/44614; http://www.cidct.org.ua

[72] Див.: Вісник етнополітики № 7, 16–30.06.2004 http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/07.php, Вісник етнополітики № 9, 16–31.07.2004. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/ buleten/09.php

школах.[73] Однак проблема полягає ще й у тому, що навіть у національних школах тільки частина предметів викладається рідною мовою (Грищенко ред. 2001, Притула 2006, Подкопаєв 1999: 24). Було розроблено концепцію освіти кримськотатарською мовою, яка передбачає три складові частини: практична реалізація права на освіту рідною мовою на всіх рівнях навчання, взаємодія з культурами різних народів та забезпечення державного стандарту базової і повної середньої освіти (Притула 2006). Позитивним фактом є те, що загалом громада виявляє бажання працювати над цією проблемою і зусилля громадськості, батьків, регіонального і місцевих меджлісів за обов'язкової підтримки держави покращить ситуацію.

Позитивні тенденції простежуються і в гагаузькій громаді, яка виявляє відчуття сильної етнічної згуртованості. Вивчення гагаузької мови підтримується тісними контактами з гагаузькою спільнотою Молдови, але не тільки. Найбільшим досягненням гагаузької етнічної меншини є те, що сама громада прагне вивчати свою мову і докладає до цього значних зусиль. Так, у 2003/2004 навчальному році гагаузьку мову як предмет у середній школі вивчали 85 учнів, у 2008/2009 навчальному році кількість охочих зросла і становила вже 1400 учнів. Жодна інша етнічна меншина в Україні не виявляє такої динаміки. Її можна пояснити насамперед внутрішньою необхідністю спільноти відроджувати і підтримувати свої традиції. Така кількість бажаючих вивчати гагаузьку мову свідчить, що наступним закономірним кроком має стати відкриття гагаузької школи. Тут представники меншини зіткнулися з низкою проблем. В Україні немає навчальних закладів, які б готували фахівців з гагаузької мови (Пилипенко 2004: 66–71, Перша періодична доповідь 2007). Іншою проблемою є відсутність підручників. На сьогодні підручники, якими користуються вчителі гагаузької мови, видані у Молдові. Хоча слід зауважити, що перші кроки до створення гагаузької школи вже зроблено: вийшла друком програма гагаузької мови для 5–12 класів, готується програма для 1–4 класів. Інша проблема, яку доводиться вирішувати, пов'язана з упорядкуванням графічної системи. У 1996 році молдавські гагаузи перейшли на латиницю, і перед українськими гагаузами також постала проблема поступового переходу на латинський алфавіт.

Ситуація з вивченням мови гагаузів та кримських татар істотно відрізняється від ситуації караїмів і кримчаків. Принципова відмінність полягає у тому, що завдання перших етнічних груп зосереджено насамперед на підтримці та розвитку мови, тоді як завдання інших двох груп полягає у відновленні і збереженні своєї мови. З цією метою підготовлено до друку навчальний посібник з кримчацької мови, створено рукопис українсько-

[73] http://www.osvita.org.ua

російсько-караїмського словника (його видання гальмується відсутністю коштів), приватним коштом опубліковано навчально-методичний посібник „21 урок караїмської мови". Кілька років поспіль у Тракаї (Литва), де мешкає громада караїмів, діють літні курси караїмської мови.

Зусилля караїмів і кримчаків щодо відродження рідної культури гальмуються відсутністю державних гарантій та державної програми підтримки мов та етносів, що опинилися на межі зникнення. У Законі „Про ратифікацію Європейської хартії" серед 13 мов, що потребують захисту, ці дві мови навіть не згадуються, що неодноразово привертало увагу вчених (Євтух 2004, Шевченко 2003).[74]

На жаль, в Україні практично відсутня мережа професійно-технічних навчальних закладів з мовою навчання національних меншин. У Законі „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" Україна не бере на себе зобов'язання щодо пункту d) статті 8, яка стосується професійно-технічної освіти. І досі, окрім професійно-технічних закладів з російською мовою навчання, практично немає закладів професійно-технічної освіти з мовами національних меншин. В Україні функціонують 113 професійно-технічних закладів з двома мовами навчання (Третя доповідь 2009), зокрема училище, де є окремі групи з угорською мовою навчання (див.: Перша періодична доповідь 2007).

Важливим етапом у розвитку освіти національними мовами є підготовка кваліфікованих кадрів. В Україні діють вищі навчальні заклади, де готують фахівців для викладання мов та культур національних меншин. У 48 вищих навчальних закладах вивчаються мови національних меншин та готуються викладачі рідної мови і літератури для шкіл, де навчання проводиться мовами національних меншин (Таблиця 30).

У 1996 році у м. Береговому було створено Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, вищий навчальний заклад недержавної форми власності і єдиний, де викладання проводиться мовою національної меншини – угорською (кілька навчальних дисциплін викладаються українською та англійською). Мета інституту – підготовка кваліфікованих кадрів для дошкільних закладів та шкіл регіону. Майбутні вчителі мають змогу обирати такі спеціалізації: українська мова і література, угорська мова і література, англійська мова і література, історія, географія, біологія, математика, початкове навчання, дошкільне виховання, облік і аудит. За короткий період існування інститут став культурним та науковим центром угорської національної меншини Закарпаття.[75] У 2008 році був створений Природничо-гуманітарний факультет з угорською мовою

[74] Див. ще: Вісник етнополітики № 22, від 11–28.02.2004. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/22.php

[75] Детальніше про інститут див.: Orosz–Csernicskó 1999, Beregszászi 2005, Orosz 2005, 2007, http://www.kmf.uz.ua

викладання в Ужгородському національному університеті, де проводиться викладання на спеціальностях угорська мова та література, історія, математика та фізика. Оскільки ці внз проводять навчання угорською мовою, це збільшує шанси членів угорської громади здобути вищу освіту рідною мовою.

Таблиця № 30

Мови національних меншин України як спеціальності у вищих навчальних закладах освіти (Пилипенко 2004: 66–71)

Спеціальність	**Викладається у внз**
Російська мова і література	37
Кримськотатарська мова і література	1
Німецька мова і література*	35
Новогрецька мова і література	3
Турецька мова і література	2
Польська мова і література	6
Іврит	2
Угорська мова і література	3
Словацька мова і література	2
Румунська мова і література	3
Чеська мова і література	1
Узбецька мова і література	1
Болгарська мова і література	2
Корейська мова і література	1

* Німецька мова викладається як іноземна.

Дані національного перепису 2001 року свідчать, що рівень вищої освіти вищий серед тих, для кого українська чи російська є рідними мовами (це закономірно, адже практично вся вища школа послуговується українською та російською). Список продовжують поляки та болгари (тобто слов'янські національні меншини, частина яких вважає рідною мовою українську або російську), а найнижчий рівень спостерігається у молдован, угорців, румунів (Рисунок 19). Ці статистичні дані показують і те, що українці щодо здобуття вищої освіти перебували у гіршій позиції, ніж росіяни та білоруси (серед яких простежується значний рівень мовної асиміляції), оскільки в радянський період російська мова значно домінувала у вищій освіті (порівн. Miller 1994).

Останнім часом соціологічні дослідження зосереджувалися на аналізі поширення та функціонування в Україні двох найбільш розповсюджених мов – української та російської. Соціологів, зокрема, зацікавило і те, яка питома вага людей з українською та російською мовами навчання у школі є серед освітніх груп. Як свідчать дані досліджень, тут виявляється тенденція до зменшення кількості громадян, які навчалися українською мовою, зі зростанням рівня освітньої групи (Таблиця 31).

Рисунок № 19

Населення з вищою освітою серед окремих національностей України (за даними перепису населення 2001 року)
Джерело: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/02/03a.pdf

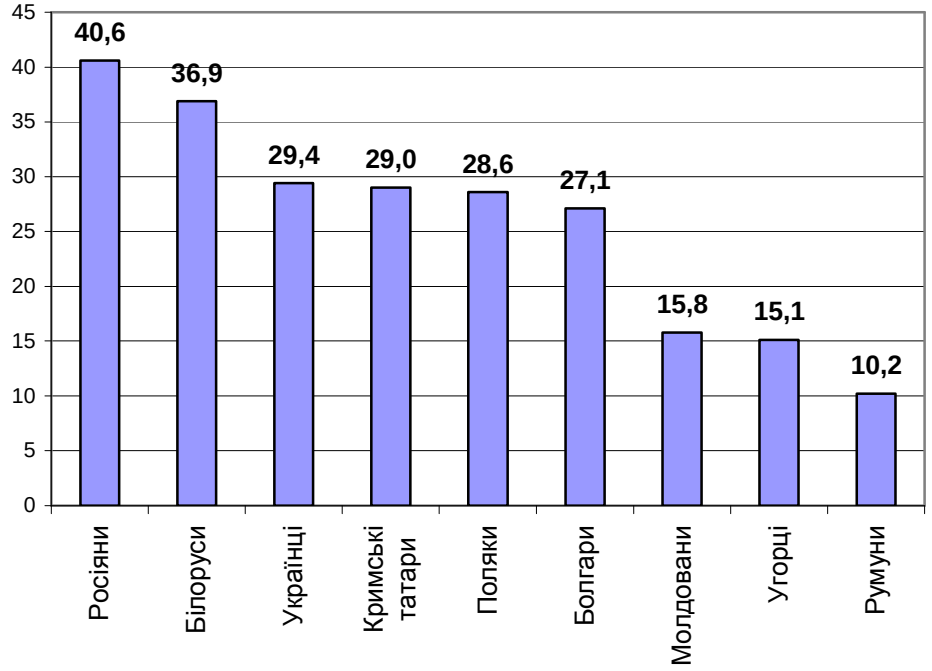

Таблиця № 31

Рівень освіти та мова навчання
На основі: Шульга (2008: 62)

Рівень освіти	Випускники україномовних класів	Випускники російськомовних класів
Початкова і неповна середня освіта	57%	37%
Загальна середня	48%	43%
Спеціальна середня	43%	48%
Перший ступінь вищої освіти	43%	51%
Повна вища освіта	39 %	54%

Як свідчать дані наступної таблиці, у 2008/2009 навчальному році, окрім державної – української та мови міжнаціонального спілкування – англійської, у вищій школі як мови викладання наявні практично лише дві мови національних меншин – російська та угорська. Російською навчається майже 12% студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів

акредитації, угорською – 0,04%. Майже такі ж дані серед студентів ВНЗ I–II рівнів акредитації (Таблиці 32 і 33).

Таблиця № 32

Студети вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації за мовами навчання (2008/2009 н.р.)
Джерело: Третя доповідь (2009)

мови навчання	кількість студентів	у %
українська	353.258	88,462
російська	45.907	11,496
угорська	75	0,019
румунська	92	0,023
всього	399.332	100

Таблиця № 33

Студенти вищих навчальних закладів України III–IV рівнів акредитації за мовами навчання у 2008/2009 навчальному році
Третя доповідь 2009: 86–87

мови навчання	кількість студентів	у %
українська	2.081.260	88,019
російська	280.767	11,875
англійська	1.438	0,061
угорська	1.052	0,044
інші мови	24	0,001
всього	2.364.541	100

Як слушно зауважує Микола Рябчук, і нині „колоніальна спадщина зумовлює драматичний поділ суспільства на переважно міських жителів, які традиційно мали і мають кращий доступ до освіти і культури, до джерел економічного збагачення, до політичних та інших важелів, кар'єрних можливостей тощо, та – на переважно україномовних жителів сіл і малих містечок, соціально маргіналізованих під усіма можливими оглядами" (Рябчук 2000б: 184). Однак з рис. 16 видно, що не тільки титульна нація, але й представники національних меншин перебували у маргіналізованому становищі, коли йшлося про вищу освіту.

2.2.3.3. Державна підтримка освітніх потреб національних меншин

Діяльність усіх навчальних закладів, що навчають мовою меншин чи готують фахівців для меншин, незалежно від їхніх форм власності і рівня освіти повинна відповідати всім вимогам Міністерства освіти і науки України. Усі навчальні програми, підручники та методичні

матеріали мають бути схвалені Міністерством освіти і науки України, і міністерство проводить ліцензування та акредитацію навчальних закладів. Відділення науково-методичного центру міністерства, що функціонують у Криму, Одесі, Львові, Чернівцях і на Закарпатті, надають допомогу в організації навчального процесу в школах з мовами навчання національних меншин. Такі центри досліджують, як викладаються мови, надають методичні рекомендації, проводять консультації для вчителів, які працюють у національних школах, здійснюють апробацію підручників та посібників.

Міністерство освіти і науки України у співпраці з Академією педагогічних наук України та Національною академією наук України розробляє освітні програми, підручники та інші матеріали для викладання мов і літератур національних меншин. Протягом 1999–2005 рр. було видано близько 279 найменувань підручників (загальний наклад – 40,8 млн. копій) для учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з угорською, румунською, російською, польською та іншими мовами викладання. У 2005–2006 навчальному році Міністерство освіти і науки рекомендувало для використання близько 470 нових програм, підручників та посібників, враховуючи і перекладні, у школах, де викладання проводиться мовами національних меншин (Другий звіт України: 44). У 2008 році за державні кошти було видано двомовні словники шкільної термінології: російсько-український та українсько-російський, угорсько-український та українсько-угорський, румунсько-український та українсько-румунський, польсько-український та українсько-польський, молдавсько-український та українсько-молдавський, кримськотатарсько-український та українсько-кримськотатарський (Третя доповідь 2009: 45). Програми випускних екзаменів, необхідні для здобуття середньої освіти, також схвалюються в Києві.

У школах із викладанням мовами національних меншин використовуються в основному підручники, перекладені з української, навчальний матеріал яких збігається з матеріалом підручників україномовних шкіл. Виняток становлять лише програми та підручники з рідної мови. У 2006-2007 навчальному році Міністерством освіти і науки було затверджено для використання навчальні програми з таких мов та літератур національних меншин:

I. Для шкіл з викладанням мовою національних меншин (5–12 класи):

1. Російська мова для шкіл з російською мовою викладання.

2. Румунська мова для шкіл з викладанням румунською мовою.

3. Угорська мова для шкіл з викладанням угорською мовою.

4. Молдовська мова для шкіл з викладанням молдовською мовою.

5. Кримськотатарська мова для шкіл з викладанням кримськотатарською мовою.

6. Польська мова для шкіл з викладанням польською мовою.

7. Література (російська і світова) для шкіл з викладанням російською мовою.

8. Література (румунська і світова) для шкіл з викладанням румунською мовою.

9. Література (угорська і світова) для шкіл з викладанням угорською мовою.

10. Література (молдовська і світова) для шкіл з викладанням молдовською мовою.

11. Література (кримськотатарська і світова) для шкіл з викладанням кримськотатарською мовою.

12. Література (польська і світова) для шкіл з викладанням польською мовою.

II. Для шкіл з українською мовою навчання, де мова меншин викладається як окремий предмет (5–12 класи):

1. Російська мова для шкіл з викладанням українською мовою.

2. Болгарська мова для шкіл з викладанням українською мовою.

3. Іврит для шкіл з викладанням українською мовою.

4. Ромська мова для шкіл з викладанням українською мовою.

5. Гагаузька мова для шкіл з викладанням українською мовою.

Після проголошення незалежності України можемо спостерігати позитивні зміни щодо мовної освіти. Але, як свідчать статистичні дані, і досі залишається чимало проблем:

а) частка учнів, які навчаються державною мовою, перевищує відсоток україномовного населення, але не досягає частки етнічних українців;

б) частка дітей, які навчаються мовою „міжнаціонального спілкування", перевищує відсоток етнічних росіян (але не досягає частки російськомовного населення);

в) незважаючи те, що майже 5% населення України відрізняються від титульної нації та росіян етнічно, і близько 3% – за рідною мовою, частка учнів з національних меншин, які навчаються рідною мовою, складає лише один відсоток.

У Таблиці 34 ми подаємо зведені відомості про те, якою мірою представлені мови національних меншин на різних освітніх рівнях. Як свідчать ці дані, окрім російської, на всіх рівнях освіти представлені як мова виховання і навчання угорська, румунська та молдовська мови.

Таблиця № 34

Функціонування мов національних меншин, які захищаються Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, у освітній сфері (на основі: Перша періодична доповідь 2007)

Мова нацменшин	Мова виховання у днз	Вивчаються культура та традиції	Викладається факультативно	Викладається як предмет
Білоруська			+	
Болгарська		+	+	+
Гагаузька		+	+	+
Грецька		+	+	+
Іврит		+	+	+
Кримськотатарська	+	+	+	+
Молдовська	+	+	+	+
Німецька	*		*	*
Польська	+	+	+	+
Російська	+	+	+	+
Румунська	+	+	+	+
Словацька		+	+	+
Угорська	+	+	+	+

* Німецька викладається як іноземна мова.

Продовження Таблиці № 34

Мова нацменшин	Мова викладання у 1–4 кл.	Мова викладання у 5–11 (12) кл.	Мова викладання у пту	Викладається у внз як предмет	Мова навчання у внз
Білоруська					
Болгарська	+	+		+	
Гагаузька					
Грецька				+	
Іврит				+	
Кримськотатарська	+	+		+	
Молдовська	+	+		+	
Німецька	*	*	*	*	
Польська	+	+		+	
Російська	+	+	+	+	+
Румунська	+	+		+	
Словацька	+			+	
Угорська	+	+	+	+	+

* Німецька викладається як іноземна мова.

Дані, наведені у Таблиці 35, дають змогу підвести такий підсумок: серед національностей, які мають розвинуту освітню систему рідною мовою і чия мова представлена на всіх рівнях освіти (росіяни, угорці, румуни і кримські татари), найвищі показники збігу національності та рідної мови, тобто низький рівень мовної асиміляції.

Усе це вказує на значну роль освіти рідною мовою у збереженні національної мови.

Таблиця № 35

Співвідношення національності, рідної мови та мови навчання в Україні

Національність	Осіб	З них вважають рідною мовою мову своєї національності (%)	Навчається рідною мовою, 2008/2009 н.р. (1–11/12 кл.)	
			осіб	у % від загальної кількості учнів
Українці	37541693	85,16	3624183	81,140
Росіяни	8334141	95,92	791594	17,723
Білоруси	275763	19,79	–	–
Молдовани	258619	70,04	4756	0,106
Кримські татари	248193	92,01	5644	0,126
Болгари	204574	64,15	80	0,002
Угорці	156566	95,44	16768	0,375
Румуни	150989	91,74	21671	0,485
Поляки	144130	12,95	1389	0,031
Євреї	103591	3,10	–	–
Греки	91548	6,37	–	–
Німці	33302	12,18	–	–
Гагаузи	31923	71,49	–	–
Словаки	6397	41,16	79	0,002

Обговорюючи найзначніші проблеми розвитку системи освіти національних меншин України, експерти сходяться на тому, що пріоритетними для вирішення сьогодні є:[76]

– відсутність якісних освітніх програм, належно розроблених матеріалів та методик викладання мовами меншин;

– відсутність управлінських структур, завданням яких був би розвиток, оцінка та професійна підтримка шкіл, що виховують представників національних меншин;

– централізація освітньої системи, яка не дозволяє школам та класам пристосовуватись до специфічного мовного та культурного складу своїх вихованців;

– брак систематичної професійної підготовки та підвищення кваліфікації вчителів, які викладають мови та предмети з культури меншин, або ж підготовки вчителів з питань толерантності тощо.

Важливою проблемою вважається і те, що Україна досі не має концепції розвитку освіти для національних меншин (див. Антонюк 2003: 117).

[76] Вісник етнополітики №9, 16-31 липня 2004, http//www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/09.php

2.2.4. Проблеми викладання державної мови у школах з мовами навчання національних меншин

Теоретично усі національності і мови у Радянському Союзі були рівні; проте російська мова як мова міжнаціонального спілкування посідала панівне становище, і на те були вагомі політичні, економічні та ідеологічні причини (Miller 1994: 613, Solchanyk 1985, Weinreich 1953, Алпатов 2000 та інші). Кожна радянська республіка, найменування якої визначалося титульною нацією, могла використовувати свою рідну мову практично тільки як другу. Привілейоване становище російської мови знаходило своє обґрунтування у партійного апарату та тогочасних функціонерів. Радянські лінгвісти писали з цього приводу: „Усі радянські нації і народності в процесі будівництва комунізму згуртувалися і утворили нову історичну спільноту – радянський народ, головним засобом спілкування якого є російська мова" і далі „у цих умовах російська мова фактично стає рідною мовою або другою рідною мовою переважної більшості радянських людей" (Исаев 1982: 162).

Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, виголошена на 27-му з'їзді Компартії у 1985 році, обґрунтовувала ідеологію панування російської таким чином: „Ми гарантуємо для всіх громадян Радянського Союзу вільний розвиток та використання своїх мов. В той же час, зважаючи на факт, що радянські люди добровільно прийняли російську мову як мову міжнаціонального спілкування, вивчення її, окрім національних мов, допомагає більш доступно зрозуміти наукові і технічні винаходи, національну і світову культуру". Конституційно гарантовані права на практиці означали, що всі національності могли використовувати свої мови у приватній сфері. „Рівність усіх мов не означає, що всі мови можуть виконувати однакові функції", – можемо прочитати у радянського дослідника (Ханазаров 1982: 111). І далі: „Рівність мов не що інше, як можливість вільного розвитку" (Ханазаров 1982: 112). Таким чином, рівність мов у Радянському Союзі одержала своєрідну інтерпретацію: російська мова була першою серед теоретично рівних мов, і це визначало її привілейовану позицію. За такої специфічної мовної рівності функції національних мов були обмежені трансляцією резолюцій і партійних законів (див. Ханазаров 1982: 23).

Саме за часів Радянського Союзу активізувалися соціолінгвістичні дослідження. Проте, як зауважує Лариса Масенко, така активізація мала свою мету – прискорення процесів асиміляції у союзних республіках, розширення соціальних функцій російської мови і розвиток асиметричної двомовності у середовищі неросійських народів СРСР (Масенко 2007: 3).

Привілейоване становище російської мови вдало ілюструють декілька наступних фактів: освіта українською мовою, мовою 40 мільйонів

українців, в Українській Радянській Соціалістичній Республіці була обов'язковою лише в школах з українською мовою викладання, тоді як російська вважалася обов'язковим предметом в усіх освітніх закладах країни (пор. Miller 1994: 613). 16 листопада 1958 року видаються тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні". У тезах проголошується необов'язковість вивчення мов союзних республік у школах. 24 грудня 1958 року сесія Верховної Ради СРСР ухвалила Закон „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні", у якому питання про необов'язковість вивчення мов союзних республік у школі залишено на розгляд республіканських рад. 17 квітня 1959 року сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР", де вивчення української мови в школах УССР оголошено необов'язковим. Ігноровано вивчення української мови й літератури в школах з російською мовою навчання, скорочено кількість годин викладання української літератури й мови в середніх спеціальних навчальних закладах (Кубайчук 2004).

У російськомовних школах України викладання української мови було факультативним, тобто батьки обирали, слід їхнім дітям вивчати українську чи ні. Посилаючи дітей у російські школи, вони могли просто написати заяву, у якій відмовлялися від можливості вивчення української мови, і їхнє прохання задовольнялося (Лизанець 1994: 125). Українська мова як навчальна дисципліна не входила до навчальних планів шкіл з національною мовою викладання (як угорська, румунська, молдавська тощо), проте викладання російської мови у цих школах було обов'язковим (Лизанець 1994: 125, Csernicskó 1998b, 1998c, Orosz–Csernicskó 1999).

Після впровадження в дію Закону „Про мови в УРСР" (1989) ситуація щодо української мови поліпшилася. Стаття 2 цього закону визначає, що державною мовою України є українська, і держава забезпечує через навчальні заклади всі необхідні умови для її опанування. Крім того, стаття 27 визначає викладання українською мовою обов'язковим в усіх освітніх закладах.

Вивчення державної мови є необхідною умовою включення національних меншин у суспільне життя держави. Володіння державною мовою розширює освітні, культурні, економічні, політичні перспективи особистості. У державному стандарті загальної середньої освіти України ставиться мета забезпечити активне володіння всіма учнями державною мовою, сформувати у них мовну, комунікативну та етнокультурну компетентність у різних сферах і жанрах мовлення. [77] Національна

[77] Державний стандарт загальної середньої освіти України. http://www.mon.gov.ua/laws

доктрина розвитку освіти, схвалена Президентом України 17 квітня 2002 року в частині 4 пункту 8 визначає: „У державі створюється система безперервної мовної освіти, що забезпечує обов'язкове оволодіння громадянами України державною мовою, можливість опановувати рідну (національну) і практично володіти хоча б однією іноземною мовою. Освіта сприяє розвитку високої мовної культури громадян, вихованню поваги до державної мови та мов національних меншин України, толерантності у ставленні до носіїв різних мов і культур. (…) Забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури, її підтримку та захист державою. У навчальних закладах, в яких навчання ведеться мовами національних меншин, створюються умови для належного опанування державної мови".[78]

На думку міжнародних експертів щодо мовних прав людини (Phillipson–Rannut–Skutnabb-Kangas 1994), право вивчати (хоча б одну) офіційну мову певної країни є частиною мовних прав. Гаазькі рекомендації щодо освітніх прав мовних меншин проголошують, що державна мова повинна викладатися як навчальний предмет і, бажано, двомовними вчителями.

Проте протягом років незалежності Україна так і не змогла створити належні умови для засвоєння державної мови у національних школах.

У викладанні української мови виникають певні проблеми та труднощі, які стосуються насамперед організації навчального процесу та методичного забезпечення.

Перша проблема – відсутність чітко визначеної мети щодо рівня оволодіння українською мовою як державною у школах з мовами навчання національних меншин. У програмі з іноземної мови, наприклад, визначені такі рівні згідно з „Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання": рівень володіння іноземною мовою на кінець четвертого класу відповідає рівню А1, на кінець дев'ятого – рівню А2+, а на кінець дванадцятого – рівню В1+.

Основними документами, якими регулюються мета, зміст, критерії та вимоги навчання української мови у школах з мовами навчання національних меншин, є:

1) Національна доктрина розвитку освіти (затверджена указом Президента № 347/2002 від 17 квітня 2002 р.);

2) Державний стандарт початкової загальної освіти (затверджено 6 грудня 2004 р. наказом № 1/9-695);

3) Державний стандарт базової і повної середньої освіти (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. № 24);

[78] Національна доктрина розвитку освіти. http://www.mon.gov.ua/laws/Ukaz_Pr_347.doc

4) Програма з української мови для шкіл з навчанням мовами національних меншин (рекомендовано Міністерством освіти і науки України, лист МОН №1/11-3104 від 19 вересня 2002 р.);

5) Українська мова. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з угорською мовою навчання (затверджено Міністерством освіти і науки України, лист № 1/11-6611 від 23 грудня 2004 р.);

6) Наказ міністра освіти і науки України № 461 від 26 травня 2008 р. про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки;

7) Наказ міністра освіти і науки України № 371 від 5 травня 2008 р. про затвердження критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти.

У цих важливих документах, на превеликий жаль, практично не визначається рівень володіння українською мовою, якого учням треба досягти на різних етапах вивчення мови. Очевидно, що учні загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням мовами національних меншин після закінчення 12 класу володітимуть українською не на такому рівні, як учні українських шкіл.

Наступна проблема стосується навчальних програм та підручників і посібників. Шкільний предмет „Українська мова" у школах з українською мовою навчання вимагає від учителів зовсім іншого підходу, ніж у школах з мовами навчання національних меншин. У школах з українською мовою навчання на уроках української вивчається рідна мова учнів, якою вони володіють з дитинства. А в школах для представників національних меншин українська мова – державна, учень з нею не знайомий і починає вивчати її у першому класі. Дитина в україномовній школі вже у першому класі володіє українською мовою, і основна мета вивчення шкільного предмета „Українська мова" – розвивати мовлення і мовні навики учнів. У школах з мовами навчання меншин першокласник лише починає знайомитися з державною мовою, і упорядникам навчальних програм і підручників це обов'язково потрібно враховувати. Проте чинні програми для шкіл національних меншин, які грунтуються на державному стандарті освіти, зобов'язують дітей уже в початкових класах вивчати граматику української мови, коли вони цієї мови майже не розуміють.

У школах національних меншин особливу увагу слід звертати на те, щоб учні могли розуміти та розмовляти українською, а тому робота вчителя повинна зосереджуватися на гармонійному розвитку чотирьох основних навичок (читання, письмо, аудіювання і спілкування). Це передбачає значну роботу на початковому етапі, етапі засвоєння мови, та інтенсифікацію роботи на більш високому рівні, коли слід домогтися високої комунікативної компетенції та культури мовлення, а не засвоєння

сукупності граматичних правил. У Програмі української мови для шкіл з угорською мовою навчання зазначено : „Відповідно до вимог Державного стандарту основною метою курсу української мови для 5–12 класів (…) є досягнення належного рівня володіння державною мовою усіма учнями" (Програма 2005: 3). У програмі увага зосереджена насамперед на мовній компетенції школяра, і співвідношення мовної теорії та мовленнєвої практики однозначно змінено на користь останньої. Також зазначається, що оцінювання результатів навчання української мови здійснюється на основі функціонального підходу до шкільного мовного курсу, який насамперед має забезпечити учням уміння ефективно користуватися мовою як засобом пізнання, комунікації. Пріоритетним є „розвиток навичок мовленнєвої діяльності: аудіювання, говоріння, читання, письма". І найголовніше: „Робота над мовною теорією, формуванням знань про мову підпорядковується інтересам розвитку мовлення" (Програма 2005: 105). Таким чином, викладання української мови у національних школах повинно ґрунтуватися насамперед на здобутках методики вивчення мови як державної, другої, бо значна кількість учнів у таких школах сідає за парти без будь-яких, навіть елементарних, знань української.

Українська і мови окремих національних меншин (угорська, кримськотатарська, румунська, молдавська) не є близькоспорідненими мовами. Навчальним програмам це теж потрібно враховувати: адже вивчати українську мову росіянам, білорусам, полякам легше, ніж угорцям, румунам, молдованам або кримським татарам (див., наприклад, Коляджин 2003). Кримськотатарська, румунська чи угорська мови відмінні від слов'янських і вимагають особливої методики викладання. Ці мови мають не лише різні граматичні системи, словниковий склад, словотворчі особливості, вони мають інший алфавіт – латиницю.[79] Це знову ж таки закріплено програмою: „Специфіка організації навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах з угорською мовою навчання зумовлена: по-перше, тим, що на початку вивчення цієї мови більшість учнів не володіє нею; по-друге, належністю української та угорською мов до різних генеалогічних груп, розбіжностями звуко-буквених систем, а також графіки, орфографії, орфоепії, синтаксису та ін. у цих мовах" Програма 2005: 6).[80]

Підручники, необхідні для розвитку української мови, не видавалися протягом тривалого часу після її запровадження як обов'язкової шкільної дисципліни. Однак навіть тоді, коли ці матеріали були опубліковані, вчителі почали висловлювати критичні зауваження щодо них. Такі підручники зазнали

[79] Кримські татари в Україні користуються і кирилицею, і латинським алфавітом.

[80] Українська мова належить до східнослов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Угорська – до фінноугорської групи уральських мов. Українська за морфологічною типологією мов – флективна, угорська – аглютинативна мова.

критики від вчителів насамперед тому, що були розроблені викладачами і вченими, які не ознайомлені із соціолінгвістичною ситуацією, мовою і культурою меншин. Подальше серйозне зауваження щодо підручників стосується подання матеріалу. Підручники з української мови переобтяжені теоретичною граматикою, в них мало уваги приділяється комунікативному аспекту і розвитку комунікативної компетенції (Гульпа 2000, Кормочі 2003, Коляджин 2004, Повхан 1999, 2003, Райплик-Горват 2002, Берегсасі–Черничко 2004, 2005). Викладання державної мови для національних меншин методами рідної – це велика педагогічна і методична помилка, яка призводить до того, що меншина не може досконало оволодіти державною мовою (Lanstyák–Szabómihály 2002, Péntek 2008). Такі педагогічні й методичні помилки можуть спровокувати мовні конфлікти (Baugh 1999, Kontra–Szilágyi 2002).

Не розроблені також і додаткові матеріали: робочі зошити, посібники для вчителів, словники, відео- чи аудіоматеріали, які б дали змогу інтенсифікувати навчальний процес для учнів. Це дуже важливо для тих учнів, які проживають у місцях компактного поселення національних меншин і рідко стикаються з державною мовою поза шкільними стінами.

Крім вищезгаданих, великою проблемою вивчення української мови в школах з навчання мовами нацменшин вважаються і кадрові недоліки (Гульпа 2000). Наприклад, у 1997/1998 навчальному році у школах з угорською мовою навчання Закарпатської області українську мову викладали 11% вчителів без педагогічної освіти, 68% – з нефаховою вищою освітою, і тільки 21% вчителів мали диплом українського філолога (Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001: 57). У 2008/2009 навчальному році у школах з мовами навчання національних меншин Закарпатської області серед вчителів української мови лише 60% мали кваліфікацію вчителя української мови і літератури. Тобто 40% вчителів державної мови не мають відповідної вищої освіти (Мотильчак 2009). Особливо гостро стоїть кадрове питання у сільських школах та початкових класах.

Проблему відповідних педагогічних кадрів неможливо вирішити просто направленням українських філологів до сільських шкіл з мовами навчання національних меншин. Фахівці, які отримали диплом вчителя української мови і літератури, підготовлені викладати українську мову як рідну, але не знають, як це робити в класах, де рідна мова дітей інша (Коляджин 2003, Повхан 1999, 2003, Райплик-Горват 2002). У школах з мовою викладання національних меншин вчителям державної мови треба викладати українську мову методом зіставного аналізу рідної мови учнів з українською мовою. Отже, у таких школах вчителям державної мови потрібно володіти і рідною мовою учнів. „На нашу думку, кожен із вчителів повинен на належному професійному рівні бути двомовником. Тобто, він обов'язково повинен володіти конкретною національною мовою, яка викладається у даному закладі, та державною, і навпаки. Вчителі

рідної мови повинні володіти державною мовою, а вчителі державної мови – національною мовою, яка викладається у тому закладі, де вони працюють" (Антонюк 2003, див. ще Skutnabb-Kangas 1990). У Гаазьких рекомендаціях щодо прав національних меншин на освіту зазначено, що викладання мови меншин як предмета має здійснюватися на постійній основі. Офіційна мова держави також повинна бути предметом постійного викладання, бажано вчителями, які володіють двома мовами і добре знають рівень культурної та мовної підготовки дитини,[81] а тому значну увагу слід приділити підготовці педагогів, які вільно володіють як українською, так і мовою національної меншини.[82]

У системі вищої освіти навчальна дисципліна „Методика викладання української мови" має бути іншого характеру для студентів, які викладатимуть у школі українську мову як рідну, і для студентів, які вивчатимуть державну мову України у школах з мовою навчання національних меншин. Такий підхід викладання української мови вже має практичне упровадження. Наприклад, О. Хорошковська (2005, 2009) розробила декілька програм, підручників з викладання української мови у школах з російською мовою навчання. В Одеському обласному інституті удосконалення вчителів створена методика викладання державної мови як нерідної (Ананченко 2007), а у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II готують майбутніх вчителів української мови і літератури саме для шкіл області з угорською мовою навчання.

Отже, цілком закономірно, що за таких умов оволодіти державною мовою у загальноосвітніх закладах освіти мовою навчання національних меншин на рівні, який гарантує успішну інтеграцію в суспільство, надзвичайно складно (Левенець та ін. 2008: 611–613). Оскільки проблеми, пов'язані з викладанням української мови в школах з навчанням мовами національних меншин мають мовний, освітній (педагогічний) і суспільний характер, їх можна вирішити лише з урахуванням мовної ситуації кожної громади. При розробці навчальних програм та написанні підручників з української мови, а також при підготовці педагогічних кадрів для національних шкіл слід обов'язково враховувати конкретні соціолінгвістичні та суспільні особливості окремих національних меншин. Адже „лише за умови концептуальної перебудови навчання державної мови учні зазначених вище шкіл зможуть успішно оволодіти українською мовою" (Коляджин 2003) і це дасть їм змогу реалізувати свій потенціал в Україні.

---

[81] Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка. Фундація міжнаціональних відносин, 1996 – с. 6–7.

[82] Second Report of Ukraine on Observation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, p. 45.

У Гаазьких рекомендаціях щодо прав національних меншин на освіту вказано: „Міжнародно-правові акти, що стосуються освіти мовою меншин, проголошують, що меншини не тільки мають право на підтримку своєї національної самобутності шляхом спілкування рідною мовою, а й мають право інтегруватися в більш широке суспільство держави і брати участь у житті цього суспільства, вивчаючи державну мову.

З огляду на викладене вище, досягнення багатомовності національними меншинами держав ОБСЄ вбачається як найефективніший шлях, що збігається із цілями міжнародно-правових актів щодо захисту національних меншин та щодо їх інтеграції".

Закон про мови (стаття 2) та Національна доктрина розвитку освіти (підписана Президентом України 17 квітня 2002 р.) вказують, що держава гарантує всі необхідні умови для того, аби національні меншини змогли оволодіти державною мовою. Якщо Україна насправді хоче цього досягти, зазначені проблеми обов'язково потрібно вирішити.

Проблема умов і рівня викладання державної мови в школах з мовами навчання нацменшин не лише мовна або освітня, а й суспільно-політична. Адже, не оволодівши на належному рівні українською мовою, представники меншин не зможуть рівноправно брати участь у громадському, економічному, політичному і культурному житті країни, не матимуть доступу до вищої освіти, до технічних та наукових надбань країни, тобто сегрегуються, ізолюються, а така ізоляція так само шкідлива для національних меншин, як мовна та етнічна асиміляція (Кормочі 2003).

На думку окремих соціолінгвістів, в Україні спостерігаються певні ознаки ситуації, яку мовознавці визначають як модель освітньої сегрегації або ізоляції (Csernicskó 1998a, 1998b, 1998c, 2009a, 2009b, 20099d). Це модель, за якої освіта національних меншин проводиться рідною мовою, а державна або не викладається взагалі, або викладається не на належному рівні (Skutnabb-Kangas 1990, Baker 1995, Раннут 2004: 155).

Належне засвоєння державної мови є запорукою повноцінного включення національної меншини у життя держави. Якщо національна громада внаслідок лінгвістичної осібності не братиме активної участі у соціальних і політичних інституціях, це призведе до її відокремлення, а тому ця проблема виходить за лінгвістичні межі і набуває суспільного і політичного значення. Особливо це актуально для тих мовних груп, які перебувають у російськомовному оточенні (гагаузи, кримські татари, караїми, болгари, греки) і у незалежній Україні зазнають послідовної русифікації. Без належного знання державної мови неможливо гідно репрезентувати свої етнічні інтереси на державному рівні.

2.2.5. Галузева програма поліпшення вивчення української мови та незалежне тестування

Указ Президента України щодо підвищення якості освіти в Україні, доручає Кабінету Міністрів „опрацювати з метою задоволення освітніх потреб національних меншин, надання їх представникам рівних можливостей у здобутті освіти питання щодо запровадження в установленому порядку, починаючи з основної школи, в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин проведення факультативних занять та вивчення окремих предметів українською мовою".[83]

„Галузева Програма поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки", затверджена наказом МОН від 25 травня 2008 року № 461[84], відповідно до указу Президента В. Ющенка запроваджує в 5-их класах двомовне вивчення (мовою навчання за рахунок інваріантної частини та українською мовою за рахунок варіативної частини навчальних планів) історії України, а з 6-го класу – вивчення цього предмета державною мовою. На основі галузевої програми в 6-их класах запроваджується двомовне навчання географії, у 7-их класах – математики, а з 7-го та 8-го викладання цих предметів проводитиметься українською мовою. Так само у 10 класі запроваджується двомовне, потім – україномовне вивчення деяких предметів.

Такі заходи окремі представники національних меншин інтерпретують як запровадження освітньої програми, яка у міжнародній науковій літературі визначається як транзитивна, або перехідна (*Transitional Programme*). Характерною ознакою такої освітньої програми є вивчення мови меншини чи навіть надання можливості викладання цією мовою, потім – двома мовами (державною і мовою меншини) на певних етапах освіти лише з огляду на те, щоб полегшити швидший перехід до викладання державною мовою. Мета перехідної освітньої програми – мовна асиміляція, одномовність на державній мові (Baker 1995, Göncz 1999: 106–107, Skutnabb-Kangas 1984: 125–133, 1990, Раннут 2004: 160–161).

З одного боку, мета галузевої програми позитивна, оскільки сприяє поліпшенню вивчення української мови. З іншого боку, двомовне навчання запроваджується для учнів, які практично не володіють державною мовою, адже „виявилося, що замість навчання української мови

---

[83] Указ Президента України про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні. № 244/2008 від 20.03.2008 р.

[84] Наказ Міністерства освіти і науки України про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки № 461 від 26.05.2008 р.

його нерідко імітують, а до шкільних атестатів виставляються найвищі бали".[85]

Отож упровадження двомовного навчання потребує копіткого всебічного аналізу, адже експерти-мовознавці, вивчаючи досвід двомовного навчання у Сербії, Словенії та Словаччині, вказують на те, що результативність засвоєння навчального матеріалу значно знизилася одразу після переходу з навчання рідною мовою на навчання державною (Bartha 1999, Göncz 1999, 2004, Kolláth 2005, Lanstyák 2005). У лютому 2009 року відбулася робоча нарада щодо стану реалізації галузевої програми, учасники якої зосередили увагу на шляхах виконання положень програми, особливостях поетапного переходу на двомовне вивчення окремих предметів, а також вказали на необхідність додаткового навчально-методичного забезпечення цього процесу.[86] Упровадження двомовного навчання вимагає вирішення таких питань:

1) Яким чином здійснюватиметься вивчення окремих предметів: чи то шляхом проведення двомовних уроків (про це йдеться у матеріалах, розміщених на офіційному сайті МОН[87]), чи так, як вказано у галузевій програмі, а саме: уроки за рахунок інваріантної частини проводитимуться мовою навчання, а за рахунок варіативної частини навчальних планів – українською мовою?

2) Якщо уроки за рахунок інваріантної частини проводитимуться мовою навчання, а за рахунок варіативної частини навчальних планів – українською мовою, чи можливо, що уроки рідною мовою вестиме один учитель, а українською – інший?

3) Як буде відбуватися оцінювання знань?

4) Хто візьме на себе витрати, пов'язані із забезпеченням підручників двома мовами?

Запровадження галузевої програми тісно пов'язане з незалежним тестуванням. Згідно з розпорядженнями Кабінету Міністрів України[88] та наказами МОН[89], кожен абітурієнт складає тести з української мови і

---

[85] Текст виступу див. на сайті МОН (http://www.mon.gov.ua/ newstmp/2008/05_03/doc.doc).

[86] Дивись на сайті МОН: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/ 2009/20_02/1.

[87] Лист Міністерства освіти і науки України № _1/9-581 від 28.08.2009 р. Методичні рекомендації щодо застосування елементів двомовного навчання при вивченні окремих предметів у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин. Дивись на сайті МОН: http://www.mon.gov.ua/main.php?query= newstmp/2009/20_02/1.

[88] Розпорядження Уряду України від 16.10.2008 р. №1352 „Про затвердження комплексного плану заходів з розвитку освіти в Україні на період до 2011 року".

[89] Наказ Міністерства освіти і науки України „Про зовнішне незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів у 2008 році" № 1171 від 25.12.2007 р. Наказ Міністерства освіти і науки України „Про затвердження Порядку проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти" № 33 від 24.01.2008 р.

літератури, а програми тестів і вимоги до знань для усіх випускників шкіл однакові.[90] Проте за оцінкою Міністерства освіти і науки України, рівень та результативність викладання державної мови у школах з навчанням мовами національних меншин дуже низький, і „проведений аналіз свідчить, що стан вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин досить неоднорідний".[91]

Учні, які навчаються у школах з державною мовою навчання, вивчають українську мову і літературу як рідну, за іншими програмами та підручниками, в іншому обсязі годин, ніж учні шкіл з мовами навчання нацменшин (Таблиця 36).

Таблиця № 36

Кількість годин на вивчення предмета „Українська мова" у школах з українською мовою навчання та з мовою навчання національних меншин

(За Типовими навчальними планами загальноосвітніх навчальних закладів, які затверджені наказом МОН № 66 від 5 травня 2009 р.)

Мова навчання/класи	5	6	7	8	9	***5–9***	10	11	12	***10–12***	**Всього**
Українська	3,5	3	3	2	2	***13,5***	2	2	2	***6***	**19,5**
Угорська	3	3	2	2	2	***12***	1	1	1,5	***3,5***	**15,5**

„Неналежний рівень оволодіння українською мовою випускників окремих закладів робить їх неконкурентноспроможними при вступі (тестуванні) до вищих навчальних закладів...", – дає оцінку ситуації Міністерство освіти і науки України у Галузевій Програмі поліпшення вивчення української мови.

На думку Михайла Товта, колишнього депутата Верховної Ради України (1994–1998), почесного голови Демократичної спілки угорців України, при проходженні тестування з української мови та літератури під час незалежного оцінювання знань випускники загальноосвітніх шкіл з угорською мовою викладання зазнали дискримінації, адже не можна за однаковими критеріями оцінювати знання учнів, які опановують українську за різними програмами (Товт 2008, 2009).

Як зазначає Степан Черничко, результати зовнішнього тестування з української мови і літератури 2008 та 2009 років підтверджують слова

[90] В офіційному листі директора Українського центру оцінювання якості освіти І. Л. Лікарчука № 01/10-661 від 17.07.2008 р. голові Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства вказано: „Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів є спільними для програм з української мови й літератури для шкіл з угорською мовою навчання та відповідних програм для шкіл з українською мовою навчання".

[91] Галузева Програма поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки.

про дискримінацію представників національних меншин під час тестування з української мови і літератури. Проаналізувавши результати ЗНО, він виявив, що у 2008 році всього по Україні отримали 1–3 бали за 12 бальною шкалою 8,38% випускників[92], а серед випускників шкіл з угорською мовою навчання цей показник дорівнює 29,58%. У 2009 році не впоралися з завданнями 9% випускників. Серед випускників шкіл з угорською мовою навчання цей показник становив 44%. З інших предметів фактично немає розбіжностей між результатами учнів з українською та угорською мовами навчання у Закарпатській області (Csernicskó 2009a, 2009d, 2009e, 2009h).[93]

Міністерство освіти і науки України видало наказ від 25 березня 2010 року № 238, згідно з яким тести для зовнішнього оцінювання будуть перекладені кримськотатарською, молдовською, польською, російською, румунською та угорською мовами. Таке рішення відповідає висновкам міжнародних експертів-мовознавців з питань мовної освіти, які вважають, що випускні та вступні іспити треба проводити мовою навчання (див., наприклад, García 1996: 240, Kontra 1999: 25), і Гаазьким рекомендаціям щодо прав національних меншин на освіту, де зазначено, що особи, які належать до національних меншин, повинні мати доступ до вищої освіти рідною мовою тоді, коли вони продемонстрували в цьому потребу та коли це підтверджено їх достатньою кількістю (пункт 17). У Рамковій конвенції про захист національних меншин також вказується, що сторони зобов'язуються створити особам, які належать до національних меншин, рівні можливості для доступу до освіти всіх рівнів (пункт 3, Стаття 12).

Метою викладання української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з мовами навчання національних меншин має бути формування функціонального білінгвізму – двомовності, на основі якої учні можуть користуватися державною мовою у будь-яких комунікативних ситуаціях. Якщо у системі початкової та загальної середньої освіти не визначені конкретні цілі щодо рівня володіння державною мовою, то практично стане неможливим досягнення будь-якого рівня. Мовознавцям відомо: немає стандартного білінгвізму. На практиці зустрічаються лише різні мовні ситуації. Абсолютна більшість людей, які володіють двома чи більше мовами, рідною мовою володіє набагато краще, ніж іншими. Тому метою викладання української мови у школах з мовами навчання національних меншин має бути формування так званої домінантної двомовності, характерною рисою якої є те, що людина володіє першою (рідною) мовою на вищому рівні, ніж другою. Двомовність такого типу дає можливість збереження рідної мови і використання другої мови у ситуаціях, коли це необхідно.

---

[92] http://www.testportal.gov.ua.

[93] Аналіз результатів ЗНО 2008 року випускників шкіл Закарпаття дивись на сайті: http://www.nemzetpolitika.gov.hu/data/files/133843334.pdf.

У мовознавстві виділяють два рівні мовної компетенції: поверховий і когнітивний, тобто пізнавальний (May et al 2004: 40–54). В основі першого лежить володіння мовою, що дає можливість успішно брати участь у повсякденних комунікативних ситуаціях. Домогтися такого рівня неважко. Другий, вищий рівень мовної компетенції, дозволяє ефективно користуватися мовою як засобом навчання і пізнання. Він формується протягом років. Тобто людина, яка не досягла когнітивного рівня мовної компетенції у певній мові, практично не може результативно користуватися цією мовою як засобом навчання і пізнання (May et al 2004: 40–54). Це означає, що шлях до двомовності національних меншин йде через освіту рідною мовою, в межах якої державну мову викладають як обов'язковий навчальний предмет за спеціально розробленими програмами, підручниками, посібниками та за допомогою вчителів, які володіють обома мовами (May et al 2004, Skutnabb-Kangas 1990, 2002, Lanstyák 2000, 2005, Csernicskó–Göncz 2009).

Випускники шкіл з мовами навчання національних меншин будуть конкурентноспроможними тоді, коли матимуть такі ж права і можливості при вступі до вищих навчальних закладів, як абітурієнти-українці: право складати вступні випробування з рідної мови і рідною мовою. Вдосконалення методики вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин потрібно робити у системі мовної освіти, де мова навчання – рідна мова учнів, а державну мову викладають на високому рівні фахівці, підготовлені саме для такої роботи. Тоді рівень мовної компетенції учнів шкіл з мовами навчання національних меншин буде високим.

ВИСНОВКИ

В Україні проживають різні народи та національності, які формують її мовне та етнічне розмаїття. Українська – єдина державна мова в країні, водночас Конституція та закони України гарантують розвиток та вільне функціонування мов інших етносів.

Абсолютну більшість населення України складають представники титульної нації (77,82%), росіяни посідають друге місце (17,28%), а частка осіб іншої національності дорівнює 4,90%. За мовними ознаками абсолютна більшість населення України вважає рідною мовою державну (67,53%), російська є рідною для 29,59% населення, інші мови – для 2,88%.

Законодавство України щодо регулювання прав національних меншин загалом відповідає міжнародним стандартам. Конституція України, Закон про мови та Закон „Про національні меншини" забороняють дискримінацію за національними, мовними, расовими чи релігійними ознаками. Україна ратифікувала Рамкову конвенцію про захист прав національних меншин та Європейську хартію регіональних мов або мов меншин. Однак є значні розбіжності між термінологією національного законодавства і міжнародних конвенцій, що ускладнює виконання положень документів, спричиняє виникнення низки проблем юридичного та політичного характеру. Наприклад, у законодавчій базі України відсутні такі поняття, як „міноритарна мова" (minority language), „мовна меншина" (linguistic minority), „регіональна мова" (regional language). В Конституції та законах України натомість фігурують такі поняття, як „державна мова", „національна меншина", „мова національної меншини", „корінні народи", „мови корінних народів". Проблемним питанням залишається і поняття офіційної мови. Термін „офіційна мова" не використовується в законах України, але за тлумаченням Конституційного Суду, в Україні під офіційною мовою розуміється державна мова України, тобто українська (абзац 1 пункту 3 рішення Конституційного суду України N10-рп/99 від 14 грудня 1999 р.). Ускладнює ситуацію і те, що, згідно з Законом про мови, у місцях проживання більшості громадян інших національностей поряд з українською можливе використання національних мов у роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств та організацій, проте законодавчого визначення поняття „місце проживання більшості громадян інших національностей" не існує.

Україна має потужну законодавчу базу, яка регулює етнокультурні та етнонаціональні взаємини у державі. Однак у багатьох випадках ця база не забезпечує належного вирішення певних проблем, які назріли у соціумі. Воно гальмується значною мірою через неусталеність окремих положень і

термінів, а почасти і відсутність певних концептів в українському законодавстві, а також через невідповідність, яка існує між задекларованими настановами та реальним їх упровадженням.

Україна бере на себе значні зобов'язання щодо освіти мовами національних меншин. Конституція і закони забезпечують право громадян на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови. 81% учнів загальноосвітніх навчальних закладів навчається українською мовою, 17% – російською, і лише 1% – іншими мовами. Можливість навчання рідною мовою на практиці забезпечується тільки для російської, угорської, румунської, молдовської, кримськотатарської, польської, болгарської та словацької національних меншин. Мережа і структура освітньої системи мовами національних меншин неповна: практично відсутня професійно-технічна освіта рідною мовою національних меншин. У вищій освіті, окрім російської, майже не використовуються мови національних меншин.

Національна мовна політика передбачає посилення української мови, яка була занедбана за попередньої соціолінгвістичної ситуації, про що і йдеться у багатьох законодавчих актах. Російська де-факто домінує у Східному та Південному регіонах, зокрема у великих містах, і немає жодних заборон щодо її використання у приватній сфері. Натомість українські соціолінгвісти вважають, що у цих регіонах саме українська мова перебуває під загрозою і потребує державного захисту. На цьому наголошує і Концепція державної мовної політики.[94]

Державна етно- та мовна політика практично направлена лише на російську громаду держави, інші національності рідко згадуються у державних документах.

У державотворчому процесі та розбудові нової української національної ідентичності українській мові відводиться провідна роль. У самовизначенні української нації державність української мови має символічне значення.

У сучасній Україні спостерігаються паралельні процеси:

– державотворення, в основі якого – єдина держава і одна державна мова – українська;

– прагнення російського населення України зберегти свій статус і всі привілеї, які залишилися з часів Радянського Союзу;

– намагання національних меншин країни зберегти свою рідну мову, національну культуру, звичаї і традиції, розвивати і розширювати національні інституції (навчальні заклади, культурні товариства тощо).

Політичні сили України мають приблизно рівну підтримку у суспільстві. Паритет, який сформувався в українському політикумі, а також

---

[94] Концепція державної мовної політики. Схвалено Указом Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010.

різновекторність вирішення мовних проблем не дозволяє радикально змінити мовну політику в державі, тому можновладцям слід шукати компроміси. Актуальним завданням сьогодення є вироблення моделі безконфліктного співіснування і функціонування різних мов в українському соціумі.

Основою такої моделі можуть стати і такі рекомендації:

1. Російська мова не має бути державною чи другою державною мовою України.

2. У межах адміністративних одиниць (область, район, місто, селище міського типу, село), відповідно до Закону про мови, слід надати право та можливість використання всіх недержавних мов поряд з українською в державних установах, якщо носії цієї мови сягають 10 відсотків від загальної кількості населення.

3. На території адміністративних одиниць, де громадяни, рідна мова яких не українська, перевищують 50% населення, треба зафіксувати законом обов'язковість використання цієї мови поряд з державною в діловодстві усіх державних органів. В контактах з органами центральної влади має застосовуватися українська мова як державна.

4. На території адміністративних одиниць, де, крім державної, запроваджено застосування недержавної мови у діловодстві, державні органи повинні забезпечити всі необхідні умови для реалізації права громадян щодо використання цієї мови (службовці, які володіють мовами роботи установи, двомовні бланки, анкети тощо).

5. У кожному навчальному закладі з мовами національних меншин державна мова має викладатися як друга мова.

6. На території адміністративних одиниць, де, окрім державної, запроваджено застосування і недержавної мови, цю мову слід викладати як навчальний предмет у всіх школах.

7. Основою надання мовних прав має бути не національність, а рідна мова, тобто суб'єктом мовного законодавства мають бути не національні, а мовні меншини.

8. Частка неукраїномовного населення на території адміністративних одиниць фіксується на основі всеукраїнських переписів населення.

Позитивним результатом української етнонаціональної та мовної політики можемо вважати те, що державотворення в Україні проходить мирно, і, на відміну від багатьох пострадянських країн, без гострих міжнаціональних конфліктів. Україна намагається проводити свою національну політику в рамках законів і відповідно до міжнародних стандартів. Окрім того, наша держава підтримує за бюджетні кошти освітні і культурні заклади мовами меншин, а у деяких сферах надає значно більше прав національним та мовним меншинам, аніж це передбачено міжнародними стандартами. Із упровадженням вищезазначених рекомендацій, на нашу думку, Україна може уникнути ряду мовних, етнічних та політичних проблем:

а) Може бути вирішено питання статусу та офіційного застосування російської мови.

б) Україна може відійти від асиметричного білінгвізму і створити основи симетричної, адитивної двомовності.

в) Залишаються всі можливості для посилення функцій української мови як державної на всіх рівнях суспільного життя поряд з уникненням мовної дискримінації неукраїномовних громадян країни.

г) Якщо базувати мовну політику на критерії „рідна мова", замість критерію „національність", то, по-перше, мовна політика більшою мірою буде відповідати мовній ситуації в державі, і, по-друге, буде взято до уваги мовні права тих громадян України, у яких рідна мова не збігається з національністю.

Сподіваємося, владні структури України усвідомлять значення її культурного, національного, релігійного і мовного розмаїття і спрямують свої зусилля на збереження полікультурних цінностей нашого суспільства.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Ажнюк, Б. 2001. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації. *Мовознавство* 3: 48–54.

Аза Л. 1999. *Українці Румунії: сучасний стан та перспективи етнокультурного розвитку.* Київ: Социс.

Аза Л. 2001. Особливості етномовної ситуації в Україні. *Štúdie a Články* 2001/3. http://www.saske.sk/cas/3-2001.aza.html

Аза Л. 2007. Двомовність в Україні: сучасний стан. // *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*, 392–380. Київ: Інститут соціології НАН України.

Алексеев В. 2008. *Бегом от Европы? Кто и как противодействует в Украине реализации Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств.* Харьков: „Факт".

Алмашій М. 2006. Проблема русинської мови у світлі Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 223–231. Ужгород: Ліра.

Алпатов, В. 2000. *150 языков и политика: 1917–2000.* Москва: КРАФТ+ИВ РАН.

Ананченко Т. 2007. До питання про методику викладання державної мови вчителям базових дисциплін у закладах освіти з національним складом учнів на Одещині. *Українознавство* 2007/1: 182–186.

Антонович М. 1999. Законодавство України та зарубіжних країн щодо статусу державної мови (порівняльний аспект). *Право України*, 6: 73–83.

Антонюк Р. 2003. Нові засади мовної ідентичності в Україні. // *Нові технології навчання. Науково-методичний збірник*, 115–125. Київ: Науково-методичний центр вищої освіти.

Арефьев, А. 2006. Сколько людей говорят и будут говорить по-русски? *Демоскоп Weekly. Электронная версия бюллетеня „Население и общество".* http://www.polit.ru/research/2006/08/17/demoscope251.html

Ачкинази И. 2003. Крымчаки. // *Тюркские народы Крыма*, 358–455. Москва.

Ачкіназі І. 1995. Кримчацька мова. Історіографія та джерела. До постановки проблеми. *Східний світ* 1: 46–54.

Барань Є. – Черничко С. 2009. Дослідження українсько-угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II. *Acta Beregsasiensis* 1: 91–112.

Баурінг Б. 2008. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство. // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 55–95. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія".

Белей Л. 2000. Русинська мова в Югославії та Хорватії. // *Українська мова. Енциклопедія*, 527. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія" ім. П. Бажана.

Белей Л. ред. 2006. *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.* Ужгород: Ліра.

Беликов В. – Крысин Л. 2001. *Социолингвистика.* Москва: Российский государственный гуманитарный университет.

Бенедек Ш. А. 2001. *Русины, gens fidelissima. Сосіды добрі и вшелиякі.* Ужгород: ПоліПрінт.

Берегсасі А. – Черничко С. 2005. Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті. *Українознавство* 2005/4: 82–86.

Бестерс-Дільгер Ю. ред. 2008. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні.* Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія".

Бідзіля Ю. 2006. Мовна політика в поліетнічному середовищі (на прикладі сучасної закарпатської преси). // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 42–56. Ужгород: Ліра.

Бікова Н. 2006. *Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації.* Рукопис. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Борка В. 2006. До проблеми мовної політики у школах з румунською мовою навчання: практика, перспективи. // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 148–155. Ужгород: Ліра.

Боркач Є. – Пушкаш Е. 2003. Проблеми соціалізації ромів. // *Проблеми післядипломної освіти педагогів. Матеріали V Всеукраїнської науково-методичної конференції.* Ужгород.

Брицин В. 2000. Мовна політика. // *Українська мова. Енциклопедія*, 328–332. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана.

Бучко Б. 2006. Роми Закарпаття: права і можливості. // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 258–267. Ужгород: Ліра.

Варивода Я. 2004. Реалізація державної етнонаціональної політики в регіонах України: спроба порівняльного аналізу. // *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду*, 265–296. Київ: Український незалежний центр політичних досліджень.

Вахтин Н. – Жиронкина О. – Лисковец И. – Романова Е. 2003. *Отчет по результатам исследовательского проекта „Новые языкы новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве".* http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/list.htm

Вишняк О. 2007. Динаміка мовної ситуації в Україні. // *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*, 381–391. Київ: Інститут соціології НАН України.

Вишняк О. 2008а. Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і косенсусом*, 34–48. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Вишняк О. 2008б. Динаміка мовної ситуації в Україні. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і косенсусом*, 75–85. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Вишняк О. 2008в. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і косенсусом*, 144–156. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Вісник етнополітики № 10, 1–15.08.2004. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/10.php

Вісник етнополітики № 11, 2004.08.16–31. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/ 11.php

Вісник етнополітики № 16, 2004.11.1–15. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/16.php

Вісник етнополітики № 18, 2004.12.1–15. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/18.php

Вісник етнополітики № 3. 2004.04.15–30. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/03.php

Вісник етнополітики № 4. 2004.05.1–17. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/04.php

Вісник етнополітики № 8. 2004.06.1–15. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/08.php

Вісник етнополітики № 9, 2004.07.16–31. http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/09.php

Вольвач, П. 2006. Гордіїв вузол україномовної освіти у Криму і шляхи його розв'язання. *Кримська світлиця*, № 49–50.

Ворона В. – Шульга Н. ред. 2007. *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін.* Київ: Інститут соціології НАН України.

Гайніш Й. 2006. Словацька мова на Закарпатті: історія, сучасність, перспективи. // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 175–181. Ужгород: Ліра.

Герцог Ю. ред. 2009. *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи. Реалізація державної мовної політики України та положень протоколів міжурядових (Змішаної Українсько-Угорської, Змішаної Українсько-Румунської, Двосторонньої Українсько-Словацької) комісій з питань забезпечення національних меншин щодо вивчення української мови як державної в загально-*

освітніх навчальних закладах Закарпатської області з навчанням мовами національних меншин: Матеріали міжнародного науково-методичного семінару. Ужгород: Поліграфцентр Ліра, 2009.

Гринів О. 2005. Мова і проблеми політичної ідентичності в Україні. *Українознавство* 2005/4: 46–49.

Гриценко О. ред. 2001. *Багатокультурність і освіта: перспективи запровадження засад полікультурності в системі середньої освіти України.* Київ: УЦКД.

Гриценко О. ред. 2007. *Культурна політика в Україні. Аналітичний огляд.* Київ: УЦКД.

Гриценко О. – Гончаренко Н. – Мягка Є. 2007. *Українська культура і європейська інтеграція. Збірник аналітичних матеріалів.* Київ: УЦКД.

Гульпа Л. 2000. Особливості розвитку шкільництва національних меншин у Закарпатській області. // *Ювілейний збірник на честь 70-річчя від дня народження професора Петра Лизаня*, 186–192. Ужгород: Ужгородський державний університет.

Ґаудіо дель С. – Тарасенко Б. 2008. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 316–331. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія".

Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки. http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

Дешериев Ю. 1966. *Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе.* Москва: Наука.

Дешериев Ю. 1982. *Язык в развитом социалистическом обществе. Языковые проблемы развития системы массовой коммуникации в СССР.* Москва: Наука.

Дрожжина С. 2007. Права національних і мовних меншин як актуальна проблема українського соціуму. // *V культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва „Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації": Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Київ, 1-2 червня 2007 р. Київ: Міленіум.

Друга доповідь 2006. *Second Report of Ukraine on Observation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities.* Kyiv: State Committee of Ukraine for Nationalities and Migration, 2006. http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2._framework_convention_(monitoring)/2._monitoring_mechanism/3._state_reports_and_unmik_kosovo_report/2._second_cycle/PDF_2nd_SR_Ukraine_eng.pdf

Євтух В. – Аза Л. – Ручка А. – Чернова К. 2001. Росіяни, білоруси, поляки і болгари в сучасній Україні: реалії та перспективи розвитку (за результатами соціологічного дослідження). *Štúdie a Články* 2001/3. http://www.saske.sk/cas/3-2001/jarc.html

Євтух В. – Трощинський В. – Галушко К. та ін. 2003. *Етносоціологія: терміни та поняття.* Київ: Видавництво УАННП „Фенікс".

Євтух В. – Трощинський В. 2004. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку. // *Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник.* Київ: Наукова думка.

Євтух В. 2001. Тенденції етнонаціонального розвитку українського суспільства. *Štúdie a Články* 2001/3. http://www.saske.sk/cas/3-2001/jevtuch.html

Євтух В. 2004. *Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій.* Київ: Стилос.

Євчак Ю. 2006. Про роботу відділу з реалізації положень Універсалу національної єдності відповідно до Конституції України та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 21–26. Ужгород: Ліра.

Ємець Г. – Дяченко Б. 1993. *Циганське населення Закарпаття.* Ужгород: Видавництво Карпати.

Жупан Є. 2006. Проблеми реалізації у Закарпатській області Європейської хартії регіональних мов або мов меншин по відношенню до русинів. // *Реалізація в*

Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 212–222. Ужгород: Ліра.

Залізняк Г. – Масенко Л. 2001. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ: Видавничий дім „КМ Академія".

Заремба О. – Римаренко С. 2008. Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 258–280. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Исаев М. 1982. *Социолингвистические проблемы языков народов СССР: Вопросы языкового планирования и языкового строительства*. Москва: Высшая школа.

История и культура гагаузов. Комрат–Кишинэу, 2006.

Іванишин В. – Радевич-Винницький Я. 1994. *Мова і нація*. Дрогобич: „Відродження".

Ільтьо І. ред. 2003. *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики.

Ільясова Б. 2001. Відкриття національних шкіл, як і раніше, проблематичне. *Авдет* № 4 (265), 4 квітня, 2001.

Калакура О. 2007. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*. Київ: Знання України.

Калинич В. 2006. До питань мовної політики у загальноосвітній школі І–ІІІ ступенів № 21 Ужгорода зі словацькою і українською мовами навчання та поглибленим вивченням іноземних мов. // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 182–185. Ужгород: Ліра.

Капраль М. 2008. Языковая ситуация в Подкарпатье 1938–1944 гг. *Slavica Tartuensia* VIII: 178–195.

Караїми Галича: історія та культура 2002. // *Матеріали міжнародної конференції. Галич, 6-9 вересня 2002*. Львів – Галич: Видавництво „Сполом".

Касьяненко М. 2005а. Школа у школі, або Про мовну політику по-кримськи, *День*, № 162, 8 вересня, 2005 р.

Касьяненко М. 2005б. Мовні війни. *День*, № 147, 16 серпня.

Керча І. 2007. *Словник русинсько-руський. У двох томах, верьх 58000 слов*. Ужгород: ПоліПрінт.

Керча І. ред. 2002. *Утюзнина. Читанка про недільні школы*. Ужгород: ПоліПрінт.

Клименко Н. 2000. *Мовні проблеми грецької меншини в Україні*. http://www.vesna.org.ua/txt/konf/derzh2000/26.html

Коляджин Н 2003. Про специфіку організації навчання української мови в угорськомовних школах. *Acta Beregsasiensis* Vol. III (2003): 76–81.

Кононенко П. 2003. Мова і майбутнє України. *Українознавство* 1 (6): 3–9.

Концепція державної мовної політики в Україні. Київ: Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2006. http://www.kharkivoda.gov.ua/politika/show.php?page=6386

Кормочі З. 2003. Стан викладання української мови з угорською мовою навчання в Закарпатській області. // *Молодь, освіта і культурна самосвідомість*, 178–180. Київ: Видавництво Європейського університету.

Котигоренко В. 2003. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів). *Людина і політика. Український соціально-гуманітарний науковий журнал* (http///www.lp-ua.info/2003/print_202.php).

Котигоренко В. 2005. *Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації*. Київ: Світогляд.

Котигоренко В. 2007. Мовний аспект державної етнополітики в Україні. *Стратегічні пріоритети* № 2(3): 137–146.

Котляр Н. 2003. Політика коренізації в Криму в 20-30-і роки XX ст. // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 9*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Кресіна І. – Горбатенко В. 2008. Основні напрями правового регулювання мовної політики. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 335–342. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Кресіна І. – Перегуда Є. 2008. Правосуб'єктність мовних та етнічних груп і диференціація статусу мов. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 174–189. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Кресіна І. – Явір В. 2008. Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 190–204. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Кубайчук В. 2004. *Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови).* Київ: „К.І.С." http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/

Кузнєцова Т. 1997. Суржик як об'єкт соціолінгвістичного дослідження. // *Проблеми зіставної семантики*, 336–339. Київ.

Кулик В. 2007. „Регіональний" закон про всеукраїнську двомовність. *Українська правда*, 4 січня 2007.

Кулик В. 2008а. Закордонний досвід розв'язання мовних проблем та можливість його застосування в Україні. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 299–334. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Кулик В. 2008б. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після помаранчевої революції. // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 11–54. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія".

Левенець Ю. та ін. 2008. *Закарпаття в етнополітичному вимірі.* Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса.

Ленець К. 2000. Суржик. // *Українська мова. Енциклопедія*, 616. Київ: Видавництво Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Лизанець П. 1994. Українська мова в угорськомовних школах Закарпаття та в Ужгороді. *Acta Hungarica* III (1994): 125–130.

Лозінський Р. 2006. Тенденції мовної ситуації в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія географічна* 33: 217–227.

Лойко Л. 2005. *Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність.* Київ: Фоліант.

Лосев І. 2003. Кримські татари на роздоріжжі. *Критика*, 3 квітня 2003.

Луканова Є. 2006. Рома – не цигани. *Конгрес національних громад України.* http://www.kngu.org/KongrUkr/Communit/ObzhRom.htm

Майборода О. – Панчук М. 2008. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 205–234. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Майборода О. 2004. Залежність міжетнічних відносин в Україні від факторного впливу. // *Міжнаціональні відносини і національні меншини України. Стан, перспективи*. Київ: Головна редакція літератури мовами національних меншин України.

Майборода О. 2008. Висновок. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 388–389. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Майборода О. та інші ред. 2008. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 49–85. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Макара М. 2006. Про деякі тутешні мовні реалії. // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 231–237. Ужгород: Ліра.

Марина В. 1997. Этнокультурный ренессанс румынов Закарпатья. // *Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті"*, 110–115. Ужгород: УжДУ.

Масенко Л. 1999. *Мова і політика.* Київ: Соняшник.

Масенко Л. 2002. Суржик як соціолінгвістичний феномен. *Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах* 2002/3: 11–13.

Масенко Л. 2004. *Мова і суспільство: постколоніальний вимір.* Київ: „КМ" Академія.

Масенко Л. 2007. Українська соціолінгвістика: історія, стан, перспективи. *Українська мова* 2007/1: 3–19.

Масенко Л. 2008. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 96–131. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія".

Медведєв О. 2007. *Мовний баланс України.* http://uabooks.info/ua/book_market /analytics/?pid=2386

Мигаль М. 2006. Парадокси української ксенофобії. Хто такі роми: суспільне зло чи жертви дискримінації? *Без цензури* № 26 (171), 29 червня, 2006 (http://www.bezcenzury.com.ua/ua/archive/ 7139/pro_n_contra/7153.html)

Мигович І. 1997. Проблеми соціалізації основних етносоціальних спільнот Закарпаття. // *Матеріали науково-практичної конференції „Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті*", 46–57. Ужгород: УжДУ.

Миллер А. 2007. Дуализм идентичностей на Украине. Отечественные записки. *Журнал для медленного чтения.* http//:www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1401

Момрик, А. 2004. *Етнодемографічна характеристика України на межі тисячоліття.* Неопублікована праця. MS.

Моніторинг Ради Європи: Роми. *Вісник етнополітики* N 6, 27 травня – 1 червня 2004 р. (http///www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/buleten/06.php).

Морозли А. 2003. Результаты, полученные в ходе исследования „Нацыонализм в молодежной среде". // *Формирование межэтнической и межконфессиональной толерантности в Крыму. Мониторинг существующей системы обучения и воспитания, рекомендации по развитию межкультурного образования и этнического просвещения населения*, 30–36. Симферополь: Таврическая группа медиации.

Мотильчак М. 2009. Шляхи поліпшення вивчення української мови як державної у загальноосвітніх навчальних закладах області з навчанням мовами національних меншин. // *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи*, 36–44. Ужгород: Поліграфцентр Ліра.

Навроцька Є. 2007. *Історія та культура ромів. Методичний посібник для вчителів.* Ужгород: „Видавництво Олександра Гаркуші".

Навроцька Є. – Адам А. 2006. Пропозиції та зауваження щодо розгляду Концепції державної мовної політики в Україні. // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 267–271. Ужгород: Ліра.

Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. Ужгород, 1990.

Наулко В. 2001. Динаміка етнічного складу населення України. // *Етнонаціональні процеси в Україні. Історія і сучасність.* Київ.

Нахманович В. 2004. Динаміка етнонаціональних процесів в Україні і завдання державної етнополітики. // *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду*, 91–107. Київ: Український незалежний центр політичних досліджень.

Національна доктрина розвитку освіти. Київ, 2000.

Общественный отчет 2007. *Общественный отчет по выполнению Европейской хартии о региональных языках или языках меньшинств*. from-ua.com

Огар Е. 1998. Українська мова в сучасній мовній ситуації в Україні. *Ї: Незалежний культурологічний часопис* 1998/12: 110–127.

Огар Е. 2005. Українська мова в сучасній мовній ситуації в Україні: соціолінгвістичний та етнокультурний аспект. http://www.vox.com.ua/data/publ/2005/11/11/

Окара А. 2000. Полтавський „суржик" та духовне плебейство. *Слово і час* 2000/12: 52–56.

Паніна Н. 2005. *Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України – Фонд „Демократичні ініціативи".

Паніотто В. 2008. Динаміка ксенофобії та антисемітизму в Україні (1994–2008). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* 2008/1: 197–214.

Патон Б. голова редколегії 2009. *Національний атлас України*. Київ: Державне науково-виробниче підприємство „Картографія".

Пахомова С. 2006. Кафедра словацької філології: десятиліття творчості і звершень. // *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, 170–175. Ужгород: Ліра.

Перша періодична доповідь України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Київ, 2007. http://www.minjust.gov.ua/files/dopovid_20_04_2007.zip

Пилипенко Т. 2004. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи. // *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду*, 53–89. Київ: Український незалежний центр політичних досліджень.

Повхан К. 1999. Державна мова в школах національних меншин. *Українська мова і література в школі*. 1999/4: 55–57.

Повхан К. 2003. Проблеми і перспективи навчання державної мови учнів-угорців. *Українська мова і література в школі*. 2003/8: 52–55.

Позняк Д. 2007. Комунікативні сфери української та російської мов у регіональному вимірі. *Соціальна психологія* 2007/1: 53–69.

Полканов Ю. 2000. *Кримські караїми – малочисельний корінний народ України*. http://www.cidct.org.ua/uk/studii/2(2000)/6.html

Притула В. 2006. Кримськотатарська освіта – на межі стагнації. 9 лютого 2006, http://www.radiosvoboda.org

Про функціонування української мови в Україні. http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

Програма „Роми України", 2007–2009рр. міжнародного фонду Відродження. http://www.irf.kiev.ua/ua/programs/cs/roma/strategy/?to_print=1

Програма 2005. *Українська мова. Програма з української мови для шкіл з навчанням мовами національних меншин*. Чернівці: Видавничий дім „Букрек", 2005.

Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2010 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 р. N 637. http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

Радевич-Винницький Я. 2005. Лінгвоцид як предмет українознавства. *Українознавство* 2005/4: 69–78.

Райплик-Горват Ж. 2002. Особливості вивчення державної мови у школах з угорською мовою навчання на Закарпатті. // *Молодь, освіта і культурна самосвідомість*, 177–179. Київ: Видавництво Європейського університету.

Раннут, М. 2004. *Пособие по языковой политике*. Таллин: Таллинский педагогический университет.

Рекомендації парламентських слухань „Про функціонування української мови в Україні". http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

Рибка Є. 2006. Роми – не суспільне зло, а жертви дискримінації. *Погляд* 21 червня, 2006 http://www.poglyad.org.ua/view/35797.html

Ромська мова і література. Інтегрований курс 5–12 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. Видавничий дім „Букрек", 2005.

Рославцева Л. И. 2003. Крымскотатарский язык // *Тюркские народы Крыма*, 147–150. Москва.

Рудницка, Т. Меншина національна. // *Етнічний довідник.* Поняття та терміни. http://www.soc.univ.kiev.ua/LIB/PUB/Y/YEVTUKH/index.htm

Русанівський В. – Тараненко О. ред. 2000. *Українська мова. Енциклопедія.* Київ: Видавництво „Українська енциклопедія" ім. П. Бажана.

Руснацький світ. Науково-популярний збірник. Випуск 4 (2008).

Рябошапко Л. 2002. *Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000).* Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого.

Рябчук М. 2000a. *Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення.* Київ: Критика.

Рябчук М. 2000б. *Дилеми українського Фауста.* Київ: Критика.

Радчук В. 2002a. Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Дивослово* 2(540): 2–5.

Радчук В. 2002b. Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Мовознавство* 2–3: 39–45. http://www.radchuk.novamova.com.ua

Саган О. – Пилипенко Т. ред. 2008. *Україна багатоетнічна. Multiethnic Ukraine.* Київ: Державний комітет України у справах національностей та релігії.

Свірський Б. 2007. *Конституційно-правове положення грецької національної меншини та її асоціації в Україні.* Дисертація кандидата юридичних наук. Київ: Маріупольський державний гуманітарний університет.

Семьоркіна О. 2004. Дослідження чинного законодавства України у сфері забезпечення прав національних меншин та народів. // *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду*, 169–187. Київ: Український незалежний центр політичних досліджень.

Сербенська О. ред. 1994. *Антисуржик.* Львів: Світ.

Статистичний збірник. Загальноосвітні, позашкільні, дошкільні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади (2001–2005 р.р.). Київ: Міністерство освіти і науки України, 2006.

Стріха М. 1997. Суржик. *Березіль* 3–4: 135–142.

Тараненко О. 2001. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні. *Мовознавство* 4: 3–19.

Тищенко Ю. ред. 2000. *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду.* Київ: Український незалежний центр політичних досліджень.

Товт М. 2002. *Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку).* Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство „ІВА".

Товт М. 2008. Рефлексії на публікації про угорців Закарпаття, або Кому порузумітися стає дедалі важче. *Дзеркало тижня* № 36 (27 вересня – 3 жовтня 2008). http://www.dt.ua/3000/3300/64177

Товт М. 2009. Проблеми освіти мовами меншин: причини і наслідки. // *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи*, 75–84. Ужгород: Поліграфцентр Ліра.

Токарев С. А. 1958. *Этнография народов СССР.* Москва.

Трач Н. 2008. Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні. // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 278–315. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія".

Третя доповідь 2009. *Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист прав національних меншин.* Київ, 2009.

Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали. Київ: Видавничий Дім „Києво-Могилянська академія", 2005.

Ханазаров К. 1982. *Решение национально-языковой проблемы в СССР*. Москва: Издательство политической литературы.

Хмелько В. 2004. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА 32. Соціологічні науки*, 3–15. Київ. http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV32_2004_sociol/01_khmelko_vye.pdf

Хоменко В. 2003. Останні з останніх хозар. *Кримська світлиця* № 1, 3 січня, 2003.

Хоменко В. 2004. Оберіг пам'яті. *Кримська світлиця* № 27, 2 липня, 2004.

Хорошковська О. 2005. Теоретичні основи відбору змісту мовного й мовленнєвого матеріалу у шкільному курсі української мови як державної у школах національних меншин України. *Початкова школа* 7: 31–35.

Хорошковська О. 2009. Теоретичні підходи до підручників з української мови для шкіл з мовами навчання національних меншин України. *Українська мова і література в школі* 2: 26–29.

Черепаня Н. 2001. Реалізація основних та організаційних засад захисту національних меншин в умовах Закарпатської області. // *Регіональні студії. Науковий збірник. Державно-церковні та міжнаціональні відносини (український та зарубіжний досвід).* Випуск 2. Ужгород.

Черничко С. – Берегсасі А. 2005. Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті. *Українознавство* 4: 82–86.

Черничко С. 2009а. Напрямки мовної освіти України і угорськомовна освіта на Закарпатті. *Acta Beregsasiensis* 2: 97–106.

Черничко С. 2009б. Проблемні питання викладання української мови у школах з угорською мовою навчання. // *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи*, 105–116. Ужгород: Поліграфцентр Ліра.

Чижова Л. В. 2003. Караимы. // *Тюркские народы Крыма*б 12–135. Москва.

Чубаров, Е. 2003. Огляд проблем нерівності й дискримінації в Україні. Автономна республіка Крим. *Кримські студії* № 3–4 (21–22): 191–229.

Чучка П. 2000. Русинська мова // *Українська мова. Енциклопедія*, 526–527. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія" ім. П. Бажана.

Шангіна Л. 2006. Про країну, державу та громадян у перехідному віці. *Дзеркало тижня* 31 (610), 19-25 серпня, 2006.

Шаповал Ю. 2008. Історичні передумови й чинники виникнення мовного питання в Україні. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 12–33. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Шевельов Ю. 1998. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Сучасність, 1987*. Чернівці: Рута.

Шевченко А. 2003. Народи корінні. // *Етносоціологія: терміни і поняття*, 77–81. Київ: Фенікс.

Шемшученко Ю. – Горбатенко В. 2008. Законодавство про мови в Україні: хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна основа. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 157–173. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Шульга М. 1995. Політико-правові моделі забезпечення прав національних меншин. // *Політичний портрет України.* Бюлетень ДНЦ „Демократичні Ініціативи", випуск 14: 34–35. Київ.

Шульга Н. 2000. Функционирование украинского и русского языков в украинском обществе. // *Проекты законов о языках – экспертный анализ*, 73–114. Киев.

Шульга О. 2008. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах. // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, 49–85. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Юридичний висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області від 10 травня 2006 року. http://www.minjust.gov.ua/0/7477

Якубова Л. 2004а. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-і рр.XX ст.). *Український історичний журнал* 2004/2: 121–132.

Якубова Л. 2004б. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-і рр.XX ст.). *Український історичний журнал* 2004/4: 82–90.

Advisory Committee 2003. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Opinion on Ukraine. *Кримські студії, Інформаційний бюллетень* № 1–2. (19–20) 2003.

Antonovych, M. 1999. Legislation of Ukraine and foreign countries about status of the state language (compapative approach). *Pravo Ukrainy*, 6: 73–74, 83.

Arel, D. 1995. Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages. *Nationalities Papers*. Volume 23, No. 3 (September 1995): 597–622.

Arel, D. 2002. Interpreting „Nationality" and „Language" in the 2001 Ukrainian Census. *Post-Soviet Affairs* 18(3): 213–249.

Arel, D. – Khmelko, V. 1996. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine. *The Harriman Review*. Vol 9, no 1–2.

Baker, C. 1995. *Foundations of bilingual education and bilingualism*. Bridgend: Multilingual Matters.

Bartha Cs. 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Bartha Cs. – Hattyár H. 2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai. // *Magyarok és nyelvtörvények*, 73–123. Budapest: Teleki László Alapítvány.

Baugh, J. 1999. *Out of the Mouths of Slaves: African American Language and Educational Malpractice*. Austin: University of Texas Press.

Beregszászi A. 1995/1996. Language Planning issues of Hungarian Place-names in Subcarpathia. *Acta Linguistica Hungarica*. Vol. 43: 1–8. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Beregszászi A. 2005. Egy tannyelv és sok minden más. // *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika. Konferencia a tannyelvválasztásról Debrecenben, 2004 október 28-31-én*, 183–189. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Kiadó, 2005.

Beregszászi A. – Csernicskó I. 2003. Die Möglichkeiten des Gebrauchs der ungarischen Sprache in der Karpatoukraine de jure und de facto. // *Begegnungen 21.: Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas*, 101–117. Budapest: Europa Institut Budapest.

Beregszászi A. – Csernicskó I. 2004. *…itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint.

Beregszászi A. – Csernicskó I. 2007. A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája – ukrajnai módra. *Kisebbségkutatás* 2007/2: 251–261.

Beregszászi A. – Csernicskó I. 2009. The Linguistic Aspects of Current Ukrainian Educational Policy. // *20 Years: Report on the Activities of the Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund in Hungary 1989–2009: A Selection of 20 Studies from the Past 20 Years*, 1–9. Budapest: HAS-Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund, 2009.

Beregszászi A. – Csernicskó I. – Orosz I. 2001. *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.

Berent, G. 2004. Sign language–spoken language bilingualism: Code mixing and mode mixing by ASL–English bilinguals. // *The handbook of bilingualism*, 312–335. Oxford–Cambridge: Blackwell Publishing.

Berezovenko, A. 2002. Between nation and state: Ukrainian identity in today's language reality. // *Ukrainische Kultur im europäischen Kontext*, 143–144. Greifswald.

Bergman, B. 1994. Signed Languages. // *Bilingualism in Deaf Education*, 15–35. Gamburg: Signum.

Bilaniuk, L. 2003. Gender, language attitudes, and language status in Ukraine. *Language in Society* 32: 47–78.

Bilaniuk, L. 2004. A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism* Vol 8, Number 4: 409–425.

Bilaniuk, L. 2005. *Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Bilaniuk, L. – Melnyk, S. 2008. A Tense and Shifting Balance: Bilingualism and Education in Ukraine. *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. Vol 11, Nos. 3–4: 340–372.

Bloomfield, L. 1933. *Language*. London: Allen and Unwin.

Britsyn, V. 1997. Ukraine. // *Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research*. Vol. 2: 1926–1932. Berlin–New York: Walter de Gruyter.

Brunner, G. 1996. *The Nationality Problems and Minority Conflicts in Eastern Europe*. Gutersloh: Strategies for Europe.

Cherednychenko, O. 1997. *Language problems and language policy in Ukraine. About Ukrainian Orthography and Language Problems*. New York–Lviv.

Clyne, M. 2003. Language Planning. Owerview. // *International Encyclopedia of Linguistics*, Vol. 2: 409–412. Oxford: Oxford University Press.

Csernicskó I. 1998a. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.

Csernicskó I. 1998b. Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskoláiban. // *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*, 44–59. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó – A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete.

Csernicskó I. 1998c. Az ukrán nyelv Kárpátalján. *Regio* 1998/1: 5–48.

Csernicskó I. 2000. Jogok és jogtalanságok. A kisebbségek anyanyelvi oktatásához való jog a nemzetközi és az ukrajnai kisebbségvédelmi dokumentumokban. *UngBereg 2000. Második Pánsíp-almanach*, 114–118.

Csernicskó I. 2001a. A nyelvek helyzetére vonatkozó dokumentumok Ukrajnában. *Nyelvünk Kultúránk* 2001/4: 65–73.

Csernicskó I. 2001b. Az ukrán nyelv oktatásának problémái Kárpátalja magyar iskoláiban. *Nyelvünk és Kultúránk* 2001/2: 15–23.

Csernicskó I. 2002. A nyelvek helyzetére vonatkozó dokumentumok Ukrajnában. // *Magyarok és nyelvtörvények*, 11–23. Budapest: Teleki László Alapítvány.

Csernicskó I. 2005. Hungarian in Ukraine. // *Hungarian Language Contact Outside Hungary. Studies on Hungarian as a minority language*, 89–131. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Csernicskó I. 2006a. A magyar nyelv használata Kárpátalján: a jogok és a gyakorlat. *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny* IV(2006)/2: 51–62.

Csernicskó I. 2006b. Az ukrán–orosz nyelvi háború és a kárpátaljai magyarság. *Kisebbségkutatás* 2006/4: 764–769.

Csernicskó I. 2008a. A nyelv szerepe a kárpátaljai magyarság azonosságtudatában. // *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*, 101–113. Budapest–Piliscsaba: Pázmány Társadalomtudomány 10.

Csernicskó I. 2008b. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. // *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*, 153–170. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság.

Csernicskó I. 2008c. Ukrajna összhangra törekszik. Az ukrajnai oktatáspolitika nyelvi vonatkozásai. *Kisebbségkutatás* 2008/2: 302–315.

Csernicskó I. 2009a. Az ukrajnai oktatáspolitika a nyelvi asszimiláció szolgálatában. *Korunk* 2009/2: 33–40.
Csernicskó I. 2009b. The linguistic aspects of the Ukrainian educational policy: the case of Ukraine. // *12th International Conference on Minority Languages: Conference Abstracts*, 38–39. Tartu: University of Tartu.
Csernicskó I. 2009c. A nyelvi jogi szabályozást meghatározó tényezők Ukrajnában. *Magyar Tudomány* 2009/11: 1297–1303.
Csernicskó I. peд. 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
Csernicskó I. peд. 2010. *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Budapest–Beregszász: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság–Hodinka Antal Intézet.
Csernicskó I. – Braun L. – Molnár J. 2010. *Magyar anyanyelvű cigányok/romák Kárpátalján.* Ungvár: PoliPrint.
Csernicskó I. – Fenyvesi, A. 2000. The sociolinguistic stratification of Hungarian in Subcarpathia. *Multilingua*, Vol. 19–1/2, Special issue on East–Central Europe, 97–124.
Csernicskó I. – Melnyk S. 2007a. Az ukrajnai kisebbségek és a nyelvi oktatás. // *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*, 120–148. Ungvár: PoliPrint.
Csernicskó I. – Melnyk S. 2007b. Linguistic Minorities in Ukraine. // *11th International Conference on Minority Languages (ICML XI).* Conference Abstracts, p. 32. Pécs: Research Institute for Linguistic, Hungarian Academy os Scienses – Research Institute for Ethnic and National Minority Studies, Hungarian Academy of Scienses – Faculty of Political and Legal Scienses, University of Pécs.
Csernicskó I. – Soós K. 2002. Gyorsjelentés – Kárpátalja. // *Mozaik 2001. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*, 91–135. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
Dickinson, J. 2010. Languages for the market, the nation, or the margins: overlapping ideologies of language and identity in Zakarpattia. *International Journal of the Sociology of Language* 201 (2010): 53–78.
Dicker, S. J. 1996. *Languages in America: A Pluralist View.* Multilingual Matters Ltd.
Editorial Team 2006. Ukraine: Language Situation. // *Encyclopedia of Language & Linguistics.* Second Edition, Vol. XIII: 211. Elsevier.
Ermacora, F. 1983. The Protection of Minorities Before the United Nations. *33. R.C.A.D.A.* Vol. IV. N 182: 294–295.
Fishman J. A. 1965. Who speaks what language to whom and when. *La Linguistique* 2: 67–88.
Gal, S. 1987. Linguistic Repertoire. // *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society.* Vol. 1: 286–292. Berlin: Walter de Gruyter.
García, O. 1996. Bilingual Education. // *The Handbook of Sociolinguistics*, 405–420. Oxford: Blackwell.
Giger, M. – Sloboda M. 2008. Language management and language problems in Belarus: Education and beyond. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* Vol. 11, Nos. 3–4.
Goodman, B. 2009. The Ecology of Language in Ukraine. *Working Papers in Educational Lingustics* 24/2: 19–39.
Göncz L. 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
Göncz L. 2001. Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. *Magyar Nyelv* XCVII: 152–171.
Göncz L. 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége.* Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Gritsenko, O. ed. 2001. *Multiculturalism and Education: Perspectives for introduction of multicultural principles int he system of secondary education in Ukraine. Analytic review and recommendations.* Kiev: Ukrainian Center for Cultural Studies.

Grosjean, F. 1982. *Life with two Languages. An Introduction to Bilingualism.* Cammbridge–London: Harvard University Press.

Grosjean, F. 1992. The Bilingual and a Bicultural Person in the Hearing and in the Deaf World. *Sign Language Studies* 77: 307–320.

Gumperz, J. G. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hamers, J. F. – Blanc, M. H. A. 1989. *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hoffmann, C. 1991. *An Introduction to Bilingualism.* London and New York: Longman.

Irvine, J. – Gal, S. 2000. Language ideology and linguistic differentiation // P. Kroskrity, ed., *Regimes of Language: Ideologies, Polities, and Identitie*, 35–84. Santa Fe: School of American Research Press.

Jernudd, B. 1994. Personal names and human rights. // *Linguistic human rights: Overcoming linguistic discrimation*, 121–132. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

Kloss, H. 1967. Types of Multilingual Communities: A discussion of ten variables. In: Stanley Lieberson ed., *Explorations in Sociolinguistics*, 7–17. Bloomington: Indiana University.

Kocsis, K. – Kocsis-Hodosi, E. 1998. *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin.* Budapest: Geographical research Institute and Minority Studies Programme.

Kontra M. – Szilágyi S. 2002. A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs? // *Magyarok és nyelvtörvények*, 3–10. Budapest: Teleki László Alapítvány.

Kontra M. 1999. *Közérdekű nyelvészet.* Budapest: Osiris.

Kontra M. 2006. Nyelvi emberi jogi problémák. // *Nyelvi közösségek, nyelvi jogok*, 9–29. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.

Koshmanova, T. 2006. National identity and cultural coherence in educational reform for democratic citinship: The Case of Ukraine. *Education, Citizenship and Social Justice* Vol. 1: 105–118.

Kovács, M. 2001. *Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in comparison with Australian Hungarian.* Åbo: Åbo Akademi Förlag.

Kőszeghy E. 1996. Csakazértis. *Kárpáti Igaz Szó* 1996. június 27., p. 3.

Krouglov, A. 1997. Ukrainian – reconstituting a language. // *Undoing and redoing Corpus Planning*, 11–30. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

Kulyk, V. 2001. The Politics of Ethnicity in Post-Soviet Ukraine: Beyond Brubaker. *Journal of Ukrainian Studies* 26, No's 1–2 (Summer–Winter 2001): 197–221.

Kuzio, T. 1998. *Ukraine: State and Nation Building.* London: Routledge.

Kuzio, T. 2001. 'Nationalizing States' or Nation-building? A Review of the Theoretical Literature and Empirical Evidence. *Nations and Nationalism*, Vol. 7, part 2 (April 2001), p. 135.

Kuzio, T. 2002. Identitás és nemzetépítés Ukrajnában. A „másik" meghatározása. *Regio* 2002/1: 94–120.

Lagzi G. 2009. *„Lengyelek, de másak". Lengyel kisebbségi közösségek a volt Szovjetunió területén és Lengyelország nemzetpolitikája.* Budapest: EÖKIK.

Lanstyák I. – Simon Sz. – Szabómihály G. 1999. Nyelvpolitika a kisebbségek oktatásában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1999/1: 89–98.

Lanstyák I. – Szabómihály G. 1996. Contact varieties of Hungarian in Slovakia: a contribution to their description. *International Journal of the Sociology of Language* 120: 111–130.

Lanstyák I. – Szabómihály G. 2002. Nyelvpolitika a kisebbségek oktatásában. // *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*, 76–83. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Lazur J. – Gajdos I. 2006. *Kisebbségek nemzeti-kulturális autonómiájának jogi státusa: külföldi és hazai tapasztalatok.* Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.

Magocsi, P. R. 1978. *The Shaping of a National Identity: Developments in Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Cambridge: Harvard University Press.
Magocsi, P. R. 1993a. Small languages and small language communities. Scholary seminar on the codification of the Rusyn language. *International Journal of the Sociology of Language* 104: 119–125.
Magocsi, P. R. 1993б. *The Rusyns of Transcarpathia. Minorities in Central and Eastern Europe*. London: Minority Rights Group International Report.
Magocsi, P. R. 1996. *A New Slavic Language is Born. The Rusyn Literary Language of Slovakia.* New York: Columbia University Press.
Magocsi, P. R. – Pop, I. 2002. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture.* Toronto: Univesrity of Toronto.
Márku Anita 2008. *Érvényes történetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében.* Ungvár–Beregszász: PoliPrint–KMF.
Markus, V. 1993. Language legislation. // *Encyclopedia of Ukraine*. Vol. III., L–Pf: 44–46. University of Toronto Press Incorporated.
Matveeva, A. – Melvin, N. – Pattle, S. 1997. The Commonwealth of Independent States. Ukraine. // *World Directory of Minorities*, 317–321. London: Minority Rights Group.
May, S. 2001. *Language and minority rights: Ethnicity, Nationalism and the Politics of language*. Longman.
Mayer, M. 1997. *The Rusyns of Hungary: political and social developments, 1860–1910.* East European Monographs. New York: Columbia University Press.
Melika, G. 2002. *Die Deutschen der Transkarpatien-Ukraine. Entstehung, Entwicklung ihrer Siedlungen und Lebensweise im multietnischen Raum.* Marburg.
Miller, J. 1994. Commonwealth of Independent States (CIS). // *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, 613–614. Oxford, New York, Seoul, Tokyo: Pergamon Press.
Molnár J. 2004. Kárpátalja lakosságának nyelvi összetétele a 2001-es ukrajnai népszámlálás adatai alapján. // *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*, 119–130. Ungvár: PoliPrint.
Molnár J. – Molnár D. I. 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Beregszász: Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.
Nekvapil, J. 2007. On the relationship between small and large Slavic languages. *International Journal of the Sociology of Language* 183: 141–160.
Orosz I. 2005. *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében (1989–1999).* Ungvár: PoliPrint.
Orosz I. 2007. *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005).* Ungvár: PoliPrint.
Orosz I. – Csernicskó I. 1999. *The Hungarians in Transcarpathia.* Budapest: Tinta Publishers.
Ozolins, U. 2003. The impact of European accession upon language policy in the Baltic States. *Language Policy* 2: 217–238.
Paulston C. 2003. Language policies and language rights. // *Sociolinguistics: The Essential Reading*, 472–483. Malden, MA: Blackwell Publishing.
Pavlenko, A. 2006. Russian as a lingua franca. *Annual Review of Applied Linguistics*, 26: 78–99.
Pavlenko, A. 2008a. Multulingualism in Post-Soviet Countries: Language Revival, Language Removal, and Sociolinguistic Theory. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* Vol. 11, Nos. 3–4: 275–314.
Pavlenko, A. 2008b. Russian in post-Soviet countries. *Russian Linguistics* 32: 59–80.
Péntek J. 2008. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. // *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*, 136–152. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság.
Phillipson, R. – Rannut, M. – Skutnabb-Kangas, T. 1994. Introduction. // *Linguistic human rights: overcoming linguistic discrimination*, 1–22. Berlin: Mouton de Gruyter.

Podkopayev, Y. 1999. Possible solutions of language problems in the system of education of Crimea. // *Polycultural education in Ukraine. Collection of articles on materials of the conference*. Kiev.

Rudnyckyj J. 1967. *Language rights and Linguicide*. Munich.

Second Report of Ukraine on Observation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Kyiv: State Committee of Ukraine for Nationalities and Migration, 2006. http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2._framework_convention_(monitoring)/2._monitoring_mechanism/3._state_reports_and_unmik_kosovo_report/2._second_cycle/PDF_2nd_SR_Ukraine_eng.pdf

Shamshur, O. – Izhevskaya, T. 1994. Multilingual Education as a Factor of Inter-Ethnic Relations: The Case of the Ukraine. *Current Issuses in Language in Society*. Vol. 1. No. 1: 29–39.

Shevelov, G. 1986/1987. The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900–1941). I–II. *Harvard Ukrainian Studies* Vol. X (1986): 70–170., XI (1987): 118–224.

Skutnabb-Kangas, T. 1984. *Bilingualism or Not – the Education of Minorities*. Clevedon: Multilingual Matters.

Skutnabb-Kangas, T. 1990. *Language, Literacy and Minorities*. London: A Minorities Rights Group Report.

Skutnabb-Kangas, T. 1998. *Linguistic Genocide in Education – Or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum.

Skutnabb-Kangas, T. 2000. *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum.

Skutnabb-Kangas, T. 2008. Human Rights and Language Policy in Education. // *Encyclopedia of Language and Education*, Vol. 1 (Language Policy and Political Issues in Education), 2nd ed. 107–119. New York: Springer.

Skutnabb-Kangas T. – Phillipson R. eds. 1994. *Linguistic human rights*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Solchanyk, R. 1985. Language Politics in the Ukraine. // *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future*, 57–105. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton de Gruyter.

Solchanyk, R. 1993. The Politics of Language in Ukraine. *RFE/RL Research Report* Vol. 2, N 10, 5 March 1993: 1–4.

Soroka, M. 1994. *Ukraine still lives on. Visual poems. Aphorisms. Poetical paitings*. London.

Stepanenko, V. 1999. *The construction of identity and school policy in Ukraine*. Commack (NY): Nova Sciense Punlishers.

Stepanenko, V. 2003. Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building. // *Nation-Building Ethnicity and Language Politics in transition countries*, 109–135. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute.

Stewart, S. 1993. Ukraine's Policy toward Its Ethnic Minorities. *RFE/RL Research Report* Vol. 2. No. 36. 10 September 1993: 55–62.

Strikha, M. 2001. Language and language policy in Ukraine. *Journal of Ukrainian Studies*, Volume 26, Numbers 1–2: 339–248.

Szarka, L. 2003. Die Muttersprache der Minderheiten als gefährdete Sprache. // *Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas*, 23–30. p. Budapest: Europa Institut Budapest.

The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities & Explanatory Note. The Hague: Foundation on Inter-Ethnic Relations, October 1996.

The Lund Recommendations ont he Effective Participation of National Minorities in Public Life. The Hague: Foundation on Inter-Ethnic Relations.

The Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities and Explanatory Note. The Hague: Foundation on Inter-Ethnic Relations.

Tóth M. – Csernicskó I. 2009. Az ukrajnai kisebbségi jogalkotás fejlődése és két részterülete: a névhasználat és a politikai képviselet. *Regio* 2009/2: 69–107.

Trudgill, P. 1992. *Introducing language and society*. London: Penguin English.

Trudgill, P. 2003. *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003.

Turi J. 1994. Typology of language legislation. // *Linguistic human rights*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Varennes, F. de 1999. The Existing Rights of Minorities in International Law. // *Langugae: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*, 117–146. Budaest: CEU Press.

Varennes, F. de 2001. A Guide to the Rights of Minorities and Language. *Colpi Paper* No. 4, Budapest: COLPI. (http://www.osi.hu/colpi/files/COLPI4.pdf)

Weinreich, U. 1953. The Russification of Soviet minority languages. *Problems of communism* 1953/2: 46–57.

Мельник Світлана, Черничко Степан

М-48 Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації: Монографія. Ужгород: ПоліПрінт, 2010 – 164 с.

В монографії розглядаються демографічне становище і правовий стан, аналізується освітня система національних та мовних меншин України, окреслюються теоретичні і практичні питання етнічної та мовної різноманітності держави. Робота виконана у рамках проекту „Поширення лінгвістичної відмінності: проспект підтримки та відродження мов меншин у новій Європі" (Dimensions of Linguistic Otherness: Prospects of Maintenance and Revitalization of Minority Languages within the new Europe).

УДК 39(477)+81'286(477)
ББК 63.5(4УКР)+81(4УКР)

Науково-методичне видання

МЕЛЬНИК СВІТЛАНА, ЧЕРНИЧКО СТЕПАН

ЕТНІЧНЕ ТА МОВНЕ РОЗМАЇТТЯ УКРАЇНИ

Аналітичний огляд ситуації

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИПУСК: *ОРОС І., ШОВШ К.*
РЕДАКТОР: *ШЕСТАК А.*
ВЕРСТКА: *ГІРЕШ-ЛАСЛОВ К.*

Здано до складання 10.03.2010. Підписано до друку 06.05.2010.
Папір офсетний. Формат 70x100/16.
Умовн. Друк. Арк.. 13,2. Тираж 250. Зам. 416.

СП „ПоліПрінт", м. Ужгород, вул. Тургенєва, 2.